

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 3 (66) 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2022
г. Атырау, 2022
Atyrau, 2022

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к, қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD Е.К. Айбульдинов

Жауапты хатшы

т.ғ.к. Г. Кайргалиева

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев	п.ғ.д., проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б.Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ (Ресей)
Б.Т. Барсай	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы ММУТУ (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	ә.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепрпетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
доктор PhD **Е.К. Айбульдинов**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф., АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., КалмГУ им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., КалмГУ им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. МГУТУ им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный Университет (Россия)
Д.Б. Санаков	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **E. Aibuldinov**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kaïrgaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	doctor of ped. sciences, prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Bakyt Barsay	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky MSUTM (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Bakirbekova Aigul	cand. of econ., ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Tairov Alexander	doc. of his. sciences, South Ural State University
Sanakoiev Dmytro	cand. of law, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Khakimov R.Sh. The role of I. Stalin as a direct leader and organizer of repressions of the 1930 s.....	6
Алланиязов Т.К. Источники по истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году [Sources on the history of the rebellion movement in Mangystau in 1931].....	16
Бердіғожин Л.Б., Аманбаева Ж.Қ. Маңғыстау мұнай-газ кен орындарының тарихы [History of oil and gas fields of Mangistau].....	27

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Cesur K., Kapruzoglu A. Suggested topics for the syllabus of English literature course in ELT departments.....	40
Дюсембинова Р.К., Тулеужанова К.А., Бакирова И.Д. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру [Organization of project activities of primary school students].....	51
Сабирова Ж.Н., Шугаева Г.К. Эмоционалды интеллект және оны дамытуға арналған жаттығулар [Emotional intelligence and exercises for its development].....	64

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Mamedova E.Sh. Assessment of the socio-economic efficiency of the tourism services market in the national economy.....	75
Сабирова Р., Мукашева А. Қазақстанда мұнай-газ секторын дамытудың экономикалық механизмдері [Economic mechanisms for the development of the oil and gas sector in Kazakhstan].....	83
Андабаева Г.К., Какижанова Т.И. Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерліктің дамуы және оның экономикадағы тиімділігі [Development of innovative entrepreneurship in Kazakhstan and its efficiency in the economy].....	93

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Yaldız F. International migration law and Turkiye's migration management.....	102
Жакупов Б.А. Главное судебное разбирательство – форма осуществления правосудия по уголовным делам [The court examination is the form of implementation of justice in criminal cases].....	110
Кулбаева М., Мухамедина А. Тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының процестік шешімдерін санкциялау кезінде сот бақылауы мен прокурорлық қадағалаудың арақатынасы туралы [On the relationship between judicial control and prosecutorial supervision when an investigating judge authorizes procedural decisions of pre-trial investigation bodies].....	122

R.Sh. Khakimov*

Chelyabinsk State University
Chelyabinsk, 454001, Russian Federation
*e-mail: hakra51@mail

THE ROLE OF I. STALIN AS A DIRECT LEADER AND ORGANIZER OF REPRESSIONS OF THE 1930 S

Abstract.

The role of I. Stalin during the period of political repressions of the 1930 s is investigated. On specific documents signed by Stalin and stored in archives, his role as a direct organizer and direct leader of repressions is shown, who daily delved into all issues, up to the most detailed, the organization of the work of the leading party bodies and bodies of the People's Commissariat of Internal Affairs on the implementation of the politics of terror and violence. I. Stalin kept the work of carrying out repressions under his personal unremitting control, often gave direct instructions to the leadership of the People's Commissariat of Internal Affairs on individual cases, on specific people. It is shown that Stalin directed not only the operational-investigative, investigative activities of the People's Commissariat of Internal Affairs, but also the preparation and conduct of trials. So, Stalin personally painted the entire organization of the "Process of the anti-Soviet Trotskyist center" in January 1937 in Moscow. Stalin's personal involvement and direct leadership was manifested not only in the organization of political repression, but also in the implementation of economic policy, which was a policy of subjugation of the population through actual economic strangulation. This is shown by the example of the famine (asharshylyk) of 1931-1933 in Kazakhstan.

Key words: repressions, People's Commissariat of Internal Affairs, I. Stalin, N. Yezhov, investigation.

Introduction.

The relevance of the topic is explained by the fact that to this day a significant number of supporters of Stalin's views remain in society, including in the scientific community (N.D. Kolesov, G.A. Cheremisinov, G.I. Khanin, Yu.N. Zhukov, etc.) [1], [2]. These researchers explain the collapse of the socialist model in the USSR and the countries of Eastern Europe by a departure from the ways of development declared by Stalin. A similar trend increases every time before the next Stalinist date [3], [4]. In studies devoted to the period of the "Great Terror", there are opinions about the heads of the United State Political Administration - the People's Commissariat of Internal Affairs, G.G. Yagoda and N.I. Yezhov, as the main organizers of political repression and, accordingly, as the main culprits of these criminal actions [5], [6]. Such a point of view could not fail to manifest itself even in the name of this gloomy period, as "yehovshchina". However, this would be profoundly wrong [7], [8]. As noted by domestic and foreign researchers: "Numerous documents that have been discovered in recent years, including published correspondence, indicate that it was Stalin who was the main inspirer and organizer of the policy of terror and violence" [9]. For example, a few hours after receiving the news of the murder of S.M. Kirov on December 1, 1934, Stalin personally prepared a resolution of the Central Executive Committee of the USSR "On the procedure for conducting cases on the preparation or commission of terrorist acts". According

to the resolution of the Central Executive Committee, the investigation must conduct the cases of those accused of terrorism in an expedited manner, within ten days, with immediate execution of the sentence. The indictment was handed over the day before the trial, the presence of a lawyer was excluded, the possibility of appeal was excluded, the meeting was held in closed mode. This law, according to some authors, created the legal basis for the "Great Terror" [10].

Materials and methods of research.

The materials of the collection "Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the People's Commissariat of Internal Affairs. Stalin's archive. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937-1938", documents of the Archive of the President of the Russian Federation, materials of scientific articles. The methodology of the study was based on the methods of historical, comparative, and legal analysis. During the research, methods of historical logic, analysis and synthesis, clarification of cause-and-effect relationships, comparison and comparison of events and facts were also applied.

Results and its discussion.

Stalin was the absolute leader not only of the party, but, in fact, of the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA), the organizer and direct leader of repression, who daily delved into all issues, up to the most detailed, the organization of the work of the leading party bodies and bodies of the People's Commissariat of Internal Affairs to implement the policy of terror and violence. Stalin can be called the most effective leader and professional employee of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR. None of the leaders involved in the implementation of the policy of repression worked as systematically and as effectively as Stalin. It can be said that here all the organizational and mental abilities of Stalin were most fully revealed. Thus, he comprehensively prepared, organized and carried out the "Great Terror" on a large scale, and when the "Great Terror" fulfilled its goals and objectives, it was curtailed by Stalin at the right moment. Stalin had an outstanding natural mind, possessed incredible efficiency, and this manifested itself, however, in the most negative way, starting in 1934, and especially in 1937-1939.

It can be noted that Stalin kept the work of repression under his unflagging attention and control. He often gave direct instructions to the People's Commissariat of Internal Affairs leadership on individual cases, on specific people. So, having received the protocol of the interrogation of S.H. Khodzhanov (*italics of auth.*) dated July 31, 1937, he writes: "Take Dzhandosova (*italics of auth.*)" [11].

Stalin proved himself to be a meticulous investigator, and as an experienced investigator, he often found inconsistencies in the case. So, on the special message of L.P. Beria dated April 13, 1939, he makes notes: "Conspired?", "You're lying!", "Roshal should be broken off", "What others?" [12].

This can be explained by the fact that Stalin's skill and knowledge of all the intricacies of the hardware behind-the-scenes political struggle, which he mastered perfectly, and the skills of investigating cause-and-effect relationships, which were also inherent in Stalin, merged here.

In general, investigative actions and investigative work were inherent in the Bolshevik Party from the first days of its creation. Before 1917, investigations were often conducted among party members after the arrest or the failures of underground organizations to find provocateurs and police agents. Even party courts were arranged. The tradition of investigative work was preserved and developed after the Bolsheviks seized power in October 1917. Even the positions of party investigators were established in the Communist Party. A party investigator is a full-time vacant position at the control commissions of party committees, as well as at the Central Control Commission (CCC) The Supreme Control Body of the Communist Party of the Soviet Union

(SCBCPSU) (b), which was engaged in control work, conducting party purges, analyzing the personal affairs of communists. Actions almost close to the investigation were also organized during party purges, which were very frequent, only three general party purges were carried out (1921, 1929-1930, 1933), not counting local ones. That is, the Bolsheviks had a lot of experience in investigative work.

Stalin tried not to miss anything, delved into all the subtleties. Often a huge flow of incoming cases even overwhelmed him, among the cases there were petty cases, such as, for example, the case of the aircraft technician Korolev. On February 20, 1938, Stalin wrote a note to L.Z. Mehlis about the case of the aircraft technician Korolev: "T. Mehlis. This case was examined in detail with the challenge of Korolev. Led the case of T. Yezhov. They could not get anything intelligible from Korolev (he turned out to be not quite normal). The case is considered liquidated" [11. – 302].

After October 18, 1937, having received the protocol of the interrogation of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party (b) of Belarus Ya.A. Yakovlev, Stalin poses specific questions to the People's Commissariat of Internal affairs investigators: "1) Did he know about Vareikis' service in the tsarist okhrana. 2) His opinion about Mikhailov from Voronezh and his participation in the K.R. (counter-revolutionary - auth.) organization. 3) His connection with Trotsky (I saw him personally in 1935 or 1934). 4) How did he want to use the International Organization of Assistance to the Fighters of the Revolution? Who did he use from the International Organization of Assistance to the Fighters of the Revolution? 5) To take Yakovlev's wife into circulation: he is a conspirator and must tell everything. Ask her about Stasova, Kirsanova and her other close friends" [11. – 303].

At the special communication of N.I. Yezhov (after October 18, 1937) Stalin writes the following resolution: "Vol. Yezhov. Which Mikhailov? Even the name and patronymic were not asked... Investigators are good. It is not the past activities of Yakovlev and Sokolovskaya that are important to us, but their wrecking and espionage work over the last year, the last months of 1937. We also need to know why both scoundrels went abroad almost every year" [11. – 304].

Stalin sees the task of the investigator not in establishing the truth and all the circumstances of the case, but in collecting everything that will serve as the basis for a guilty verdict. So, on June 29, 1940, he wrote to L.P. Beria in response to his special report on the case of N.S. Angarsky: "What is the role of the investigator? Is he a listener to the narrator Angarsky, and only?" [12. – 42].

I.V. Stalin's direct instructions to the employees of the People's Commissariat of Internal Affairs are often followed. So, on September 13, 1937, Stalin wrote: "1) Zinoviev should be summoned and arrested ... 3) Beaten (here and further emphasis and italics, except for the author's, Stalin): Unschlicht for not giving out agents of Poland in the regions (Orenburg, Novosibirsk, etc.). 5) Arrest Volkov" [11. – 305].

Let's pay attention to Stalin's words "beat up". By this time, since 1937, the Central Committee had been instructed to apply physical measures against "enemies of the people" [12. – 43]. And Stalin very often uses this word in his instructions to the employees of the People's Commissariat of Internal Affairs.

On September 2, 1938, N.I. Yezhov sent a special message to I.V. Stalin about a terrorist group in the rubber industry. On the first sheet there are handwritten notes of Stalin: "NB (nota bene – pay attention – auth.). Walter (German)" and "NB. (beat Walter)" [11. – 306].

March 13, 1938, direct instructions from I.V. Stalin about the methods of conducting interrogations: "1) Beat Ryabinin to the fullest, why did not he betray Vareikis. 2) Press on Paskutsky about issuing a Left Socialist-Revolutionary group (possibly Belov and others)" [11. – 307].

On January 17, 1938, Stalin wrote a note to N.I. Yezhov. This note is more like a direct instruction on a specific case: "...1. The line of SRS (left and right together) is not unwound. Fishman, Paskutsky are making fool of People's Commissariat of Internal Affairs. If Belov himself had not unwound along the line of the SRS, the People's Commissariat of International Affairs would have been sitting in the dark. Belov said some things, but he didn't say everything. Paskutsky, Uritsky and Fishman should complement Belov. It should be borne in mind that we have a lot of social revolutionaries in our army and outside the army. Does the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) have a record of social revolutionaries ("former") in the army? I would like to get it as soon as possible. Does the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) have a record of "former" Social revolutionaries outside the army (in civilian institutions)? I would also like to receive it in 2-3 weeks. 2. What has been done to identify the SRS based on the well-known testimony of Ryskulov (italics of auth.)? 3. What has been done to identify and arrest all Iranians in Baku and Azerbaijan? 4. I inform you for orientation that at one time the SRS were very strong in Saratov, in Tambov, in Ukraine, in the army (command staff), in Tashkent and in general in Central Asia, at Baku power plants, where they are still sitting and harming the oil industry. We need to act more quickly and more clearly..." [11. – 308].

Stalin seeks not to let the tension ease in exposing the "enemies of the people", counter-revolutionary elements, pests of agriculture and industry. To this end, he proposes to organize open demonstration processes in each area. Stalin's telegram is sent to the secretaries of regional committees, regional committees of the Supreme Control Body of the Communist Party of the USSR (b), Central Committee of the National Communist Parties: "Recently, in the territories, regions and republics, the wrecking work of enemies of the people in the field of agriculture has been revealed, aimed at undermining the economy of collective farms and provoking collective farmers to discontent against the Soviet government through a whole system of mockery and mockery of them.

The Central Committee considers a significant drawback of the management of the destruction of pests in agriculture to be the fact that the elimination of pests is carried out only in a closed manner through the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) organs, and collective farmers are not mobilized to combat sabotage and its carriers. Considering the political mobilization of collective farmers around the work carried out to defeat the enemies of the people in agriculture absolutely necessary, the Central Committee of the (b) obliges regional committees, regional committees and the Central Committee of national parties to organize 2-3 open demonstration trials in each region by districts over the enemies of the people – agricultural pests who have made their way into the district party, Soviet and land bodies (workers MTS and raizo, predRIKs, secretaries of the Republic of Kazakhstan, etc.), widely covering the course of the trials in the local press" [11. – 309].

In November 1936, Stalin wrote on the protocol of the interrogation of G.Ya. Sokolnikov, the former People's Commissar of Finance, then the plenipotentiary in the UK: "And yet he reported on the plan to kill the leaders of the Supreme Control Body of the Communist Party? Of course, he reported...Sokolnikov, of course, gave Talbot information about the USSR, about the Central Committee, about the GPU, about everything. Sokolnikov, therefore, was an informant (spy-scout) of British intelligence" [13]. The very fact of working in the UK for Stalin already meant a connection with British intelligence and that Sokolnikov was a spy. From a letter from I.V. Stalin to L.M. Kaganovich about the case of A.S. Nakhaev (Chief of Staff of the osoaviakhim Artillery Division): "4) The Nakhaev case is a bastard case. He, of course (of course!) not alone. It is necessary to pin him to the wall, force him to tell the whole truth and then punish him severely. He

must be a Polish German (or Japanese) agent. Hello I.St." [9. – 718]. In this case, Stalin directly asserts that Nakhaev is a spy, however, leaving either German, Polish, or Japanese in question.

Stalin does not ignore any, even insignificant, message about the enemies of the people. So, on April 13, 1937, a letter from a certain Moshkova to I.V. Stalin about Trotskyist conspirators falls on his desk. After reading it, Stalin writes: "Comrade. Yezhov, it is possible that Moshkova's confused letter contains some truth. Send a person from the CPC to Moshkova plus one from the PCIA and instruct both to find out the case. We need to find out: who is Kiselyova, Alexandrov, Lapidus, Bennett, local Trotskyists in Kursk. It would be good to carry out this case without involving Emets. I. Stalin" [11. – 310].

Under Stalin's strict control were all affairs, even the sectarian Germans of the Volga region. This is evidenced by the cipher telegram of I.V. Stalin to A.A. Andreev about the arrests of Volga Germans in the republic on August 2, 1937: "Saratov, T. ANDREEV, a copy to T. YEZHOF. The Central Committee decided: First. To authorize the seizure of the leaders of the sectarian German group beth Brudorovtsev. Second. The current composition of the security officers in the ASSR of the Volga Germans is not replaced by Germans. You can leave for Moscow on August 3" [11. – 311].

Stalin does not lose sight of the issues of the struggle against the former kulaks. On August 20, 1937, together with V.M. Molotov, he signed a note on increasing the limit on the Kulak operation for the Krasnoyarsk Territory: "To give the Krasnoyarsk Territory an additional 6,600 people. limit for the 1st category. "For" I. St., V. Molotov" [11. – 312].

At N.I. Yezhov's special message dated August 27, 1937, with a copy of G.S. Lyushkov's telegram about the doctors-conspirators attached, I.V. Stalin makes a note in the margins: "For arrest. St." [11. – 313].

On November 3, 1937, N.I. Yezhov sent a special message to I.V. Stalin with an appendix of the protocol of P.T. Zubarev's interrogation. On the first sheet there is a handwritten litter of Stalin: "Zubarev is a security guard. Include in the list" [11. – 314].

Stalin's revenge on his opponents was boundless and knew no bounds. On the special message of N.I. Yezhov and L.P. Beria about the arrests of the wives of traitors to the motherland on October 15, 1938, Stalin puts a handwritten note: "T-sham Yezhov and Beria. That's right. I. Stalin" [11. – 315].

On August 29, 1937, the first secretary of the Sverdlovsk Regional Committee of the CPSU (b), A.Ya. Stolyar sent a cipher telegram to I.V. Stalin about the need to arrest the head of construction of Uralmash Vladimirova: "In order to effectively implement your instructions in the construction of Uralmash, the implementation of the defense plan, we consider it absolutely necessary to remove and arrest Vladimirova, thereby preventing the possibility of major sabotage at the plant. We have indisputable data about Vladimirova's work in German intelligence." There is a handwritten resolution on the cipher telegram: "To Comrade Carpenter. I propose to immediately arrest Vladimirova. I. Stalin" [11. – 316]. And on November 14, 1937, Stalin still sends a cipher telegram to the Sverdlovsk Regional Committee of the CPSU (b) about expanding the rights of the troika: "Run through the troika of the case of acts of sabotage on the Kaganovich Road with the use of execution against the perpetrators" [11. – 317].

Stalin keeps under unflagging control the course of both "national operations" and the search for "enemies of the people" in the army. On September 14, 1937, Stalin received a special message from N.I. Yezhov about the course of the "Polish" operation. On the first sheet there are handwritten

notes of Stalin: "From T. Yezhov"; *T. Yezhov*. Very good! Dig and clean up this Polish-spy dirt from now on. Destroy it in the *interests of the USSR*. I. Stalin. 14/I*X-37 g.*" [11. – 318].

On the first sheet of a special message from N.I. Yezhov to I.V. Stalin with a copy of a telegram from Ya.A. Deitch about a counterrevolutionary organization among the military in the Azov-Black Sea Region dated September 24, 1937, there is a handwritten litter of Stalin: "Yezhov. Pay attention. We need to arrest Fin, Akatov. It is necessary to excavate the Glavkonupr (the Main Directorate of Horse Breeding – auth.)" [11. – 319].

On December 5, 1937, N.I. Yezhov sent a special message to I.V. Stalin with an appendix of the protocol of the interrogation of B.M. Tal, who worked as the head of the Press and Publishing Department of the Central Committee of the Supreme Control Body of the Communist Party of the Soviet Union (b). On the first sheet there is a resolution of Stalin: "To T. Malenkov. Read it together with T. Mehlis and get Yezhov to arrest all the scoundrels mentioned in the testimony of the scoundrel Tal." There are also notes of Stalin opposite individual surnames "Where is he?", "Where are they?", "Arrest" [11. – 320].

Stalin does not hesitate in his expressions, describing the arrested "enemies of the people." So, he writes on the message of L.P. Beria dated April 27, 1939: "Weinberg is a bastard. Metalikov = scoundrel" [13. – 67].

On April 3, 1938, Stalin received a special message from N.I. Yezhov with a copy of a telegram from the People's Commissar of Internal Affairs of Kazakhstan (italics auth.) S.F. Redens about the participants of the Pravotrotskyist center. On the text of the special message there are handwritten notes of Stalin: on the first sheet "Important", in the margins opposite the surname there is a litter: "Ask Chaplin", "Ask Bekzadyan", "Ask Sverdlov and Kiselyov" [11. – 321].

There is a special message from N.I. Yezhov to I.V. Stalin dated March 30, 1938, with a copy of a telegram from the head of the PCIA (People's Commissariat of Internal Affairs) Department of the Novosibirsk Region, G.F. Gorbach, on the progress of the investigation of the region's top officials. One surname is circled and there is a litter of Stalin in the margins: "Why hasn't Kurganov been arrested?" On the first sheet there is a handwritten litter and Stalin's resolution: "What about Sergeyev? Arrest Kurganov immediately" [11. – 322].

Stalin shows no pity for people. During the war, people experienced great hardships due to the lack of food and goods. There has been an increase in thefts of food and industrial goods. In this regard, the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Uzbekistan U.Y. Yusupov and the People's Commissar of the PCIA A.Z. Kobulov appealed to Stalin with a proposal to create a "Troika" – an extraordinary repressive judicial body. Stalin writes on a note: "The robbers are not just thieves, but enemies of the state. I'm for the offer...I insist on my proposal" [12. – 44]. "Troika" was created and according to its decision 50 people were shot [14].

Stalin supervised not only the operational search and investigative activities of the People's Commissariat of Internal Affairs, but also the preparation and conduct of trials. This was very important for the Stalinist leadership: during the investigation, not only to obtain confessions of the accused, but also to formalize the court case accordingly in order to achieve not only the political and moral destruction of the enemy, and then physical, but also to consolidate the point of view of the Stalinist leadership among the population of the country on the repressed as "enemies of the people", in order to strengthen their power in the state. For example, on January 22, 1937, the Politburo of the Central Committee of the Supreme Control Body of the Communist Party (SCBCP) (b) adopted a resolution "On the trial of Pyatakov, Radek, Sokolnikov, Serebryakov, etc." It defined: "1) In the press to name the process: "The process of the anti-Soviet Trotskyist Center." 2) Exclude Stikling and Leonenko from the list of witnesses. 3) Start the process on January 23, 1937, at 12

o'clock in the afternoon. 4) Approve the following composition of the court: Chairman: Chairman of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR - Comrade. Ulrich; Members of the court: Deputy Chairman of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR – Comrade. Matulevich I.O. and a member of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR – Comrade. Rychkov N.M. 5) Conduct the process in the October Hall of the House of Unions. 6) To admit ambassadors of foreign states, or their substitutes, if the latter express a desire to attend the process. 7) To admit foreign correspondents of the bourgeois and communist press to the trial. 8) Allow correspondents from the following newspapers to attend the process: Pravda, Izvestia, Komsomolskaya Pravda, (The list of 13 regional newspapers follows.) ... "Deutsche Central Zeitung", "Journal de Moscou", "Moskau Daily News". 9) To call as witnesses to the trial: Stein, Bukhartsev, Roma, Loginov, and Tamm. 10) Summon the following experts to the process: engineer-geologist Lekus for Kuzbass; chairman of the investigative expert commission – engineer-technologist Pokrovsky for the Kemerovo Chemical Plant. 11) Establish the following order of interrogation of the accused at the trial: Pyatakov, Radek, Sokolnikov, Serebryakov, Drobnis, Muralov, Boguslavsky, Norkin, Shestov, Stroilov, Livshits, Knyazev, Turk, Rataychak, Grache, Pushchin, Arnold. 12) Accept Comrade's offer. Tal about the procedure for covering the process in print (see appendix). 13) To allow representatives of workers, collective farmers, and intellectuals from different regions of the Soviet Union to attend the trial with special passes. The personal composition of those present should be determined by T.T. Andreev and Yezhov. 14) Do not object to the presence of foreign writers Feuchtwanger and Andersen Nexø at the trial. 15) To invite T.T. Stetsky, Tal and Vyshinsky to publish on behalf of the People's Commissariat of Justice a full verbatim report of the trial in French, German, English and Spanish. The publication period is 5 days after the end of the process" [11. – 323].

All issues have been identified: a list of necessary witnesses, experts, the procedure for questioning the accused. The order of press coverage of the process in the Soviet press was also described in detail and in detail: in which newspapers, how much and what materials to publish. All materials going to the press had to be given with a visa of responsible employees - Stetsky, Tal, Mehlis, Vyshinsky and Agranov. In fact, the entire procedure for conducting (scenario) of the trial was signed in detail to exclude any deviations from it.

Stalin possessed incredible cunning, always sought to hide the truth about the events that took place in the USSR. His remark in a letter to L.M. Kaganovich dated August 23, 1936, about the coverage of the first Moscow political process is indicative.

"It would be necessary to delete the final words: "the verdict is final and not subject to appeal." These words are superfluous and make a bad impression. An appeal should not be allowed, but it is unwise to write about it in the verdict" [9. – 719].

Stalin was distinguished by absolute legal nihilism, disregard for legal norms. There could not even be a question of the basis of justice – the principle of the presumption of innocence. On September 11, 1936, he wrote a letter to L.M. Kaganovich: "It is better to remove Pyatakov from the post of deputy right now, without waiting for the results of the investigation. Stalin]" [9. – 720].

Stalin's personal involvement and direct leadership was manifested not only in the organization of political repression, but also in the implementation of economic policy, which was a policy of total subordination of the population through actual economic strangulation. And it can also be qualified as a form of collective political repression. As you know, industrialization was carried out at the expense of the robbery of the peasantry. As a result of forced collectivization, the state established full control over the peasants, and, accordingly, over grain procurements for the subsequent export of bread abroad. On August 24, 1930, I.V. Stalin wrote to V.M. Molotov about

grain exports: "It would be necessary to raise (now) the rate of daily export to 3-4 million [ion] pounds minimum. Otherwise, we risk being left without our new metallurgical and machine-building (Automobile plant, Chelyabinsk Plant, etc.) plants <....> In short, we need to frantically force the export of bread" [15]. And because of this policy, a mass famine broke out in many territories and regions of the USSR in 1931-1933, on a scale that surpassed even the famine of 1921.

Researchers of the famine (asharshylyk) in Kazakhstan identify the secretary of the Kazakh Regional Committee of the SCBCP (Supreme Control Body of the Communist Party of the Soviet Union) (b) F.I. Goloshchekin as the main culprit of the tragedy. Without removing the blame from F.I. Goloshchekin, it can be noted that the totalitarian state based on the regime of Stalin's personal power, already established by that time in the USSR, in fact, by its nature, left no option for the entire party-state apparatus, turning them into simple executors of the leader's will. As the American researcher Sarah Cameron notes: "Stalin and Philip Goloshchekin, the first secretary of the Party of Kazakhstan, throughout the famine period, corresponded regularly during these crises, and Stalin was aware of the extent of the damage inflicted on the Kazakhs" [16].

In May 1932, I. Stalin refused the request of the secretary of the Kazakh Regional Committee of the CPSU (b) F.I. Goloshchekin to reduce the grain procurement plan for Kazakhstan due to a decrease in the sown area for grain and import from Siberia that had not passed acclimatization and had reduced seed germination.

Despite the onset of famine, Stalin categorically demanded the implementation of the grain procurement plan, effectively condemning the population of Kazakhstan to starvation. And the document logically following from the above is the directive of I.V. Stalin to F.I. Goloshchekin of November 21, 1932: "To strike first of all at the Communists in the districts and below the districts who are completely in captivity of the petty-bourgeois element and the grain procurements that have rolled onto the rails of Kulak sabotage" [17]. The famine of 1932-1933 claimed the lives of at least 3 million Kazakhs [18]. According to V.P. Danilov's calculations, only the rejection of grain exports in 1932 would have allowed about 7 million people to feed according to the norms of prosperous years. people, exactly as many as, most likely, became victims of the famine in 1933 [19].

Conclusion.

As a conclusion, we can say that such a wide use of the method of repression and Stalin's constant attention to the repressive work of the PCIA can be explained by the fact that the People's Commissariat of Internal Affairs organs were the main pillar of the regime of personal power of the General Secretary of the Central Committee of the Supreme Control Body of the Communist Party(b), which by that time was established in the country. Stalin had all the power not only in the country and in the party, but, in fact, in the PCIA, he was the direct organizer and direct leader of the repressions, who daily delved into all issues, up to the most detailed, the organization of the work of the leading party bodies and PCIA bodies to implement the policy of terror and violence. Because the sole power in a totalitarian state could only be supported by an unrelenting fear of state bodies and constant repression.

REFERENCES

- 1 Kolesov N.D. (2002) The economic factor of victory in the battle of Stalingrad. Problems of modern Economics. №3. 96 p.
- 2 Cheremisinov G.A. (2015) Formation of the mobilization model and macroeconomic dynamics of the USSR during the first Five-year plan and the Great Patriotic War. Bulletin of Volgograd State University. Episode 4: History. Regional studies. International relations. № 4 (34). P. 19-35
- 3 Khanin G.I. (2003) The Soviet economic miracle: myth or reality? Free thought. 25 p.

- 4 Zhukov Yu.N. (2011) To be proud, not to repent! The truth about the Stalin era (collection of articles and interviews). Moscow: Eksmo, Yauza. 256 p.
- 5 Zhukov Yu.N. (2003) Another Stalin. Political reforms in the USSR in 1933-1937 Moscow: Vagrius. 512 p.
- 6 Zhukov Yu.N., Kozhinov V.V., Mukhin Yu.I. (2010) The riddle of the 37th year. M.: Eksmo, Algorithm. 576 p.
- 7 Mukhin Yu., (2011) "The Trial of Stalin". Moscow, Yauza Press. 288 p.
- 8 Davis R.W., Kosheleva L.P., Rice E.A., Rogovaya L.A. (2001) Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931-1936 Collection of documents. Moscow. ROSSPEN. 798 p.
- 9 Kirillov V.M. (2022) Memory book. Yekaterinburg is repressed. 1917-ser. 1980 g. Part I. Scientific research. Publishing solutions. 720 p.
- 10 Lubyanka (2004) Stalin and the Main Directorate of State Security of the People's Commissariat of Internal Affairs. Stalin's archive. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937-1938. Moscow: MFD. 736 p.
- 11 Archive of the President of the Russian Federation (hereinafter AP RF). (2006) F. 3. Op. 24. D. 212, 375, 377. Op.58. D.6. 323 p.
- 12 Stalin I.V. (2006) Essays. Tver: Information and Publishing Center "Soyuz". Vol. 18. 44 p.
- 13 The Russian State Archive of Socio-Political History (hereinafter RGASPI). (2006) F. 17. Op. 162. d. 37. 67 p.
- 14 The Russian State Archive of Socio-Political History (hereinafter RGASPI). (2006) F. 17. Op. 162. d. 37. 30 p.
- 15 Stalin I.V., Molotov V.M. (1995) Letters. 1925-1936: Sat. doc. M. 304 p.
- 16 Cameron S. Famine in Kazakhstan in the 1930-33 g.g.: modern research and new directions in the study of the issue. Available at: — URL: <https://www.caa-network.org/archives/6126> (accessed: 09.07.2022)
- 17 Archive of the President of the Russian Federation. (2009) F.3. Op.40. D.77. L.91-92. It is cited in the article. To talk about hunger was considered almost a counter-revolution."Documents of the Russian archives about the famine of 1932-1933 in the USSR. Domestic archives. №2. P. 94-127
- 18 Famine of the early 30s of the twentieth century in Kazakhstan: Crime and Punishment. From the collection of materials of the international scientific conference "Famine in Kazakhstan: the tragedy of the people and the lessons of history", published by Astana Publishing House. Available at: — URL: <http://infourok.ru/user/baltabaev-marat-bopishevich/page/golod-nachala-h-godov-veka-v-kazahstane-prestuplenie-i-nakazanie> (accessed:15.06.2022)
- 19 Danilov V., Manning R., Viola L. (2001) The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. M. Vol 5. 1008 p.

И.СТАЛИННИҢ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНДІ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ ЖӘНЕ ТІКЕЛЕЙ БАСҚАРУШЫ РЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа.

Мақалада И.Сталиннің 1930-шы жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезіндегі рөлі зерттеледі. Мұрағаттарда сақталған Сталиннің өзі қол қойған нақты құжаттарда оның күнделікті террор мен қысым көрсету саясатын іске асырудағы Ішкі істер халық комиссариаты мен партияның басқарушы органдарының барлық жұмыстарында мәселені егжей-тегжейлі білген ұйымдастырушы және тікелей басқарушы ретіндегі рөлі көрініс табады. И.Сталин саяси қуғын-сүргінді жүргізуді өзінің ерекше жіті бақылауында ұстап, Ішкі істер халық комиссариаты басшылығына жекелен істер мен жекелеген адамдар мен тұлғалар бойынша тікелей тапсырмалар беріп отырған. Сөйтіп, И.Сталин Ішкі істер халық комиссариатының жедел іздестіру және тергеп-тексеру шараларына жетекшілік жасап қана қоймай, сот процестерінің жүруін дайындау мен өткізуге де араласқанын көреміз. Мысалы, И.Сталин 1937 жылдың қаңтарында Мәскеудегі «Антикеңестік троцкиштілдер орталығы» бойынша процесті жүргізуді жеке өзі толықтай ұйымдастырған. Сталиннің тікелей басшылық жасауы мен жеке ұйымдастыруы саяси репрессияларды ұйымдастыруда ғана емес, тұрғындарды экономикалық жағдайды қиындату арқылы бағындыру саясаты болып табылатын экономикалық саясатты жүргізуден де білінеді. Бұл атап айтқанда, 1931-1933 жылдары Қазақстанда болған ашаршылық мысалында нақты көрінеді.

Негізгі сөздер: саяси қуғын-сүргін, Ішкі істер халық комиссариаты, И.Сталин, Н.Ежов, тергеу.

РОЛЬ И. СТАЛИНА КАК НЕПОСРЕДСТВЕННОГО РУКОВОДИТЕЛЯ И ОРГАНИЗАТОРА РЕПРЕССИЙ 1930-ЫХ ГОДОВ

Аннотация.

Исследуется роль И.Сталина в период политических репрессий 1930-ых гг. На конкретных документах, подписанных Сталиным, и хранящихся в архивах, показана его роль как прямого организатора, и непосредственного руководителя репрессий, ежедневно вникавшего во все вопросы, вплоть до самых подробных, организации работы руководящих партийных органов и органов Народного комиссариата внутренних дел о проведении политики террора и насилия. И.Сталин держал работу по проведению репрессий под своим личным особым контролем, часто давал прямые указания руководству НКВД по отдельным делам, по конкретным людям. В статье описано, что Сталин руководил не только оперативно-розыскной, следственной деятельностью НКВД, но и подготовкой, проведением судебных процессов. Так, Сталин лично расписывал всю организацию проведения «Процесса антисоветского троцкистского центра» в январе 1937 года в Москве. Личное участие и прямое руководство Сталина проявлялось не только в организации политических репрессий, но и в проведении экономической политики, являвшейся политикой подчинения населения через фактическое экономическое удушение. Это показано на примере голода 1931-1933 годов в Казахстане.

Ключевые слова: репрессии, Народный комиссариат внутренних дел, И.Сталин, Н.Ежов, следствие.

REFERENCES

- 1 Kolesov N.D. (2002) The economic factor of victory in the battle of Stalingrad. Problems of modern Economics. №3. 96 p. [in English]
- 2 Cheremisinov G.A. (2015) Formation of the mobilization model and macroeconomic dynamics of the USSR during the first Five-year plan and the Great Patriotic War. Bulletin of Volgograd State University. Episode 4: History. Regional studies. International relations. № 4 (34). P. 19-35 [in English]
- 3 Khanin G.I. (2003) The Soviet economic miracle: myth or reality? Free thought. 25 p. [in English]
- 4 Zhukov Yu.N. (2011) To be proud, not to repent! The truth about the Stalin era (collection of articles and interviews). Moscow: Eksmo, Yauza. 256 p. [in English]
- 5 Zhukov Yu.N. (2003) Another Stalin. Political reforms in the USSR in 1933-1937 Moscow: Vagrius. 512 p. [in English]
- 6 Zhukov Yu.N., Kozhinov V.V., Mukhin Yu.I. (2010) The riddle of the 37th year. M.: Eksmo, Algorithm. 576 p. [in English]
- 7 Mukhin Yu., (2011) "The Trial of Stalin". Moscow, Yauza Press. 288 p. [in English]
- 8 Davis R.W., Kosheleva L.P., Rice E.A., Rogovaya L.A. (2001) Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931-1936 Collection of documents. Moscow. ROSSPEN. 798 p. [in English]
- 9 Kirillov V.M. (2022) Memory book. Yekaterinburg is repressed. 1917-ser. 1980 g. Part I. Scientific research. Publishing solutions. 720 p. [in English]
- 10 Lubyanka (2004) Stalin and the Main Directorate of State Security of the People's Commissariat of Internal Affairs. Stalin's archive. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937-1938. Moscow: MFD, 736 p. [in English]
- 11 Archive of the President of the Russian Federation (hereinafter AP RF). (2006) F. 3. Op. 24. D. 212, 375, 377. Op.58. D.6. 323 p. [in English]
- 12 Stalin I.V. (2006) Essays. Tver: Information and Publishing Center "Soyuz". Vol. 18. 44 p. [in English]
- 13 The Russian State Archive of Socio-Political History (hereinafter RGASPI). (2006) F. 17. Op. 162. d. 37. 67 p. [in English]
- 14 The Russian State Archive of Socio-Political History (hereinafter RGASPI). (2006) F. 17. Op. 162. d. 37. 30 p. [in English]
- 15 Stalin I.V., Molotov V.M. (1995) Letters. 1925-1936: Sat. doc. M. 304 p. [in English]
- 16 Cameron S. Famine in Kazakhstan in the 1930-33 g.g.: modern research and new directions in the study of the issue. Available at: — URL: <https://www.caa-network.org/archives/6126> [in English] (accessed: 09.07.2022)
- 17 Archive of the President of the Russian Federation. (2009) F.3. Op.40. D.77. L.91-92. It is cited in the article. To talk about hunger was considered almost a counter-revolution."Documents of the Russian archives about the famine of 1932-1933 in the USSR. Domestic archives. No. 2. P. 94-127 [in English]

18 Famine of the early 30s of the twentieth century in Kazakhstan: Crime and Punishment. From the collection of materials of the international scientific conference "Famine in Kazakhstan: the tragedy of the people and the lessons of history", published by Astana Publishing House. Available at: — URL: <http://infourok.ru/user/baltabaev-marat-bopishevich/page/golod-nachala-h-godov-veka-v-kazahstane-prestuplenie-i-nakazanie> [in English] (accessed:15.06.2022)

19 Danilov V., Manning R., Viola L. (2001) The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. Vol 5. M. 1008 p. [in English]

Information about authors:

Rashid Khakimov – **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor of the Department of “Economics of industries and markets”, Chelyabinsk State University, Chelyabinsk, Russian Federation

E-mail: hakra51@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9901-3359>

Информация об авторах:

Рашид Хакимов – **основной автор**, кандидат исторических наук, доцент кафедры «Экономики отраслей и рынков», Челябинский государственный университет, г. Челябинск, Российской Федерации

E-mail: hakra51@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9901-3359>

Авторлар туралы ақпарат:

Рашид Хакимов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Нарықтар мен экономика салалары» кафедрасының доценті, Челябі мемлекеттік университеті, Челябинск қ., Ресей Федерациясы

E-mail: hakra51@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9901-3359>

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.47649/vau.2022.v66.i3.02

УДК 930.23

Т.К. Алланиязов*

Жезказганский университет имени О.А.Байконурова
г. Жезказган, 100600, Республика Казахстан

*e-mail: Klio56@mail.ru

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПОВСТАНЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В МАНГЫСТАУ В 1931 ГОДУ

Аннотация.

В статье рассматривается источниковая база исследований по истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году, состоящая из архивных документов и материалов, извлеченных из фондов Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), Архива КНБ РК, Государственного архива Мангистауской области (ГАМО), Российского государственного архива политической истории (РГАСПИ), Российского государственного военного архива (РГВА). Представлена развернутая характеристика состава и содержания основных групп источников, определены репрезентативность, характер и специфика входящих в их состав документов и материалов, показана иерархия приоритетности этих групп в корпусе источников для объективного исследования истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году. Основной группой источников являются документы краевых, региональных и районных органов Объединенного государственного политического управления (ОГПУ), Оренбургский государственный педагогический университет, хранящиеся в архиве КНБ РК Комитет национальной безопасности Республики Казахстан, в

областных архивах структурных подразделений КНБ, МВД и прокуратуры РК. Значительная часть из них введена в научный оборот и опубликована в книгах «Степная трагедия. Адайское восстание 1929-1931 гг.» и во 2 томе двухтомника «Адайское восстание» Второй и третьей группами источников являются документы партийных (КПСС) Коммунистическая партия Советского Союза организаций всех уровней и документы советских и государственных органов управления.

Ключевые слова: документы, материалы, источники, группы, классификация.

Введение.

Важнейшим условием объективного и всестороннего изучения истории вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929-1931 годов является наличие необходимой источниковой базы. Доступ к ранее засекреченным архивным фондам Коммунистическая партия Советского Союза КПСС и КНБ Комитет национальной безопасности Республики Казахстан дал возможность использовать в качестве источниковой основы уникальные документы 1920-х–1930-х годов, раскрывающие действительные события тех драматических лет.

Источниковая база исследований по истории повстанческого движения в Мангыстау состоит из значительного массива документов и материалов, выявленных и извлеченных из фондов Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), Архива КНБ РК, Государственного архива Мангистауской области (ГАМО), Российского государственного архива политической истории (РГАСПИ), Российского государственного военного архива (РГВА).

Материалы и методы исследования.

Анализ источниковой базы опубликованных работ показал, что важные документы и материалы по теме исследования хранятся в Архиве Президента РК в фонде №141 «Казкрайком ВКП(б) Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) (1925-1937 гг.)», в делах №5046, 5049, 5052, 5054, описи 1-й. Эти документы и материалы отложились в результате деятельности партийных комитетов и силовых структур. Здесь представлены докладные записки Даниловского на имя Голощекина о деятельности ОГПУ по подавлению повстанческого движения в Мангыстау; информационные сводки и докладные записки руководителей отрядов и структурных подразделений ОГПУ о результатах борьбы с повстанцами в Мангыстау. В названных делах сосредоточена основная информация о повстанческом движении в Мангыстау. Репрезентативные возможности содержащихся в них документов и материалов, несмотря на то, что большая часть их введена в научный оборот, далеко не исчерпаны.

Основной группой источников являются документы краевых, региональных и районных органов ОГПУ, хранящиеся в архиве КНБ РК, а также в областных архивах структурных подразделений КНБ, МВД Министерство внутренних дел и прокуратуры РК. Значительная часть из них введена в научный оборот и опубликована в книгах «Степная трагедия. Адайское восстание 1929-1931 гг.» и во 2 томе двухтомника Адайское восстание.

В научный оборот введены также документы и материалы, отложившиеся в результате деятельности ОГПУ по подавлению повстанческого движения на Мангышлаке в 1931 году (Архив КНБ РК, следственное дело №100, арх. №011377, т.т. 1, 2, 6, 7, 8, 9 и следственное дело №17, арх. №8184, т.7).

Исследователи, в частности Т.Омарбеков и К.Алдажуманов, широко использовали хранящиеся в Специальном государственном архиве КНБ РК сведения из «Обзорных справок по архивным материалам о бандвосстаниях в Казахстане», в частности «Справку о

вооруженном бандвосстании Адаевских родов в Гурьевской области», «Обзорные справки...» были составлены в 1963-1964 годах и рассекречены в июне 2021 года [1].

Важный массив документов по истории повстанческого движения на Мангышлаке в 1931 году хранится в ГАМО (фонд 9, опись 1, дело №169). Эти документы опубликованы в книгах «Степная трагедия. Адайское восстание 1929-1931 гг.» и во 2 томе двухтомника Адайское восстание Ценные документы и материалы по теме содержатся в РГАСПИ, фонд 62 – «Средазбюро ЦК ВКП (б)», Оп.2. Д. Д.2545, 2546, 2549. Интересный материал хранится в РГВА, фонд 25895 – Среднеазиатский военный округ. Оп.1. Д.873.

Сведения, содержащиеся в документах и материалах вышеназванных архивов, позволили определить характер, содержание и направленность повстанческого движения на Мангышлаке в 1931 году, вывить его причины, условия возникновения и движущие силы, средства и способы подавления, имена и фамилии репрессированных участников, подсчитать численность принимавших участие в повстанческом движении.

С учётом того, что первостепенной и основной источниковой базой для конструирования таких узловых вопросов темы как характер, содержание, формы, социальная база, идеология, политическая направленность крестьянских вооруженных выступлений и повстанческих движений, средства и методы их подавления являются документы и материалы о деятельности органов ОГПУ, а также исходя из их высокой репрезентативности и приоритетности в корпусе источников, на которых базируются исследования истории вооруженных выступлений и повстанческих движений, в том числе в Мангыстау в 1931 году, представляется оптимальным выделение документов и материалов ОГПУ в самостоятельную группу.

Второй и третьей группами источников являются документы партийных (КПСС) организаций всех уровней и документы советских и государственных органов управления. Составляющими элементами четвертой группы источников являются письма и докладные записки партийных и советских руководителей, работников судебных органов, а также участников вооруженных выступлений, в которых отражены характер и содержание тех или иных вооруженных выступлений, ход и результаты судебных мероприятий, суждения отдельных руководителей относительно причин крестьянского протеста.

Касаясь таких групп источников, как периодическая печать и мемуары, отметим следующее. Первая активно используется исследователями истории вооруженных выступлений в Казахстане. Вторая группа предельно малочисленна и на сегодняшний день представлена лишь отдельными воспоминаниями участников событий [2], [3].

Характеристика состава и содержания основных групп источников по истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году.

Документы и материалы ОГПУ. Документы и материалы ОГПУ по характеру и содержанию можно разделить на несколько основных групп.

Первую из них представляют директивы, циркуляры и приказы руководящих структур ОГПУ. К этой группе следует отнести: циркулярное письмо ОГПУ о борьбе с деревенской контрреволюцией. Документ датирован 25 сентября 1929 г., подписан зам. председателя ОГПУ Трилиссером, зам. начальника СО ОГПУ Аграновым и адресован всем ПП, начальникам областных и окружных отделов ОГПУ [4]. Директиву ОГПУ №775 всем ПП «о приведении местных органов ОГПУ в состояние мобилизационной готовности в связи с предстоящим выселением кулаков», документ датирован 18 января 1930 г., подписан Ягодой и Евдокимовым. Директиву ОГПУ №776 «о создании при ПП ОГПУ оперативных групп и разработке конкретных планов выселения кулаков», документ датирован 18 января 1930 г.,

подписан Ягодой и Евдокимовым. Приказ ОГПУ №44/21 «о мероприятиях по ликвидации кулачества как класса», документ датирован 2 февраля 1930 г. и подписан зам. председателя ОГПУ Ягодой [5]. Директиву №3376 о «максимально организационном и плановом обеспечении операции по выселению кулаков», документ датирован 2 февраля 1930 г. и подписан зам. председателя ОГПУ Ягодой [6].

В названных документах сформулированы стратегия и тактика борьбы ОГПУ с сопротивляющимся политике советской власти крестьянством, методы и приемы оперативного и военного подавления вооруженных выступлений, технические средства и материальные ресурсы сил подавления, тактика боевых действий частей и подразделений войск ОГПУ, принимающих непосредственное участие в подавлении вооруженных выступлений и повстанческих движений.

Ко второй группе документов и материалов следует отнести информационные сводки, сообщения по прямому проводу, отчеты и докладные записки структурных подразделений ОГПУ в адрес ПП ОГПУ в Казахстане, ОГПУ СССР, Казкрайкома, ЦК ВКП(б). Документы, входящие в данную группу, в свою очередь разделяются на два типа: материалы, освещающие текущие события и аналитические материалы. К первому типу относятся, прежде всего, информационные, оперативные и оперативно-разведывательные сводки ОГПУ, телеграммы, сообщения, донесения, записки по прямому проводу и план операции на территории Мангистауского района.

В их числе назовем следующие документы, которые расположим в хронологическом порядке: донесение в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату из Уила [Уральский оперсектор ПП ОГПУ] от 2 марта 1931 года за подписью Томкевича [не идентифицирован] [7]. Оперсводка №116 из Гурьева в Алма-Ату не ранее 5 апреля 1931 года, передана представителем ОГПУ Савельевым, за подписью Калашникова [8]. Донесение из г. Гурьева в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату о вооруженных столкновениях в районе Жилой Косы от 10 апреля 1931 года, документ подписан начальником Гурьевского оперсектора ПП ОГПУ Калашниковым [7. – 95]. Донесение в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату из г. Гурьева о положении в Мангистау от 12 апреля 1931 года, документ подписан начальником Гурьевского оперсектора ПП ОГПУ Калашниковым [7. – 96]. Донесение в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату и в г. Ташкент о событиях в г.Форт-Александровск от 12 апреля 1931 года, документ не подписан [7. – 97]. Оперразведсводка №18 через Актюбинский оперсектор в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату от 17 апреля 1931 года, документ подписан Алексеевым [не идентифицирован] [7. – 98]. Оперразведсводка №262170 заместителя ПП ОГПУ в Средней Азии Каруцкого на имя Семенова [Средазбюро ЦК ВКП (б)] и Ястребова [САВО] от 18 апреля 1931 года [9]. Оперразведсводка №6 Особого отдела ПП ОГПУ по КАСССР с 10 по 20 апреля 1931 года, документ подписан ПП ОГПУ по КАСССР Даниловским, нач. СОУ ПП ОГПУ Рогозиным, вр. нач. ОО ОГПУ Саенко, документ не датирован [7. – 96]. Оперразведсводка №7 ОО ПП ОГПУ по КАСССР с 20 апреля по 1 мая 1931 года, документ подписан заместителем ПП ОГПУ Рогозиным и врид. нач. СО ПП ОГПУ Саенко, документ не датирован [7. – 97]. Информация о действиях опергрупп отряда ОГПУ в отношении повстанцев в районе Бузачи от 12 мая 1931 года, документ без подписи [10]. Донесение в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату через ответственного ОГПУ г. Гурьева о поголовной откочевке населения от 16 мая 1931 года, документ подписан начальником Гурьевского оперсектора ПП ОГПУ Калашниковым [7. – 94]. Оперативное донесение в ПП ОГПУ в г. Алма-Ату, в г. Гурьев о состоянии Мангистауского района от 17 мая 1931 года, документ подписан начальником Гурьевского оперсектора ПП ОГПУ Калашниковым [11]. Оперразведсводка №26 Особого отдела ПП ОГПУ в Казахстане по

состоянию на 13 июня 1931 года о положении дел в районах подотчетных Гурьевскому и Уральскому оперсекторам ОГПУ, документ подписан зам. ПП ОГПУ в КАССР Рогозиным, врид нач. ОО Саенко и уполномоченным ОО Ивановым [7. – 96]. Записка по прямому проводу о положении в Мангистауском районе в Москву ОГПУ Мессингу, Евдокимову, Ольскому от 24 июня 1931 года, документ подписан Рогозиным и врид. нач. ОО Саенко [7. – 98]. Записка по проводу [залив Киндерли] от 29 июня 1931 года №6 оп., документ подписан командиром дивизиона Сырма [12]. Записка по проводу из Форта-Александровска от 1 июля 1931 года, документ подписан Белоноговым [12,13]. Оперразведсводка №33 Особого отдела ПП ОГПУ в Казахстане в Крайком ВКП (б) по состоянию на 4 июля 1931 года, документ подписан заместителем ПП ОГПУ в Казахстане Рогозиным и врид. нач. ОО Саенко [11. – 94]. План операции на территории Мангистауского района КССР [14]. Телеграмма Белоногова №037/23 о «Плане войсковой операции по окончательному подавлению повстанческого движения на Мангышлаке» от 8 июля 1931 года [15]. Оперразведсводка №35 Особого отдела ПП ОГПУ в Казахстане в Крайком ВКП (б), июль 1931 года, документ подписан зам. ПП ОГПУ в КАССР Рогозиным и уполномоченным Ивановым [7. – 96]. Телеграмма управления пограничной охраны и войск ПП ОГПУ в Казахстане секретарю Казкрайкома ВКП(б) тов. Кахиани, председателю Совнаркома КазАССР тов. Исаеву от 25 июля 1931 года, документ подписан Даниловским и начальником управления пограничной охраны и войск ОГПУ в Казахстане Радиным [11. – 95]. Оперразведсводка №2 из Форта-Александровска в ОГПУ т.т. Ягоде, Мессингу, Евдокимову, г. Москва, в ПП ОГПУ т. Даниловскому, г. Алма-Ата от 30 июля 1931 года, документ подписан Рогозиным и начштаба Подберезиным [16]. Оперразведсводка №3 из Форт-Александровска в Москву ОГПУ Ягоде, Мессингу, Евдокимову, Ольскому, в Алма-Ату ПП ОГПУ Даниловскому, в Форт-Александровск Ефименко, Оглода, документ датирован 30 июля 1931 года и подписан начальником штаба Рогозиным [8. – 446]. Оперативная записка наркома комвойск Каспийского побережья Рогозина помощнику командира полка ОГПУ т. Оглоде в г. Форт-Александровск от 30 июля 1931 года, документ подписан Рогозиным и зам. начштаба Подберезиным [16. – 111]. Оперразведсводка №36 Особого отдела ПП ОГПУ в Казахстане в Крайком ВКП (б), по состоянию на 10 августа 1931 года, документ без подписи [11. – 96]. Телеграмма № 7/163/ОО/ш Даниловского в Ташкент штаб САВО Пугачеву и ПП ОГПУ в Средней Азии Матсону, документ не датирован, судя по тексту ориентировочно 14-15 августа 1931 года [17]. Докладная записка уполномоченного ОГПУ по Мангистаускому району в бюро Мангистауского райкома ВКП(б) от 17 сентября 1931 года, документ без подписи [10. – 84]. Оперразведсводка ОО САВО и ПП ОГПУ в Средней Азии по состоянию на 27 сентября 1931 года, документ не датирован и без подписи [13. – 9].

Ко второму типу относятся: докладная записка Полномочного Представителя ОГПУ в КАССР секретарю Казкрайкома ВКП(б) т. Голощекину о политическом состоянии Мангистауского и Табынского районов по состоянию на 3 сентября 1931 года, документ подписан Даниловским и нач. ОО ПП ОГПУ Хворостян [11. – 94]. Докладная записка ОО ПП ОГПУ в Казахстане «Предварительные итоги операции по ликвидации бандитизма в Мангистауском районе», содержащая обобщенные данные по повстанческому движению в Мангыстау, документ датирован 18 сентября 1931 года и подписан нач. СОУ ПП ОГПУ в Казахстане Рогозиным [11. – 96]. Сюда же следует присовокупить и «Тезисы к докладу комвойсками [САВО] в РВС СССР» от 15 октября 1931 года, в которых содержатся данные

о действиях сводного отряда Ротермеля на Устюрте в сентябре 1931 года. Документ подписан нач. IV отдела штаба САВО Батмановым и пом. нач. IV отдела Бялковским [18].

Все документы, извлеченные из фондов АПРК и ГАМО, опубликованы во втором томе книги Адайское восстание. Документы, извлеченные из фондов РГАСПИ и РГВА, не опубликованы.

Результаты и их обсуждение.

В названных документах достаточно полно и объективно раскрывается реальная картина повстанческого движения в Мангышлаке, его размах, характер и содержание, а также механизм выработки, принятия и осуществления адекватных ответных мер со стороны партийно-государственных и силовых структур. Особо ценными являются докладные записки руководящих работников ПП ОГПУ в Казахстане Даниловского и Рогозина, оперативно-разведывательные сводки ПП ОГПУ о положении дел на местах, в которых отражены действия повстанцев и принимаемые силовыми структурами контрмеры военного и чекистского характера.

Основной частью данной группы документов являются оперативно-разведывательные сводки и донесения чекистов, в которых нашли отражение сведения и материалы, раскрывающие деятельность различных повстанческих группировок, возникших и активно действовавших в ряде мест региона, фамилии их руководителей, характер, направленность и районы действий, состав, вооружение и тактику повстанческих отрядов.

Эти документы содержат информацию как о предпринимаемых органами госбезопасности Казахстана мерах по нейтрализации и подавлению повстанческих отрядов, так и о результатах, проводимых чекистами оперативных и силовых акций.

Оперативно-разведывательные сводки имеют особую ценность, которая заключается в подробных сведениях о характере и содержании вооруженных выступлений, включая важный цифровой и фактический материал о численном составе противоборствующих сил, вооружении, тактике действий, не всегда представленный в справках и докладных записках.

Важную ценность представляет телеграмма Белоногова. Сведения, содержащиеся в ней, дают возможность увидеть: содержание плана войсковой операции, оперативно-тактические условия ее начала и проведения, характеристика театра военных действий, характер и содержание материально-технического обеспечения операции, меры по организации доукомплектования коммунистических отрядов, обоснование целесообразности использования дивизиона из состава Казнацполка и др. С учетом того, что АСД № 17, архивный номер 8184, на которое ссылается М. Омаров, до сих пор не рассекречено, нет возможности иметь исчерпывающее представление о плане операции, который разрабатывал А.Белоногов. Кроме того, судя по сведениям, которые приводит М.Омаров, в деле содержится блок радиодонесений Белоногова в Алма-Ату, Баку, Гурьев и Актюбинск, свидетельствующий об активизации «агентурной и войсковой разведок для получения достоверных сведений о силах повстанцев, местах их концентрации, вооружении, планах действий, настроениях среди населения». Эти документы, являясь ценным источником вплоть до настоящего времени не доступны исследователям. Последнее обстоятельство заметно снижает возможность полного и детального изучения всей совокупности документов ОГПУ относящихся к истории повстанческого движения на Мангышлаке в 1931 году.

Отмеченные документы в целом в состоянии решить исследовательские задачи, направленные на определение характера и содержания предпринимаемых военно-чекистских мер по подавлению повстанческого движения.

Ко второму типу следует присовокупить и 4 справки, подготовленные в ОГПУ и ПП ОГПУ. 2 справки подготовлены в ПП ОГПУ в Казахстане: «Справка о восстаниях и бандвыступлениях на территории Казахстана за период с 1929 по 1931 годы», документ составлен и подписан начальником II отделения Особого отдела ПП ОГПУ в Казахстане Шумиловым и датирован 22 октября 1931 года [11. – 93]. «Справка о вооруженных выступлениях и откочевках за период с октября 1930 по август 1931 года», документ составлен и подписан начальником ОО ПП ОГПУ в Казахстане Хворостян и начальником III отделения ОО ПП ОГПУ Волковым, дата составления документа не указана [19]. Эти справки представляют особую ценность, поскольку в них обобщены сведения по наиболее крупным вооруженным выступлениям в Казахстане и даны краткие характеристики по каждому из них.

2 справки подготовлены СПО ОГПУ: «О характере и динамике массовых антисоветских проявлений в деревне с 1 января по 1 октября 1931 г.», документ датирован 13 октября 1931 г. и подписан зам. нач. СПО ОГПУ Запорожцем и нач. 2 отделения Люшковым. [6. – 96]. «О ходе коллективизации и массовых выступлениях крестьянства в 1931 г. – январе-марте 1932 года, документ составлен не ранее апреля 1932 г. Эти справки ценны тем, что в них содержатся обобщенные данные о вооруженных выступлениях по 22 регионам и республикам СССР, в том числе и по Казахстану. При этом заслуживают внимания факты чрезвычайной активизации «байско-кулацкой и националистической контрреволюции» по усилению материально-имущественного и физического террора и организации откочетов [20].

Сюда же следует добавить и «Сведения о ликвидированных бандах, оперировавших на территории Казахстана в период 1930-1931 гг.». Документ не датирован и пописан начальником 2-го отделения ОО ПП ОГПУ в Казахстане Шумиловым. Судя по тому, что данные сведения идут в связке со «Справкой о восстаниях и бандвыступлениях за период 1929-1931 гг.», датированной 22 октября, есть основания предполагать, что указанные сведения составлены не позже этой даты [11. – 92]. Здесь содержатся данные о количестве банд, ликвидированных в Уральском и Гурьевском округах и численности бандучастников.

Документы партийных (КПСС) организаций всех уровней.

Ценными источниками по реконструкции повстанческого движения в Мангыстау являются документы местных партийных организаций, Политкомиссии Казкрайкома и СНК Казахстана по ликвидации бандитизма.

Среди них отметим следующие: протокол закрытого заседания бюро Мангистауского РК ВКП(б) от 12 мая 1931 года, в котором содержится информация по докладу Сумбатова об операциях оперативных групп по борьбе с бандитизмом в районе, документ подписан Макатовым и Водениктовым [7. – 96]. Телеграмма Голощекину о необходимости и целесообразности посылки дивизиона из состава Казнацполка от 4 июля 1931 года, документ подписан Мендешевым, Асылбековым и Калашниковым [11. – 94]. Протокол №30 заседания бюро Мангистауского райкома ВКП (б) с участием райпартактива о создавшемся политическом положении в районе от 26 июля 1931 года [10. – 92]. Оперативное донесение председателя комиссии Казкрайкома и СНК Казахстана по ликвидации бандитизма т. Кулумбетова в ОГПУ СССР т. Ягоде, г. Москва, в ПП ОГПУ т. Даниловскому, г. Алма-Ата, в АзГПУ т. Фриновскому, г. Баку из Форта-Александровского от 28 июля 1931 года, документ подписан Кулумбетовым и Нурмухамедовым. Оперативное донесение председателя комиссии Казкрайкома и СНК Казахстана т. Кулумбетова по ликвидации бандитизма в ПП ОГПУ т. Даниловскому, г. Алма-Ата из Форта-Александровска от 28 июля

1931 года, документ подписан Кулумбетовым и начальником райотделения ОГПУ Ефименко [16. – 111]. Протокол №32 внеочередного заседания членов бюро Мангистауского райкома ВКП(б) от 29 июля 1931 года, документ подписан Макатовым протокол №1 закрытого заседания Мангистауского райкома ВКП(б) от 31 августа 1931 года, документ подписан Баймухамедовым и Макатовым [10. – 86].

Документы и материалы данной группы дают возможность увидеть не только положение дел на местах в ходе повстанческого движения, но и позицию местных партийных органов относительно причин и характера событий, содержания и направленности, предпринимаемых ими, мер как организационного, так и политико-экономического и военно-технического характера, а также официальную линию партийно-правительственной комиссии в отношении повстанческого движения. Значимые по объему и ценные по содержанию, они представляют собой важную составляющую фактической основы истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году.

Отдельную, хоть и небольшую, но ценную по своему содержанию группу, представляют *письма советских работников и военных*: письмо председателя Политкомиссии т. Кулумбетова члену Политкомиссии Рогозину от 30 июля 1931 года, документ подписан Кулумбетовым 16, л.17-18 письмо Алиева комиссару Казнацполка от 14 августа 1931 года, документ подписан Алиевым и Макеевым [11. – 94].

Названные документы содержат ценный фактический материал по широкому спектру вопросов военно-оперативного характера и, кроме того, несут важную информацию о характере позиций Кулумбетова и Алиева по ключевым вопросам силового подавления повстанческого движения, широко развернувшегося в Мангыстау в 1931 г.

Еще одной группой источников являются *воспоминания участников событий*. Часть из них была отмечена при характеристике 1-го тома книги Адайское восстание. К ним следует присовокупить воспоминания Я.Х. Сладкова, участника похода отряда Казахского национального кавалерийского полка на Мангышлак в 1931 году [3. – 74].

Заключение.

Подводя итоги сказанному, отметим следующее. Представленные качественные и количественные характеристики названных выше основных групп источников позволяют, во-первых, определить уровень репрезентативности, а также характер и специфику входящих в их состав документов и материалов, во-вторых, выстроить иерархию приоритетности этих групп в корпусе источников для объективного исследования истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году, и в-третьих, показать параметры выявленной и большей частью опубликованной источниковой базы, ключевыми характеристиками которой являются широкий масштаб, значительный объем и жанровое разнообразие.

Высокий уровень репрезентативности, широкий масштаб, значительный объем и разнообразие имеющихся документов и материалов дают возможность динамичного анализа темы, раскрытия всей совокупности обстоятельств, в которых возникло и протекало повстанческое движение в Мангыстау в 1931 году и воссоздания, в конечном итоге, целостной и объективной исторической картины одного из самых крупных по масштабу, драматичному по содержанию и трагичному по последствиям событию в истории вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929-1931 годов в Казахстане.

Завершая характеристику источников по истории повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году важно отметить наличие в 9 томном АСД №17, архивный номер 8184 документов и материалов, отложившихся в результате оперативно-следственных

мероприятий сотрудников ОГПУ над организаторами и участниками повстанческого движения в Мангыстау.

Будущий анализ этой группы документов и материалов (протоколов допросов и очных ставок, обвинительных заключений, решений Троек и др.) позволит увидеть характер и содержание судебно-следственных мероприятий, численный, возрастной, социальный и образовательный состав лиц, привлеченных к уголовной ответственности, степень вины и наказаний. Кроме того, в материалах следствия, в частности, в протоколах допросов и обвинительных заключениях, содержатся сведения, на основании которых можно в деталях реконструировать действия повстанцев по подготовке, организации и осуществлению вооруженных выступлений, роль и место отдельных участников событий, фамилии следователей, постановления Троек, места и даты приведения в исполнение приговоров о ВМН, имена приводивших в исполнение смертных приговоров. Решение этой задачи возможно лишь при условии рассекречивания данного АСД и введения в научный оборот ВСЕХ его материалов.

В заключении отметим необходимость исследований, нацеленных на: осуществление источниковедческого анализа всего комплекса документов и материалов, отложившихся в результате деятельности силовых структур по подавлению повстанческого движения в Мангыстау в 1931 году, как опубликованных, так и вновь выявленных, в том числе и в результате рассекречивания архивно-следственных дел.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф.9. Оп.1. — № 527. — Т.1. — 2000. — 200 с.
- 2 Адай көтерілісі. Алматы, Нұрлы Әлем. 2-х. — Т.1. — 2010 — 320 б.
- 3 Архив Президента Республики Казахстан. Ф.811. Оп.17. — Д.243. — 2000. — 77 с.
- 4 Данилова В., Маннинг Р., Виолы Л. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти. М.: Российская политическая энциклопедия. — Т.1. — 1999. — 880 с.
- 5 Данилова В., Маннинг Р., Виолы Л. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти. М.: Российская политическая энциклопедия. — Т.2. — 2000. — 927 с.
- 6 Берелович А., Данилова В. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы. 1930-1931 М.: Российская политическая энциклопедия. — 2003. — 864 с.
- 7 Архив Президента Республики Казахстан. Ф.141. Оп.1. Д.5049. — 1999. — 99 с.
- 8 Степная трагедия: Адайское восстание 1929-1931 гг. Алматы, Арыс. — 2010. — 448 с.
- 9 Российский государственный архив социально-политической истории. Ф.62. Оп.2. Д. 2545. Ч.1. — 2002. — 56 с.
- 10 Государственный архив Мангистауской области. Ф.9. Оп.1. Д. 169. — 2005. — 87 с.
- 11 Архив Президента Республики Казахстан. Ф.141. Оп.1. Д.5052. — 1999. — 97 с.
- 12 Российский государственный архив социально-политической истории. Ф.62. Оп.2. Д.2546. Ч.1. — 2002. — 108 с.
- 13 Российский государственный архив социально-политической истории. Ф.62. Оп.2. Д.2546. Ч.II. 1 — 2002. — 10 с.
- 14 Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф.9. Оп.1. арх. № 489. — 1999. — 105 с.
- 15 Омаров М. Расстрелянная степь. Документальное повествование. Алматы, Гылым. — 1994. — С. 3-56
- 16 Архив Президента Республики Казахстан. Ф.141. Оп.1. Д. 5054. — 2002. — 112 с.
- 17 Российский государственный архив социально-политической истории. Ф.62. Оп.2. Д. 2549. — 2002. 114 с.

18 Российский государственный военный архив. Среднеазиатский военный округ Ф.25895. Оп.1. Д.873. — 2002. — 118 с.

19 Архив Президента Республики Казахстан. Ф.141. Оп.17. Д. 465а. — 2002. — 136 с.

20 Данилова В., Маннинг Р., Виолы Л. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. М: Российская политическая энциклопедия. — 2001. — 1008 с.

1931 ЖЫЛҒЫ МАҢҒЫСТАУДАҒЫ КӨТЕРІЛІСШІЛЕР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӨНІНДЕГІ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа.

Мақалада 1931 жылы Маңғыстаудағы көтерілісшілер қозғалысының тарихы бойынша Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының (ҚРПМ), ҚР ҰҚК мұрағатының, Маңғыстау облысының мемлекеттік мұрағатының (МОММ), Ресей мемлекеттік саяси тарих мұрағатының (РМСТМ), Ресей мемлекеттік әскери мұрағатының (РМӘМ) қорларынан алынған мұрағаттық құжаттар мен материалдардан тұратын зерттеулердің дереккөздік базасы қарастырылады. Дереккөздердің негізгі топтарының құрамы мен мазмұнының егжей-тегжейлі сипаттамасы ұсынылған, олардың құрамына кіретін құжаттар мен материалдардың өкілдігі, сипаты мен ерекшелігі анықталған, 1931 жылы Маңғыстаудағы көтерілісшілер қозғалысының тарихын объективті зерттеу үшін дереккөздер корпусындағы осы топтардың басымдылығының иерархиясы көрсетілген. Дереккөздердің негізгі тобы Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті ҰҚК мұрағатында, ҰҚК, ІІМ және ҚР прокуратурасының құрылымдық бөлімшелерінің облыстық мұрағаттарында сақталатын Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Біріккен мемлекеттік саяси басқарудың (БМСБ) өңірлік және аудандық органдарының құжаттары болып табылады. Олардың едәуір бөлігі ғылыми айналымға енгізіліп, «Дала трагедиясы. Адай көтерілісі 1929-1931 жж.» және екі томдық «Адай көтерілісінің» 2 томында. Дереккөздердің екінші және үшінші топтары Кеңес Одағының Коммунистік партиясы (КОКП) барлық деңгейдегі ұйымдар және кеңестік және мемлекеттік басқару органдарының партиялық құжаттар болып табылады.

Негізгі сөздер: құжаттар, материалдар, дереккөздер, топтар, жіктеу.

SOURCES ON THE HISTORY OF THE REBELLION MOVEMENT IN MANGYSTAU IN 1931

Abstract.

The article deals with the source base of research on the history of the rebel movement in Mangystau in 1931, consisting of archival documents and materials extracted from the archives of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK), the Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of the Mangystau Region (GAMO), the Russian State Archive of Political History (RGASPI), Russian State Military Archive (RGVA). A detailed description of the composition and content of the main groups of sources is presented, the representativeness, nature and specificity of the documents and materials included in them are determined, the hierarchy of priority of these groups in the corpus of sources for an objective study of the history of the rebel movement in Mangystau in 1931 is shown. The main group of sources are the documents of the regional, regional and district bodies of the United State Political Administration (OGPU), the Orenburg State Pedagogical University, stored in the archives of the KNB of the Republic of Kazakhstan, the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, in the regional archives of the structural units of the KNB, the Ministry of Internal Affairs and the Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. A significant part of them was introduced into scientific circulation and published in the books "Steppe Tragedy. Aday uprising 1929-1931. and in the 2nd volume of the two-volume "Aday koterilisi". The second and third groups of sources are documents of party organizations (CPSU) of the Communist Party of the Soviet Union at all levels and documents of Soviet and state governments.

Key words: documents, materials, sources, classification.

REFERENCES

- 1 Spetsial'nyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsional'noi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan. [*Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan*]. F.9. Op.1. T.1. № 527. 2000. 200 p. [in Russian]
- 2 Adai köterılısı [*Adai uprising*]. Almaty, Nürly Älem. 2-h. T.1. 2010. 320 p. [in Kazakh]
- 3 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F.811. Op.17. D.243. 2000. 77 p. [in Russian]
- 4 Danilova V., Manning R., Violy L. Tragediya sovetskoi derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. [*The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession*]. 1927-1939. Dokumenty i materialy. V 5-ti. T.1. M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya. 1999. 880 p. [in Russian]
- 5 Danilova V., Manning R., Violy L. Tragediya sovetskoi derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. [*The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession*]. 1927-1939. Dokumenty i materialy. V 5-ti. T.2. M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya. 1999. 927 p. [in Russian]
- 6 Berelovich A., Danilova V. Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD Dokumenty i materialy. [*Soviet village through the eyes of the VCHK -OGPU-NKVD*]. Documents and materials 1930-1931. M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya. 2003. 864 p. [in Russian]
- 7 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F.141. Op.1. D.5049. 1999. 99 p. [in Russian]
- 8 Stepnaya tragediya: Adayskoye vosstaniye 1929-1931 gg. [*Steppe tragedy: Adai uprising 1929-1931 gg*]. Almaty, Arys. 2010. 448 p. [in Russian]
- 9 Russian State Archive of Socio-Political History. [*Russian State Archive of Socio-Political History*]. F.62. Op.2. D. 2545. Part I. 2002. 56 p. [in Russian]
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv Mangistauskoï oblasti. [*State archive of the Mangistau region*]. F.9. Op.1. D. 169. 2005. 87 p. [in Russian]
- 11 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F.141. Op.1. D.5052. (1999). 97 p. [in Russian]
- 12 Russian State Archive of Socio-Political History. [*Russian State Archive of Socio-Political History*]. F.62. Op.2. D.2546. CH.I. 2002. 108 p. [in Russian]
- 13 Russian State Archive of Socio-Political History. [*Russian State Archive of Socio-Political History*]. F.62. Op.2. D.2546. CH.II. 1 2002. 10 p. [in Russian]
- 14 Spetsial'nyi gosudarstvennyi arkhiv Komiteta natsional'noi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan. [*Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan*]. F.9. Op.1. arh. № 489. 1999. 105 p. [in Russian]
- 15 Omarov M. Rasstrelyannaya step'. [*Shot Steppe*]. Dokumental'noe povestvovanie. Almaty, Gylym. 1994. P. 3-56 [in Russian]
- 16 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F.141. Op.1. D.5054. 2002. 112 p. [in Russian]
- 17 Russian State Archive of Socio-Political History. [*Russian State Archive of Socio-Political History*]. F.62. Op.2. D.2549. 2002. 114 p. [in Russian]
- 18 Rossiiskii gosudarstvennyi voennyi arkhiv. [*Russian State Military Archive*]. F.25895 (SAVO). Op.1. D.873. 2002. 118 p. [in Russian]
- 19 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F.141. Op.17. D.465a. 2002. 136 p. [in Russian]
- 20 Danilova V., Manning R., Violy L. Tragediya sovetskoi derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. [*The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession*]. 1927-1939. Dokumenty i materialy. Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya. 2001. 1008 p. [in Russian]

Information about authors:

Turganbek Allaniyazov – **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor, professor of the Department “History of Kazakhstan, economics and law”, O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: Klio56@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

Информация об авторах:

Турганбек Алланиязов – **основной автор**, кандидат исторических наук, доцент, профессор кафедры «История Казахстана, экономика и право», Жезказганского университета имени О.А.Байконурова, г. Жезказган, Республика Казахстан

E-mail.ru: Klio56@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

Авторлар туралы ақпарат:

Тұрғанбек Алланиязов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қазақстан тарихы, экономика және құқық» кафедрасының профессоры, Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail.ru: Klio56@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>

FTAMP 38.53.15

DOI 10.47649/vau.2022.v66.i3.03

ӨОЖ 553.982.2

Л.Б. Бердіғожин^{1*}, Ж.Қ. Аманбаева¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: berdyguzhin@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ МҰНАЙ-ГАЗ КЕН ОРЫНДАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа.

Мақалада Маңғыстау жерінен мұнай газ кен орындарының ашылып, даму тарихы баяндалады. Қазақстан жерінен мұнай-газ кендері ашылып, өндіріле бастағанына 120 жылдан аса уақыт аралығында, көптеген зерттеулер жарық көріп, оның тарихнамалық проблемаға айналғанына қарамастан арнайы сараптамалық еңбектер жарық көрмеді.

1950 жылы КСРО-да мұнай өндіру көлемі 1940 жылмен салыстырғанда 22% өсті. Бұл істе шығыс аудандардың, соның ішінде Қазақстан мұнайшыларының да үлес салмағы 40% құрады. Қазақстан мұнай өнеркәсібін соғыс алдында Ембімұнай және Ақтөбемұнай трестері құрап, барлық барлау, бұрғылау, өндіру істерін қатар атқарса, соғыстан кейінгі жылдары республика мұнай өнеркәсібінде қомақты құрылымдық өзгерістер болды. 1950 жылдардың аяғы мен 1960 жылдардың басында Қазақстан мұнай-газ өнеркәсібінің тұтастай комплексі қалыптасуында Кенқияқ, Прорва, Қосөзен кеніштерінің ашылуы қаншама маңызды болды. Осы жылдары Маңғыстау түбегінен мол мұнай-газ қоры анықталып, өндірілуі Қазақстан мұнайшы мамандарын дайындығы мен іскер қажыр-қайраттары жөнінен Ресей, Әзірбайжан сияқты ірі Одақтық мұнай өндірістерін бірден көтерді.

Еңбекті жазуда архив деректері және соңғы жылдары жарық көрген диссертациялық, монографиялық еңбектер пайдаланылды. Тәуелсіз еліміздің экономикалық дамуында өз орны бар Маңғыстау мұнай газ өндірісі, түбектегі әлеуметтік экономикалық дамудың негізі болып отыр. Жаңаша көзқараста жазылған еңбекте шағын қалалар мәселесі, демографиялық даму мен экологиялық жағдай да нақты деректермен берілген.

Негізгі сөздер: Қазақстан, мұнай газ өндірісі, Маңғыстау түбегі, Жаңа Өзен қаласы, Жетібай кен орны, Сафи Өтебаев.

Кіріспе.

Қазіргі кезде Маңғыстау жерінен мұнай газ кен орындарының ашылып, даму тарихын зерттеу осы өңір дамуындағы өзекті мәселелердің бірі. Маңғыстау мұнайының дамуына

сүбелі үлес қосқан, өндіріс басшысы, ғалым Ләззат Қиынов түбекте жүргізілген ерен еңбек ізденісін төрт кезеңге бөледі.

1-ші кезең 1887-1949 жылдар аралығындағы зерттеу жұмыстары жүргізілген кезең. 1887 жылы Н.И. Андрусов, 1911 жылы және 1926-1927 жылдары М.В. Баярунос, 1926 жылы В.Д. Соколов, 1932-1933 жылдары С.И. Алексей зерттеулері мен Ұлы Отан соғысынан кейін жалғастырылған БҒЗГБИ (Бүкілодақтық ғылыми-зерттеу геологиялық барлау институты) геологтарының жұмыстары.

2-ші кезең. 1950-1957 жылдары БҒЗГБИ экспедициясы жүргізген зерттеулер, түбектегі мұнай, газ іздестіру жұмыстары.

3-ші кезең. 1957-1961 жылдары Маңғыстаудың өндірістік мұнай мен газдылығын анықтау, байқау үшін бұрғылау жұмыстарын жүргізу. 1961 жылы 5 шілдеде №6 скважинадан мұнай фонтанының атқылауымен, Өзен алаңында Юра қабатының мұнай көзінің ашылуымен ерекшеленеді.

4-ші кезең. 1961 жылдан, яғни Оңтүстік Маңғыстауда жаңа мұнай көздерін барлаудан басталады. Нәтижесінде, Теңге (1964), Тасболат (1965), Қарамандыбас (1965), Шығыс Жетібай (1965), Донға Еспелісай (1969) мұнай-газ кен орындары, Қансу (1970), Ақсу-Кендірлі (1972), Оңтүстік Аламұрын газ кен орындары ашылды. 1980-1990 жылдары Солтүстік Маңғыстаудан, Үстірттен және Оңтүстік Прикаспий аймақтарынан мұнай мен газ кендері ашылды.

Маңғыстау түбегін зерттеген М.В. Боярунос 1910-1911 жылдары фосфорит, 1926-1929 жылдары тас кемір кендерін тапты.

XX ғасырдың 30 жылдары Ембі мұнайы мен Батыс Түрікменстанның мұнайы, Қарабұғаз сульфаты ашылуына байланысты Маңғыстау байлығын игеру мәселесі де ауызға алына бастады. Маңғыстау қазба байлығын зерттеуге Ленинградтағы Бүкілодақтық геологиялық барлау ғылыми-зерттеу институтының сіңірген еңбегі зор. 1941 жылы институт қызметкері С.Н. Алексейчик Маңғыстаудағы мұнай кендері орналасуының картасын жасады. 1960 жылдардан бастап Қазақстан геология басқармасы Маңғыстаудағы зерттеуді өз қолдарына алды. 1961 жылы 5 маусым күнгі Жетібай бұрқағы өлкеде кең өндірудің басы болды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Тәуелсіздік жылдары тақырыпқа қатысты жарық көрген Ә.Мұқтардың еңбегінде 1920-1940 жылдардағы мұнай өндірісі саласы жұмысшыларын, техникалық мамандарын даярлау тарихының жетістіктерімен қатар аштық пен нәубеттің демографиялық салдары тың деректер арқылы баяндалады [1]. Л.Н. Нұрсұлтанованың зерттеуінде Қазақстан мұнай өндірісінің 1917 жылға дейінгі дамуы, шетел капиталының тартылуы баяндалады [2]. Осындай біршама зерттеулердің жарық көруіне қарамастан, бір ғасырдан астам тарихы бар қазақ мұнай-газ өндірісінің қалыптасу және даму ерекшелігі жергілікті тұрғындарға тигізген әлеуметтік-экономикалық ықпалы мәселесін бір-біріне сабақтастыра қарастырып келе жатқан ғалымдар еңбектеріндегі қайшылықты пікірлерді бір арнаға түсіре отырып, бұл саладағы ұлттық маман кадрларды дайындау тарихын жаңа методологиялық ұстанымдар мен материалдар негізінде Л.Бердіғожиннің мұнай газ өндірісінің кадрлық әлеуеті туралы монографиясы зерттеуі жазылды [3]. Мұнай-газ өнеркәсібіне байланысты ғасырлар тоғысында және 2000 жылдары сындарлы да, салмақты зерттеу еңбектері жазылды. Қ.С. Мұқитов өз зерттеулерінде мұнайшылардың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қам-қарекет тіршілігін жазса [4]. Г.И. Көбенова диссертациясы «Ақтөбемұнайгаз» бірлестігі тарихына

арналды және Л.С. Серикованың мұнай-газ кешендерінің 1985-2000 жылдар аралығындағы дамуын саралаған зерттеуі [5], [6].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстан мұнай өнеркәсібін соғыс алдында Ембімұнай және Ақтөбемұнай трестері құрап, барлық барлау, бұрғылау, өндіру істерін қатар атқарса, соғыстан кейінгі жылдары республика мұнай өнеркәсібінде қомақты құрылымдық өзгерістер болды.

Барлау және бұрғылау жұмыстарымен айналысатын Қазақстан мұнай барлау, Ақтөбе мұнай барлау, мемлекеттік геофизика трестері құрылды.

Ал, ашылған кен орындарын өндірістік пайдалануға дайындайтын Қазақстанмұнай құрылыс тресті еңбек беті де осы жылдардан басталады. Мұнайлы өлкенің қарыштап дамуында Отандық геология және мұнай-химия ғылымы да айтарлықтай үлес қосты. Бұл істе Қазақстан КСР Ғылым Академиясының бірінші президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаев (1899-1964) ерекше рөл атқарды.

Қ.И. Сәтбаев араласуымен 1946 жылы шілдеде Гурьевте Жайық-Ембі ғылыми зерттеу базасы ұйымдастырылды.

База директоры болып Сапар Қарымсақов (1904-1975) тағайындалды. Сапар Қарымсақов еңбек жолын 1925 жылы Доссор мұнай өнеркәсібінде коллектор болып бастаған. Еңбектен қол үзбей, Мәскеу тау-кен академиясын бітірген. 1938 жылы Баку қаласындағы Бүкілодақтық мұнай өнеркәсібі академиясын бітірген. 1929-1931 жылдары Доссордағы кен-өнеркәсіптік оқу орнының директоры, Гурьев қаласындағы ФЗО мектебі директоры, Доссордағы кен-өнеркәсіптік оқу орнының директоры, 1931-1941 жылдары «Ембімұнай» тресінің геологиялық-барлау кеңесінде бастық, кейін директор, 1941-1942 жылдары облыстық партия комитетінде хатшы, 1942-1943 жылдары «Қазақстанмұнай» тресінің Орталық ғылыми-зерттеу лабораториясының директоры, 1943-1944 жылдары Доссор мұнай өндіру кәсіпшілігінің директоры болып еңбек етті [7].

Көмірсутегі қорын іздестірудегі ғылыми-зерттеу базасы ұйымдастырған 1949 жылғы қаңтарда өткен Қазақ КСР Ғылым Академиясы көшпелі сессиясының шешімдері кен орын іздестіруді жаңа биік сапаға көтерді. Ғылыми-зерттеу базасы жанынан мұнай геологиясы, мұнай кен орындарын пайдалану секторлары ұйымдастырылды. Мұнай өнеркәсібі мамандарының ғылымға ден қоюы, яғни өз жұмыстарында ғылыми ізденістерді кең түрде пайдалана бастауы 1956 жылы база негізінде мұнай институтының ашылуы және 1960 жылы осы институт негізінде құрылған мұнай химиясы және табиғи тұздар институты, геология және геофизика институты ғалымдары мен қоян-қолтық араласуы негізінде қалыптасты. Өлкемізде 1950 жылдары жүргізілген күрделі ғылыми зерттеулерге институт директорлары В.Г. Беньковский, Т.Г. Сарбаев және өндіріс ғылымдары П.Я. Авров, А.Б. Ли, М.А. Арапетян, С.Е. Шакабаев бастаған мамандар жетекшілік жасады. Ғылыми жобалар жасалып, мұнай мен газдың мол қорын табу үшін жанқиярлық күрес басталды.

1950 жылдардың аяғында осындай ізденістер жемісін беріп, ірі кен орындары ашылды. Осы жылдардың аяғында «Маңғыстаумұнайгаз барлау» трестінің құрылуы бұл істің басы болды.

«Маңғыстаумұнайгазбарлау» кешенді тресті одақтық Мұнай министрлігінің 1957 жылғы 5 қаңтардағы қаулысы негізінде және «Қазақстанмұнайгаз» бірлестігінің сол жылғы 8 сәуірдегі бұйрығымен құрылды. Алғашында ол трест атанып, басқару аппараты Форт-Шевченко қаласында орналасты. Ұжымды білікті инженер О.Бердіғожин басқарды. Жаңадан ұйымдасқан трест геологтары Маңғыстаудың Бозашы бағытында, Түбіжік, Қазан,

Ақшымырау, Қошақ, Қаршажы- Тасбас т.б. жақтарын бұрғылады. Барлау аясы біртіндеп кеңіп, Жетібай, Асар, Өзен атыраптарына ауысты.

Маңғыстауда барлау-бұрғылау жұмысын бастаған уақытта трест басшы құрамы төмендегідей болды. О.Бердіғожин – директор, Б.И. Боранов – директор орынбасары, В.М. Ким – бас есепші, А.Хисметов – бас инженер, Н.А. Суворов – бас механик, В.Токарев – бас геолог, В.М. Власов – өндіріс-техникалық бөлім бастығы.

Трест мамандары бастапқы кезде Маңғыстаудың үш жеріне бұрғы салып, өз жұмыстарын бастады. Әр бағытқа арнайы бұрғышылар партиясы бөлінді. Олар бірінші Түбіжік бағытына №1 терең бұрғылау партиясы бекітілді. Партия басшысы Қуан Қазиев, аға геолог Ж.Даутов, К.Есенжанов есепші, шеберлер К.И. Бураков, А.Д. Александров, аға механик И.Н. Зотов.

Екінші Жетібай бағытына №3 партия бекітілді, партия басшысы Д.Үсенов, есепші Жұмажанов, Таджиев – механик, Х.Алдаков аға инженер, В.Н.Тевяков аға геолог, шеберлер Рыскалиев, Щедрин.

Үшінші Қызан бағытына №4 партия бекітілді. Партия басшысы Х.Тажиев, есепші Сисенов, механик Шульц, аға геолог Б.Исмурзин, И.Кузнецов – бұрғы шебері, шаруашылық бөлім басшысы Тұрғымбаев.

Трестің мұнара құрастыру бөлімін П.Д. Цепов, шеберхана бөлімін К.М. Болдыров басқарды [8].

Трестің негізгі мамандар тобын Ембі мұнайшылары құрады. Бұрғылау жұмыстары басталысымен жергілікті тұрғындарды кадр дайындау үшін бұрғышы көмекшісі, моторист, кілтші т.б. арналған Таушық мектебі түлектерінен арнайы курс ұйымдастырылды. Курсты Губкин атындағы Мәскеу мұнай институтын бітірген, инженер Хасан Тәжиев жүргізді. 1958 жылы курсты 30 жас маман бітірді. Х.Тәжиев мұнайшылар жанұясында тәрбиеленген, еңбек жолын Құлсары бұрғылау мекемесінде бастаған. Кейін Жетібай бұрғылау экспедициясы басшысы, трест бас инженері болды [4. – 109].

Маңғыстау даласындағы мұнай мен газ үшін күрес Форт-Шевченко қаласынан басталды. Себебі, трест кеңсесі осында орналасты және негізгі құрылыс материалдары, техника бөлшектері, азық-түлік Каспий теңізі арқылы тасылды. Ауыр техника, бұрғы қондырғылары Ембіден тікелей қара жол арқылы әкелінді. Бұрғылау жұмысымен бірге мамандар үшін тұрғын жай, өндіріс үшін электр қуаты, ең негізгісі су мәселесін шешу қатар жүргізілді.

Бұл трест ұжымының белгіленген мемлекеттік жоспарды орындауына қиындық туғызды.

Мысалы, тресте 1958 жылдың бірінші тоқсанда терең бұрғылау 2400 метр, структуралық бұрғылау 4000 метр, квартирлік бұрғылау 1000 метр болып жоспарланса, орындағаны терең бұрғылау 952 метр, яғни 47,6%, структуралық бұрғылау 7169 метр яғни 178%, квартирлік бұрғылау 1039 метр, яғни 103,9% болды. Мемлекеттік жоспарды орындау үшін 1959 жылы 23 мамырда өткен трест кәсіподақ ұйымының кеңейтілген мәжілісінде мәселе өткір қойылды. Себебі, трест 1958 жылғы жоспарды 53,2%, 1959 жылдың 4-айының жоспарын 41,7% орындаған. Бұның негізгі себебі маман кадрлар тапшылығы, техниканың тез істен шығуы, бұрғы қондырғыларындағы өндірістік апаттар деп көрсетілген [9].

Бұл кезде Жетібай партиясы 1959 жылдың 24 қаңтарынан екі ұңғыны бұрғылауда болатын.

Бірінші ұңғыны шеберлер Юрий Кузнецов пен Жігер Тұқатов, бұрғышылар Көшкінбай Қалиев пен Николай Петров басқарса, екінші ұңғыны Салық Рысқалиев бригадасының Қадыр Қожахметов, Әбіл Жақсымбетов, Бисенғали Бижеков, Жалды Тақжинов бұрғылады.

1960 жылдың ақпаны аяғында № 2 ұңғы 1715 метр тереңдіктен мұнай қабатына жетті, кейін № 1 ұңғыда мұнай қабатына жетті. Бұл көрсеткішке кейірек № 6 ұңғы да жетті. № 6 ұңғыны шебер Николай Петров басқарды. 1961 жылы 5-шілдеде таңғы сағат төртте № 6 ұңғыда биіктігі 53 метр, көлемі 300 метр мұнай мен газдың қуатты бұрқағы атқылады. Бұрқақ 7 шілде күні 12 сағатта ауыздықталды. Осы күні Маңғыстау мұнайының қорын алған басшылар КСРО геология министрі орынбасары Б.Н.Ерофеев, Қазақ КСР геология министрі Шахмардан Есенов, Батыс Қазақстан геология басқармасы бастығы Е.И.Иванов, бас геолог Нарен Имашев Жетібай кенішіне келді. Бұл кезде Жетібайдың Оңтүстік – Шығысындағы 80 км. жерде орналасқан Өзен бағытында да бұрғылау жүргізіліп жатқан болатын. Оны жүргізген структуралық барлау партиясына М.Қайырлиев жетекшілік жасады.

1961 жылы 5 қаңтарда №18 ұңғыдан 367 метр тереңдіктен өзен мұнайының бастауы болған табиғи газ бұрқағы атқылады. Ұңғыны шебер Ғазиз Абдыразақов бригадасы бұрғылаған болатын.

Бұдан кейін 1961 жылдың аяғында №1 ұңғыда 1248 метр тереңдіктен мұнай бұрқағы алынды. Өзен мен Жетібай мұнай-газ бұрқақтары Маңғыстау түбегінің мұнай мен табиғи газға бай екенін көрсетті. Енді кеніштерді өндірістік пайдалану мәселесін шешу проблемасы тұрды. Ірі мұнай қорын игеру көршілес республикаларды, әсіресе Түркменстан КСР басшылығын да қызықтырып, өз қарауына алу ниетін білдірді.

1962 жылы күзде Түркменстанның Небит Даг қасындағы «Ленинскмұнай» басқармасына СОКП Орталық комитеті бірінші хатшысы Н.С. Хрущев жұмыс сапарымен барып, түрікмен мұнайшыларына Маңғыстау мұнайын игеру мүмкіндігі мәселесін көтерді. Жоғары дәрежелі саяси мән алған мәселені шешуде академик Қ.И. Сәтбаев, Қазақстан КП Орталық комитеті хатшысы Р.Байғалиев, геология министрі Ш.Есенов ерекше іскерлік, турашылдық мінездерімен танылды.

Маңғыстау мұнайы Қазақстан еншісінде қалдырылды. Енді оны тез арада игеру міндеті тұрды. Батыс Қазақстан өлкелік халықшаруашылық кеңесінің төрағасы Сафи Өтебаевтың 1963 жылы одақтық мұнай комитетінің төрағасы Николай Константинович Байбаковқа мақұлдатып, Халық шаруашылығы Советінің төрағасы Дмитрий Федорович Устиновқа қабылдатқан сегіз ұсынысы арқасында Маңғыстау мұнайын тез арада игеру жүзеге асырылды.

Олар:

Бірінші, Шевченко қаласында «Маңғышлақнефть» бірлестігін құру.

Гурьев пен Шевченко қаласының арасы тым қашық. Ал, Жетібай мен Өзен оның да арғы жағында. Жұмыс көбейген сайын Гурьевтен басқару мүмкін болмауға айналды. Ал, Маңғыстау жолсыз, сусыз мидай дала. Осы мидай далада күні ертең үлкен өндіріс жұмыс істейтін болады. Демек, ол өндірісті қоян-қолтық араласып отырып басқару керек.

Екінші, мұнайшы-жұмысшылардың айлық жалақысын көбейту.

Маңғыстауда жұмыс істеу кімге де оңай емес. Сусыз жер. Ел жоқ. Табиғаты қолайсыз аймақ. Сол себепті бұл ауданға жұмысшы келе қоймайды. Ал, «өзі қолтықты» тірілту үшін мыңдаған жұмысшы күші керек.

Үшінші, Мақат-Шевченко теміржол құрылысы аяқталды. Оны одан әрі Жетібай арқылы Өзенге жеткізу жобасын жасап, құрылысын неғұрлым жылдам бастап кету. Бұл

толып жатқан жүк тасымалдау мен жол қатынасын былай қойғанда, ең әуелі осы екі алаңның алғашқы өндірістік мұнайын тасымалдау үшін керек.

Төртінші, Шевченко қаласынан Жетібай арқылы Өзенге жоғары вольтті электр желісін тарту. Ол үшін Шевченкодағы электр станциясының қуатын арттыру. Электр станциясына қосымша 25 мың киловатт қуат беретін қозғалтқыштар бөлу. Әрине, кәсіпшілікті іске қосудан бастап, басқа да толып жатқан жұмысшы атқаруға, қыл аяғы Күн бата сала Кең даланы бүркеп алатын қараңғылықты жарық етуге де электр қуаты қажет.

Бесінші, Өзенде тұрғын үйлер салу.

Күні ертең осында жұмыс істейтін мыңдаған жұмысшыны тұрақтандыру баспана мәселесіне тікелей тәуелді.

Алтыншы, «Шевченко-Жетібай-Өзен» асфальт жолын салу.

Жетінші, мұнай өндіру кәсіпшіліктеріне қажетті түрлі өндіріс базаларын салу.

Сегізінші, мұнай және су құбырларын тарту.

1965 жылы 13 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің ауыр өнеркәсіп саласы бойынша қаржы-шаруашылық мәселесін талқылаған бюджет комиссиясы мұнай өнеркәсібі жылдық жоспарды орындаған соң, әсіресе Маңғыстау мұнайын игеру мәселесі артта деп қорытындылады. Осы бағытта, ашылған кен орындарын тез игеру мәселесі басты назарға алынды.

Маңғыстау түбегіндегі Жетібай кен алаңын өндірістік пайдалану 1967 жылы 1 қаңтарда басталды. 1967-1968 жылдары кеніште 19 мұнай өндіру, 14 газ өндіру ұңғылары жұмыс жасап, олардан 319 730 мың тонна мұнай, 113 564 млн. куб. метр газ өндірілді. Кенішті игеру үшін құрамында 5-цех бар «Жетібаймұнайгаз» басқармасы ұйымдасты. Басқарманы А.Дергачев басқарса, кейін «Прорвамұнай» кәсіпшілігінен тәжірибелі С.Нұржанов басшылыққа жіберілді.

1965 жылы 10 шілдеде Маңғыстау мұнайы тиелген тұңғыш эшелон Гурьевтің (қазіргі Атыраудың) мұнай өңдеу зауытына жөнелтілді. Келесі жылы «Өзен-Жетібай-Ақтау» мұнай құбыры салынып, сұйық отынды темір жолдардың, теңіз портының базаларына жеткізді. Алғашқы алты айда Өзен кенішінен 334,6 мың тонна газ, 1400 мың тонна мұнай өндірілді. Жетібай кен орнынан мұнай 1966 жылдың желтоқсанында өндіріле бастады. 1967 жылы Өзен мен Жетібайдан 3738 мың, ал 1970 ж. 10401 мың тонна бағалы шикізат өндірілді. Бірақ, түбектің үлкен мұнайының теңіз және су жолымен өңдеуші кәсіпорындарға тасымалдау мүмкіндігі көтермегендіктен, жалпы ұзындығы 1500 км. Өзен-Ақтау-Құлсары-Атырау-Куйбышев ыстық мұнай құбыры тұрғызылды. Ол 1969 жылы 25 тамызда іске қосылып, мұнай тасымалдана бастады [10]. Қазақстан мұнай-газ өндірісі ардагері Рахмет Жайлыбайұлы Өтесінов бұл кезең туралы, өз еңбектерінде көрсетеді.

1963 жылы күзде «Маңғыстаумұнайгаз» өндірістік бірлестігі құрылды.

Бірлестік басшысы болып С.Чеплаков, бас механик Сахи Акимбаев, директор орынбасары Өтеп Балғымбаев, бас инженер Н.В.Смольников тағайындалды.

Сол бірлестікті ұйымдастыруға бірінші болып оның болашақ бастығының орынбасары Өтеп Балғымбаев келді. Ол өзімен бірге бас есепші Адайбай Раевты, бас механигі Сахи Әкімбаевты, жоспарлау бөлімі бастығы Темірхан Сарбефинді, техника бөлімі бастығы Табын Өржановты, оның орынбасары Сәлімжан Асылхановты ала келді. Міне, біріншілер осылар. Ал біріншілердің ішіндегі біріншісі - Өтеп Балғымбаев.

Бастық Степан Федорович Чеплаков екі-үш ай кейін келді. Ол өзімен бірге бір топ Бакуліктерді ала келді. Оның ішінде бас инженер Смольников, бас геолог Дүрмишьян еңбек,

кадр бөлім басшылары Костин, Костина, мұнай өндіру бөлімі бастығы Самуэлян, геология бөлімі бастығы Дмитриев... тағы басқалары бар.

1964 жылы шілдеде Өзенде мұнай өндіру басқармасы ашылып, мен соның алғашқы бастығы болып тағайындалдым.

Жаңадан құрылған «Өзенмұнай» басқармасына 1964 жылы 1 шілдеде директор болып Рахмет Өтесінов, бас инженер Александр Дергачев, бас геолог Алексей Осадчий, директор орынбасары Орынбай Бердіғожин тағайындалды.

Басқармада 1964 жылы 15 қарашадағы есеп бойынша 114 адам еңбек етсе, оның 21-і инженер-техникалық қызметкерлер еді.

1966 жылы 17 қаңтарда өткен академик Губкин атындағы мұнай-газ өнеркәсібі саласындағы Қазақ республикалық ғылыми-техникалық қоғамының, құрамында салынушы мекемелер директоры, қоғам төрағасы Н.И. Гершман, бірлестіктің ғылыми-техникалық бөлімі бастығы Т.К. Оржанов, «Маңғыстаумұнай барлау» тресті бас инженері С.Балғымбаев, «Өзенмұнай» кәсіпшілігінің бас инженері А.А. Дергачев бар төралқа мәжілісінде Оңтүстік Маңғыстауда Өзен және Жетібай кеніштерін ашқаны үшін 1966 жылғы ғылым мен техника саласы бойынша Лениндік сыйлыққа үміткерлер ұсынылды.

Осы ұсыныс негізінде 1966 жылы «Маңғыстаумұнайгаз барлау» трестінен Х.Ж. Өзбекқалиев, Х.М. Махамбетов, В.П. Токарев, «Ембімұнай» бірлестігінен Ж.А. Досмұханбетов, ВИИГРИ (Ленинград) ғалымдары Н.Н. Черепанов, Б.Ф. Дьяков, Батыс Қазақстан геологиялық басқармасынан Н.О. Имашев, Е.И. Иванов, Қазақ КСР геология министрлігінен Ш.Е. Есенов, В.Г. Матвеевке Лениндік сыйлық берілді [11].

1966 жылы 20 маусымда КСРО Жоғары Кеңесі төралқасының жарлығымен «Маңғыстаумұнай барлау» тресті бұрғышы шебері Салық Рысқалиев Социалистік еңбек Ері атағымен марапатталды. 1950 жылдардың аяғы мен 1960 жылдардың басында республика мұнай-газ өнеркәсібінде болған ірі-ірі өзгерістер, 1965 жылы басталған шаруашылық реформасы негізінде әрі қарай жалғастырылды.

КСРО Министрлер Кеңесінің 1965 жылғы 12 қазандағы №755 қаулысы негізінде халық шаруашылығы кеңестеріне бағынатын мұнай кәсіпшіліктері тікелей Одақтық мұнай-газ өнеркәсібі министрлігі құзырына берілді.

Осы қаулыны іске асыру үшін республика министрлер кеңесі 1965 жылы 20 қарашада №769 қаулы қабылдады.

Қаулы бойынша республика мұнай-газ өнеркәсібінің төмендегідей құрылымы мен кадр құрамы бекітілді.

Қазақстанмұнай бірлестігінің құрылымы мен құрамы: (орталығы Шевченко қаласы).

I. «Ембімұнай» комбинаты (бұрынғы «Қазақстанмұнай» бірлестігі).

1. Ірілендірілген Доссор мұнай кәсіпшілігі – 447 адам
2. Ірілендірілген Мақат мұнай кәсіпшілігі – 373 адам
3. Байшонас мұнай кәсіпшілігі – 318 адам
4. Ірілендірілген Қосшағыл мұнай кәсіпшілігі – 357 адам
5. Ірілендірілген Құлсары мұнай кәсіпшілігі – 776 адам
6. Ірілендірілген Сағыз мұнай кәсіпшілігі – 227 адам
7. Ірілендірілген Комсомол мұнай кәсіпшілігі – 171 адам
8. Ірілендірілген Қошқар мұнай кәсіпшілігі – 230 адам
9. Қаратон мұнай өндіру басқармасы – 680 адам
10. Кенқияқ мұнай өндіру басқармасы – 348 адам
11. Прорва мұнай өндіру басқармасы – 1112 адам

Оның ішінде: 1. Прорва бұрғылау кеңсесі – 590 адам

2. Құлсары автокөлік кеңсесі – 194 адам

3. Доссор көлік жөндеу зауыты – 277 адам

4. № 2 транспорт кеңсесі – 277 адам

5. Жол мекемесі – 304 адам

6. Гурьев коммуналды мекемесі – 437 адам

7. Ұңғыларды күрделі жөндеу мекемесі – 224 адам

8. Орталық ғылыми зертхана – 94 адам

9. Норма зерттеу станциясы – 63 адам

10. Оқу комбинаты – 12 адам

11. №13 қарауыл отряды – 176 адам

12. Құрылыс монтаж басқармасы – 321 адам

13. Мұнай техникумын жабдықтау мекемесі – 237 адам

14. Салынып жатқан мекемелер дирекциясы – 20 адам

15. Комбинат басқармасы, экономикалық бөлім – 84 адам

Жалпы, «Ембімұнай» комбинаты бойынша, барлығы – 8065 адам

II. Маңғыстау – бұрынғы «Маңғыстаумұнай» бірлестігі құрамы 1966 жылы 1-қаңтар бойынша:

1. Өзенмұнай басқармасы – 590 адам

2. Өзен мұнайгазбарлау экспедициясы – 648 адам

3. Пайдалану бұрғылау мекемесі – 553 адам

4. Жабдықтауға арналған өндірістік-техникалық база – 415 адам

5. Автокөлік мекемесі – 633 адам

6. Магистральды мұнай өнімдері құбыры басқармасы – 170 адам

7. Салынып жақан мекемелер дирекциясы – 44 адам

8. Нормалау-зерттеу станциясы – 22 адам

9. Бірлестік аппараты – 92 адам

III. Петровский атындағы зауыт – 834 адам

IV. Жұмысшыларды жабдықтау басқармасы (8-ОРС, 3-қосалқы шаруашылық, сауда базасы) – 1988 адам

V. Гурьевтегі мұнай өнімдері магистральды құбыр басқармасы – 1457 адам

VI. Орталық техникалық ақпарат бюросы – 25 адам.

«Қазақстанмұнай» бірлестігінде 1966 жылы 1-қаңтарда 15 536 маман еңбек етті.

Оның ішіндегі: жұмысшылар – 11971, инженер-техниктер – 1794, қызметшілер – 604. Бірлестікте 137 жас мамандар жоғары және орта арнаулы оқу орнына жіберілді [12].

117 жас маман басшы лауазымдарға жоғарылатылды. 1966 жылы 1 қаңтарда 609 адам маман жұмысшы ретінде дайындады, 1454 қызметкер мамандықтарын жетілдіру курстарынан өтті. Кәсіптік білім жүйесіне 184 жас жіберілді. Осы кезеңде еліміздің жоғары және орта арнаулы оқу орындарында бірлестік қаржысы есебінен 97 адам білім алып жатты.

1965 жылы 13 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің ауыр өнеркәсіп саласы бойынша қаржы-шаруашылық мәселесін талқылаған бюджет комиссиясы мұнай өнеркәсібі жылдық жоспарды орындаған соң, әсіресе Маңғыстау мұнайын игеру мәселесі артта деп қорытындылады. Осы бағытта, ашылған кен орындарын тез игеру мәселесі басты назарға алынды.

Бозашы түбегі Шевченко (Ақтау) қаласынан солтүстікке қарай 300 километр жерде. Бұрын Каспий теңізінің табаны, теңіз 15-20 километр қашықтықта орналасқан.

Кең көлемді геологиялық барлау жұмыстарын жеңіл жылжымалы станоктармен жүргізудің арқасында Бозашы түбегінен Қаражанбас мұнай кені ашылды. 1974 жылы 26 қаңтарда құрылымдық зерттеу нәтижесінде Қаражанбаста 303 метрлік тереңдіктен мұнайдың мол қоры анықталды.

Ол тәулігіне 150 тоннадай мұнай бере алатын еді. Мұны ашқан бұрғылау мастері С. Таяновтың бригадасы, ол Октябрь Революциясы және Еңбек Қызыл Ту ордендерімен наградталды. 1976 жылғы 30 қаңтарда А.И. Волочаевтың бригадасы Қаламқас мұнай кенін тапты. Сол жылғы 21 желтоқсанда Е.Төрехановтың басқарған бригадасы да Жалғызтөбе алаңынан «қара алтын» кенін ашты. Құрылымдық зерттеу және барлау жұмыстарын барынша кең көлемде жүргізудің нәтижесінде басқа да кенді алаңдар табылды. 1974-1978 жылдары жыл сайын 20-22 мың метр тереңдік бұрғыланып, 45 скважина іске қосылды. Жоғарыда аталған алаңдарда тереңді тілген қазу жұмыстарының көлемі 30-40 мың метрге жетті. Комплексті және тереңдетілген қазу әдістері мен геологиялық іздеу және барлау жұмыстарының қатар жүргізілуі нәтижесінде жаңа мұнай алаңдарын зерттеп, өндірістік игеруге тез тапсыруға мүмкіндік туды. Бозашы түбегінің мұнайын ашуда Х.Ж. Өзбекқалиев, Ж.Сәлімгереев, Х.Тәжиев, Т.К. Көшенов, С.Казиев сияқты білімді де білікті мамандар мол тәжірибелерін терең біліммен ұштастырды. Бозашы түбегіндегі өндірістік, геологиялық, геофизикалық барлау, бұрғылау жұмыстарына тікелей басшылық жасаған Гурьевтегі мұнай газ барлау бірлестігі мен Қазақ КСР Геология министрлігі еді. Маңғыстау түбегінде мол мұнай-газ қорының табылуы Отандық геологтарды, ғалымдарды жаңа кен орындарын ашуға жігерлендірді.

1973 жылдан бастап «Маңғыстаумұнайгаз барлау» тресті өз жұмысын Бозашы түбегінде кеңейте түсті. Оның нәтижесінде 1974 жылы Қаражанбас, 1975 жылы Солтүстік Бозашы, 1976 жылы Қаламқас, 1976 жылы Жалғызтөбе, 1979 жылы Арман, 1979 жылы Шығыс Қаратұрын, 1980 жылы Теңіз Қаратұрын кен орындары ашылды.

Аз уақытта түбекте әртүрлі деңгейдегі 59 кен орыны ашылып, пайдалануға берілді. Бозашы түбегі мұнай-газ кен орындарын зерттеп, ашқаны үшін 1980 жылы өндіріс және ғылым өкілдері А.А. Дергачев, А.И. Каширский, Н.К. Надиров Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығын алды.

Маңғыстау түбегі мұнай-газ кен орындарының ашылуында тер төккен мұнайшы, бұрғышылар Т.Қадыров, Г.Шевченко, Ғ.Абдіразақов, В.Несветайлов, А.П. Еремін, Д.Нурутдинов Еңбек Ерінің «алтын жұлдызымен» марапатталды.

Ембі мұнайшыларының, инженер-техникалық кадрларының үлгі-өнегесі арқылы түбекте өзіндік мұнайшы мамандар қалыптаса бастады. Бұл істе 1965 жылы күзде Өзен оқу комбинаты ұйымдасты [13].

1966 жылғы 19 ақпанда «Қазақстанмұнай» бірлестігінің №74/11 бұйрығы бойынша оқу комбинаты бірлестік құрамына кіргізілді. Осы бұйрық негізінде және оқу комбинатының №1 бұйрығымен комбинат директоры болып Т.Петрова тағайындалды.

Комбинатқа «Өзенмұнай» басқармасынан Н.С. Карасев, Ю.Н. Демаков, А.Г. Стремский, Ж.Оспанов сияқты инженер-техниктер бөлінген. Комбинатта негізгі курсты, оқытушылар Р.С. Дьяченко, С.Д. Бухметьева, Е.М. Журавлева, К.Рысқалиев жүргізді. Электромонтер, машинист-дизелист, оператор, бұрғышы көмекшісі мамандықтары бойынша 192 теориялық сағат, 170 практикалық сабақтар бойынша мамандар даярланды.

Комбинат 1990 жылға дейін «Маңғыстаумұнай» бірлестігі үшін 41 991 маман, «Өзенмұнай» басқармасы үшін 2742 маман даярлады.

Маңғыстау түбегінде дүниеге келген, мұнай-газ өнеркәсібінде іскерлігі, ұйымдастырушы қабілетімен көрінген маман-кадрлардан КСРО Жоғары Кеңесі депутаты Нұрлыхан Бекбосынов, Қазақстан Республикасы энергетика және минералды ресурстар министрлігінің вице-министрі Ләззат Қиынов, Хайрұлла Ережепов, М.Әбілханов, Тергеу Айдарханов, Әнес Бүркітбаев, Құсайын Талабаев, Сағын Қырымқұлов, Сұлтан Ноғаяев, Дүйсенбі Әріпов, Жақсылық Жаңғазиев, Мұрат Құрбанбаев, Құралбек Келжанов, Сақып Керелбаев сияқты азаматтар өсіп шықты.

Қорытынды.

1962 жылы қарашада Қазақ КСР министрлер кеңесі өндірістік бірлестіктер құру, жеңіл, тамақ, ауыр өнеркәсіп салаларын қарады. Республикада 4 ірі бірлестік құру жоспарланды [14].

КСРО Халық шаруашылығы Жоғарғы Кеңесінің 1963 жылғы 7 қыркүйектегі №53-12 қаулысына және Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1963 жылғы 5 қарашадағы қаулысымен, Батыс Қазақстан Халық шаруашылығы Кеңесі шешіміне сай 1963 жылы 1 желтоқсанда Маңғыстау мұнай бірлестігі құрылды. Бірлестікке төмендегі жеке құрылымдар кірді. 1. Жабдықтарды құрастыру базасы. 2. Автокөлік мекемесі. 3. Өзенмұнай басқармасы. 4. Өзен бұрғылау мекемесі. 5. Салынатын мекемелер дирекциясы.

СОКП орталық комитеті төралқасы «Өзен кенішін игеру мәселесін» арнайы қарап, жүргізілген жұмыстардың өте баяу екенін атап өтілді. 1965 жылы Маңғыстауға КСРО жоспарлау комитеті төрағасы Н.К. Байбаков, КСРО мұнай химия өнеркәсібі министрі Л.Я. Костанов келіп, Гурьев облыстық партия комитетімен тез арада істелетін шараларды белгіледі. Сауысқан-Өзен су құбыры, Ералиев-Жетібай-Өзен телефон байланысын орнату, тұрғын жайлар салу басты міндет ретінде көрсетілді [15].

1965 жылы 25 ақпанда БЛКЖО орталық комитеті Маңғыстауды «Бүкілодақтық комсомолдық құрылыс алаңы» деп жариялады.

Маңғыстау мұнайын игеруге маман-кадрлар ұлт республикаларынан көптеп келе бастады. 1950-1960 жылдары Қазақстан мұнай өнеркәсібі жаңа кен орындары арқылы Одақта алдыңғы орынға шықты. Бұл істе мұнайшы мамандардың атқарған жұмыстары ерекше болды.

Ембі бойынан басталған мұнай кеніштеріне 1930 жылдары Ақтөбе мұнай кәсіпшіліктері қосылса, 1960 жылдары мұнай мен газ республиканың үш аймағында: Гурьев, Ақтөбе, Маңғыстау жерлерінде өндіріле бастады.

Мұнай өндірісінің алғашқы ашушыларын негізінен Ембі мұнайшылары құрады.

Жаңадан ашылған кен орындарын игеру басында да білікті де білгір Ембілік мұнай өндірісінің ірі тұлғалары тұрды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мұқтар Ә. Қазақ мұнайының тарихы. — Атырау. — 2004. — 188 б.
- 2 Нұрсұлтанова Л.Н. История становления и развития нефтяной промышленности Казахстана (конец XIX в. – начало XX в.). — Алматы. — 2004. — 101 с.
- 3 Бердіғожин Л.Б. Қазақстан мұнай газ өнеркәсібі: кадрлық әлеуеті. — Алматы. — 2012. — 268 б.
- 4 Сухамбердиев М. Валентин Токарев. — Ақтау-Алматы. — 2000. — 112 с.
- 5 Мұхитов Қ.С. Ұлы Отан соғысы мен соғыс қарсаңында Қазақстан Мұнай өнеркәсібінің даму тарихы (1938-1945 жж.): тар. ғыл. канд... дисс. — Алматы. — 2000. — 128 б.
- 6 Серикова Л.С. Қазақстанның мұнай-газ кешендерінің даму тарихы (1985-2000): тар. ғыл. канд... дисс. — Орал. — 2006. — 184 б.

- 7 Табылдиева О.Д. XX ғасырдағы Маңғыстау халқының этнодемографиялық дамуы (1897-1999 жж.): тар. ғыл. канд... автореф. – Алматы. — 2004. — 28 б.
- 8 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивы. 136-қор, 1-тізім, 2-іс. — 1998. — Б. 15-16
- 9 Ашимбаев Т. Богатство недр и щедрость души. Алма-Ата. — 1976. — 265 с.
- 10 Көбенова Г.И. Зарождение и развитие «Ақтөбемұнайгаз»: дисс.канд.ист.наук. — Уральск. — 2004. — 139 с.
- 11 Куандыков Б.М. Геологии Прикаспия – Родине. — Москва. — 1991. — 92 с.
- 12 Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві. 322-қор, 1-тізім, 7-іс. — 32 б.
- 13 Сауткин Е.И. Профсоюзы в борьбе за развитие нефтяной промышленности Казахской ССР (1928-1937 гг.). – УФА. — 1960. — 143 с.
- 14 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 193-қор, 4-тізім, 3-іс. — 1998. — 63 с.
- 15 Темиргалиев К.Е. Борьба за нефть Казахстана (партийное руководство развитием нефтяной промышленности 1920-1970 гг.). — Алма-Ата. — 1982. — 178 с.

ИСТОРИЯ НЕФТЕГАЗОВЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ МАНГИСТАУ

Аннотация.

В статье описана история открытия и развития нефтегазовых месторождений Мангистауской области. Несмотря на то, что более чем 120 лет с момента открытия и разработки месторождений нефти и газа в Казахстане, отсутствуют специальные экспертные работы, ставшей историографической проблемой опубликованных множеств исследований.

Добыча нефти СССР в 1950 году по сравнению с 1940 годом увеличилась на 22%. Доля восточных регионов, в том числе нефтепроизводство Казахстана составила 40%. Нефтяную промышленность Казахстана перед войной составляли тресты Эмбаунай и Актобемунай, совмеща все разведочные, буровые, добывающие дела, в послевоенные годы в нефтяной промышленности республики произошли значительные структурные изменения. В конце 1950-х начале 1960-х годов открытие рудников Кенкияк, Прорва, Косозен имело большое значение в становлении всего комплекса нефтегазовой промышленности Казахстана. В эти годы выявлены и добыты большие запасы нефти и газа с полуострова Мангистау, что сразу повысило по уровню подготовки и деловых компетенций нефтяников Казахстана среди крупных союзных нефтепроизводств России и Азербайджана.

При написании статьи использованы архивные данные, диссертационные и монографические работы, изданные в последние годы. Мангистауская нефтегазодобывающая промышленность, имеющая свое место в экономическом развитии независимой страны, является основой социально-экономического развития полуострова. В написанной статье также представлены проблемы с данными городов, демографического роста и экологического состояния.

Ключевые слова: Казахстан, добыча нефти и газа, Мангистау, Жана Озен, месторождение Жетыбай, Сафи Утебаев.

HISTORY OF OIL AND GAS FIELDS OF MANGISTAU

Abstract.

The article describes the history of the discovery and development of deposits in the Mangistau region. Despite the fact that more than 120 years since the discovery and development of the oil and gas field in Kazakhstan, there are no special expert works, which has become a historiographic problem of numerous published studies.

Oil production in the USSR in 1950 increased by 22% compared to 1940. The share of the eastern regions, including the oil production of Kazakhstan, is 40%. The oil industry of Kazakhstan before the war, a significant part of the trusts Embamunai and Aktobemunai, joint all exploration, drilling, production, in the post-war years in the oil industry of the republic have serious structural changes. In the late 1950s and early 1960s, the discovery of the Kenkiyak, Prorva, Kosozeno mines was of great importance in the development of the entire complex of the oil and gas industry in Kazakhstan. During these years, the extracted oil and gas reserves from the Mangistau peninsula were identified and increased, which immediately raised the level of quality and skill level of oil workers in Kazakhstan among the large unions of oil producers in Russia and Azerbaijan.

When writing the article, archival data, dissertations and monographic works published in recent years were used. Mangystau mining, which has its place in the economic development of an independent country, is the basis of

the socio-economic development of the peninsula. The written article also mentions problems with the data of cities, demographic growth and ecological state.

Key words: Kazakhstan, oil and gas production, Mangistau, Zhana Uzen, Zhetybay deposit, Sapi Utebayev.

REFERENCES

- 1 Mūqtar Ä. Qazaq mūnaiynyñ tarihy. [*History of Kazakh oil*]. Atyrau. 2004. 188 p. [in Kazakh]
- 2 Nursultanova L.N. Istoriya stanovleniya i razvitiya neftyanoi promyshlennosti Kazakhstana (konets XIX v. – nachalo XX v.). [*The history of the formation and development of the oil industry of Kazakhstan (the end of the 19th century - the beginning of the 20th century)*]. Almaty. 2004. 101 p. [in Russian]
- 3 Berdiğojin L.B. Qazaqstan mūnai gaz önerkäsibi.kadrlyq äleueti. [*Kazakhstan's oil and gas industry, personnel potential*]. Almaty. 2012. 268 p. [in Kazakh]
- 4 Suhamberdiev M. Valentin Tokarev. [*Valentin Tokarev*]. Aktau-Almaty. 2000. 112 p. [in Russian]
- 5 Mūhitov Q.S. Üly Otan soğysy men soğys qarsañynda Qazaqstan Mūnai önerkäsibiniñ damu tarihy (1938-1945 jj.). [*The history of the development of the oil industry of Kazakhstan on the eve of the Great Patriotic War (1938-1945)*]. tar. ğyl. kand... diss. Almaty. 2000. 128 p. [in Kazakh]
- 6 Serikova L.S. Qazaqstannyñ mūnai-gaz keşenderiniñ damu tarihy (1985-2000). [*History of development of oil and gas complexes of Kazakhstan (1985-2000)*]: tar. ğyl. kand... diss. Oral. 2006. 184 p. [in Kazakh]
- 7 Tabyldieva O.D. XX ғасырдағы Маңғыстау halqynyñ etnodemografialyq damuy (1897-1999). [*Ethno-demographic development of the Mangystau people in the 20th century (1897-1999)*]: tar.ğyl.kand.avtoref. Almaty. 2004. 28 p. [in Kazakh]
- 8 Маңғыстау oblystyq memlekettik arhivy. [*Mangistau regional state archive*]. 136-qor, 1-tızım, 2-is. P. 15-16 [in Kazakh]
- 9 Ashimbaev T. Bogatstvo nedr i shedrost dushi. [*Wealth of the bowels and generosity of the soul*]. Alma-Ata. 1976. 265 p. [in Russian]
- 10 Kobenova G.İ. Zarozhdenie i razvitie. [*Origin and development*] «Aktobemunai gaz»: diss.kand.ist.nauk. Uralsk. 2004. 139 p. [in Russian]
- 11 Kuandykov B.M. Geologii Prikaspiya – Rodine. [*Geology of the Caspian Sea - Motherland*]. Moskva. 1991. 92 p. [in Russian]
- 12 Маңғыстау oblystyq memlekettik arhivy. [*Mangistau regional state archive*]. 322-qor, 1-tızım, 7-is. 32 p. [in Kazakh]
- 13 Sautkin E.İ. Profsoyuzy v borbe za razvitie neftyanoi promyshlennosti Kazakhskoi SSR (1928-1937 gg.). [*Trade unions in the struggle for the development of the oil industry of the Kazakh SSR (1928-1937 gg.)*]. UFA. 1960. 143 p. [in Russian]
- 14 Atyrau oblystyq memlekettik arhivy. [*Atyrau regional state archive*]. 193-qor, 4-tızım, 3-is. 1998. 63 p. [in Kazakh]
- 15 Temirgaliev K.E. Borba za neft Kazakhstana (partiinoe rukovodstvo razvitiem neftyanoi promyshlennosti 1920-1970 gg.). [*The struggle for the oil of Kazakhstan (party leadership in the development of the oil industry in 1920-1970)*]. Alma-Ata. 1982. 178 p. [in Russian]

Information about authors:

Leskali Berdyguzhin – **corresponding author**, doctor of historical sciences, associate. associate professor Department of “Kazakhstan and world history” Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Zhazira Amanbaeva – master student of the Department history of “Kazakhstan and world history”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Amanbayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1566-6417>

Информация об авторах:

Лескали Бердыгужин – **основной автор**, доктор исторических наук, доцент кафедры истории «Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Жазира Аманбаева – магистрант кафедры история «Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Amanbayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1566-6417>

Авторлар туралы ақпарат:

Лескали Бердыгужин – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, доцент «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Жазира Аманбаева – «Қазақстан тарихы және дүниежүзі тарихы» кафедрасының магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Amanbayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1566-6417>

K. Cesur^{1*} , A. Kapruzoglu¹

¹Chanakkale Onsekiz March University
Chanakkale, 17020, Turkey

*e-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

SUGGESTED TOPICS FOR THE SYLLABUS OF ENGLISH LITERATURE COURSE IN ELT DEPARTMENTS

Abstract.

Using literature in language teaching as authentic material has many advantages such as developing learners' intercultural competence, personal involvement, proficiency in the target language, creativity, critical, and analytical thinking, interpreting, speaking and communication skills. Correspondingly, the purposes of this study are to explore how many state universities have the syllabus for English Literature courses on their official websites and to find out the most preferred topics of English Literature courses in ELT programs. As a part of the qualitative data collection, online curriculums of 59 state universities were explored to find the most preferred topics of these courses. Based on the findings of the study, out of 59 universities, only 37 universities' online syllabi of "English Literature Course I and II" were available. Also, common topics in English Literature courses' syllabi of 37 universities were listed. Medieval English Literature - The Canterbury Tales Geoffrey Chaucer, Old English Period - Beowulf, and Elizabethan Era - Shakespeare were among the most preferred topics, while Middle Age period: historic, social, literary events, Contemporary English Literature, 20th-century literature were the least preferred ones. In the conclusion part of the study, some suggestions were presented for syllabi of English Literature courses in ELT departments of universities.

Key words: english literature, english literature courses, syllabus design, English language teaching, course, programmes.

Introduction.

The importance of literature in language teaching has been emphasized in many studies since it has been used to teach language by many language teachers and it is essential for English teacher training. However, literature is not used only as a tool for teaching writing, reading, speaking, listening, grammar, pronunciation, and vocabulary. It also provides a chance to develop different competencies and capabilities of language learners. Literature paves the way for achieving native-like competence in English, expressing thoughts in English, learning the characteristics of modern English, learning idiomatic expressions, speaking, communicating clearly, having proficiency in English for language learners and also, students can have creativity, critical, analytical thinking skills [1]. What is more, integrating literature of the target language into teaching practice is important because it is a way of increasing the motivation of students, it has a great value for education, it pays the way for understanding different cultures, it can be accepted as an example of stimulus for language acquisition, it improves students' interpreting skills and finally, it expands language awareness [2].

There are not many studies associated with the course of English Literature I and II in English language teaching undergraduate programs in Türkiye context although literature has great importance in language teaching. Limited research studies related to these courses are mostly based on the ideas of

pre-service teachers about its importance, course content, and some suggestions for its syllabus. To begin with, Arıkan emphasized the importance of these courses by presenting the views of pre-service teachers in English language teaching departments in many respects [3]. He found that many fourth-year students who have taken English Literature I and II courses at Hacettepe University consider that these courses are essential for the development of an English language teacher because they can be useful for teaching contexts in the future. Moreover, short story courses are the most beneficial courses since their vocabulary skills have improved through them. However, the participants of the research mentioned that the content of these courses needs the most urgent change. Besides, as stated in the results of the study, many fourth-year students of the English language department require more exposure to literary texts and to take additional or elective courses like world literature, film, and literary theory also, they want teacher trainers to minimize historical and biographical knowledge in the context of English literature courses. Besides, the interviews he conducted with pre-service teachers demonstrated that literature courses help the participants improve their vocabulary and reading skills, experience satisfactory classroom interaction in English, and learn different worldviews and ideologies. However, the participants claim that teacher trainers give too much importance to knowledge instead of emphasizing the analysis and discussion of literary passages. In a similar manner, another study conducted a questionnaire with students who had taken the course in the English language teaching department of Hacettepe, Selçuk, Uludağ, and Middle East Technical Universities [4]. Many students at these four universities are pleased with this course and most of the students think that the course is essential for the ELT departments. Besides, the study defined an alternative course description because the present course description was not clear and did not cover its title. The study recommended that this new syllabus should integrate films related to English Literature as supplementary materials and it should give importance to historical context and literary movements. Also, the syllabus should integrate literary criticism into literature courses. Students should be able to express their thoughts, feelings, and they should be acquainted with different genres of literature such as prose, drama, and poetry. Likewise, recent research linked to the course of English Literature I and II investigated the attitudes and opinions of students in the English language teaching department at Kocaeli University related to the use and importance of literature courses in language teaching [5]. According to the results of the study, many students favored literature as an important representation of culture, followed by art, films, and music. Last of all, Çıraklı and Kılıçkaya explored how literature courses are perceived by thirty pre-service teachers at Middle East Technical University [6]. The findings of the study demonstrated that pre-service teachers give too much importance to the literature courses. Also, the participants of the research mentioned that the context of literature courses should not be limited to the canonic texts and they should improve their linguistic abilities thanks to critical literary readings and cultural interpretative efforts.

Even though there are not too many studies on English literature course content, topics, and syllabus, it is possible to find many studies conducted about the syllabus of the other courses in ELT departments in Turkey context. The main purposes of these studies are analysis of learners' needs, analysis of the course content, and offering syllabi for the courses.

The studies investigating the students' needs and opinions about different courses in the English language teaching department are Yanç's master thesis related to the "Advanced Reading" course syllabus [7]. Çelik's research connected with the needs of students in terms of linguistic skills and Gören's study linked to the course of "Teaching English Young Learners" [8]. In opposition to the previous studies, which are based on only the need analysis and perceptions of the learners, some studies explored the ideas of pre-service teachers about the course syllabus and as a result of it, suggested a sample syllabus for each course at the same time [9]. To illustrate, Yeşilel-Akman conducted a study to

suggest a syllabus for the “Effective Communication Skills” course after exploring pre-service teachers’ favorite topics for the course [10]. Another research related to syllabus design is based on the “Drama” course in the English language teaching department [11]. The study suggested that “Drama” courses in ELT programs should be revisited in terms of practicing artistic skills, acting practices, experiencing learning, and teaching. Also, it should be called “Creative Drama in ELT”.

On the other hand, some studies are based on the content of the syllabus by analyzing the related documents and/or suggesting a new syllabus for the courses. For instance, research suggested a topic-based syllabus including 18 topics for the “Diction” course [12]. Another research suggests an alternative syllabus for World Englishes and Culture course [13]. In this study, researchers found the most preferred topics of the “World Englishes and Culture” course by teacher trainers for undergraduate-level ELT programs and they offered a variety of topics for the syllabus of this course. Similarly, Cesur and Bulanık’s study analyzed the syllabus content of the “Teaching English to Young Learners” course [14]. They determined the most preferred topics of the course by teacher trainers. These topics were games, songs, the definition of young learners and their characteristics, young learners’ speaking skills, and using visual items.

In the light of literature mentioned above, it is quite obvious that there are few studies on the components of English literature course syllabi in ELT programs in Turkey context [3. – 28], [4. – 302]. There are few studies about the perceptions of pre-service teachers based on the English Literature course content [5. – 46], [6. – 12]. None of these studies has examined the syllabus topics of the “English Literature I and II” course in ELT programs at Turkish universities. Correspondingly, there is a need for a comprehensive study that focuses on the topics of the English literature course today. This study is significant as it will investigate the most preferred topics of the English Literature course syllabus for the first time after the 2018 Education Reform in Turkey. Therefore, the purpose of this study is to find answers to the following research questions.

1. How many Turkish state universities have the syllabus of English Literature courses available on their official websites?

2. What are the most preferred topics available in the syllabus of English Literature courses taught at the ELT departments of Turkish state universities?

Materials and methods of research.

A qualitative research method was implemented in this research study. The grounded theory developed by Glaser and Strauss was used as a research design in this study. In grounded theory, “data has been systematically collected and analyzed”. Glaser and Strauss described the steps of generating theory which comprises collecting, coding, and analyzing the data. In grounded theory, data collection and data analysis occur at the same time. In addition, the stages of data analysis in this theory are open coding, axial coding, and coding. In other words, at first, concepts are identified and then moved into categories, relationships are identified between the categories, and finally, the core category is identified [15].

Initially, as a part of the qualitative data collection, online curriculums of 59 state universities were searched to find the most preferred topics for English literature courses. The availability of English literature courses’ online syllabi for ELT departments at these state universities was found and listed by giving codes and numbers for each university. A table was prepared to demonstrate whether the syllabi of English Literature I and II courses in online curriculums of the 59 state universities were available or not. Secondly, the topics of English literature courses were gathered and listed from the state universities’ online syllabi which were available. Finally, the qualitative data including English literature course

content topics were typed into Microsoft Excel for document analysis, and their frequency was calculated.

As for the data analysis in this study, document and content analysis were used. The first part of the study is related to the analysis of the data collected from the documents. The documents are the syllabus of English literature I and II courses in ELT departments of 37 Turkish state universities. A document analysis of 37 state universities' online syllabi was used to find the most preferred topics of these courses in ELT departments. Document analysis is a method that aims to evaluate printed and electronic documents. It needs data that can be examined and interpreted similarly to other methods in qualitative research. Its aims are demonstrating meaning, understanding, and creating empirical knowledge. Documents may contain texts and visuals which are recorded. Document analysis produces data that can be organized into major themes and categories through content analysis [16].

After investigating the available online syllabi of the state universities, approximately 600 topics were obtained in total. The same topics were combined to form one title. The qualitative data including English literature course content were analyzed to find the frequencies of the topics. The frequency of these topics was found by using the Microsoft Excel database and the topics were obtained from the list with a frequency of 3 and more. As a result, the most preferred topics were determined and they were presented on a table.

Results and its discussion.

As it is mentioned before, a document analysis was generated by searching 59 university syllabi (coded as 'U') and the topics of English literature courses in ELT departments of these universities. As a result of this analysis, out of 59 universities, 37 universities' online syllabi of English Literature Course I and II are available as demonstrated in Table 1. The data were found in the 2021-2022 fall term (See Appendix for detailed information).

Table 1 – Number of Syllabus Available-Not available Online

	F	Percentage
Available	37	%62.7
Not available	22	%37.2
Note: Compiled by the authors		

Furthermore, the most preferred topics of English literature courses were listed and demonstrated in Table 2. The findings reveal the frequency and codes of each preferred topic for these courses in ELT departments. According to these findings, the most preferred topics in the English Literature I and II courses are Medieval English Literature-The Canterbury Tales Geoffrey Chaucer (f= 25), Old English period-Beowulf (f= 20), Elizabethan Era- Shakespeare (f= 13).

Other preferred topics are Romanticism in Literature (f=12), Victorian Era (f= 12), Introduction to Literature: Relations of History, Society and Literature (f=11), Renaissance Period Literature (f=10), Renaissance Period History (f=7), Shakespeare Sonnet (f= 7), Restoration Period (f=7), Modern Period in English Literature – Modernism (f=7), The Anglo-Saxon Period (f=6), Medieval English Literature (f=6), Elizabethan Era: historical, social, literary events (f=6), Elizabethan Poetry (f=6), Elizabethan Prose (f=6), Samuel Beckett (f=6), Renaissance and Tudor Period- Thomas More (f=5), Elizabethan Theatre (f=5), Restoration Period Theatre (f=4), English Poets, Poems (f= 4), The history of Great Britain (f=4), the Essentials of English Literature (f=4), The History of Romantic Period (f=4). Finally, Middle Age Period: historic, social, literary events (f=3), Analysis of Hamlet as an example of Shakespeare's

great tragedies (f= 3), Contemporary English literature (f=3), and 20th century literature (f=3) are the least preferred ones.

Table 2 – Most preferred topics

	Most preferred topics	Codes	
1	Medieval English Literature - The Canterbury Tales Geoffrey Chaucer	U35, U11, U36, U8, U41, U20, U43, U15, U46, U48, U54, U56, U29, U33, U54, U57, U58, U2, U4, U5, U10, U14, U15, U16, U19	25
2	Old English Period-Beowulf	U29, U33, U35, U36, U41, U46, U48, U54, U56, U43, U20, U17, U4, U8, U5, U16, U17, U11, U14, U15	20
3	Elizabethan Era- Shakespeare	U29, U33, U35, U49, U51, U41, U43, U11, U10, U8, U2, U5, U14	13
4	Romanticism in Literature	U33, U48, U57, U14, U11, U8, U36, U29, U35, U56, U17, U36	12
5	Victorian Era	U33, U35, U57, U58, U21, U14, U8, U29, U48, U17, U11, U36	12
6	Introduction to literature: Relations of History, Society and Literature	U29, U33, U48, U49, U54, U56, U46, U16, U11, U4, U15	11
7	Renaissance Period Literature	U56, U57, U58, U8, U17, U44, U16, U48, U57, U46	10
8	Renaissance Period History	U11, U53, U57, U41, U25, U21, U15	7
9	Shakespeare Sonnet	U18, U30, U29, U30, U55, U15, U35	7
10	Restoration Period	U25, U56, U15, U14, U10, U35, U53	7
11	Modern Period in English Literature, Modernism	U8, U11, U25, U21, U29, U35, U58	7
12	The Anglo-Saxon period	U5, U10, U15, U36, U46, U54	6
13	Medieval English Literature	U5, U10, U41, U21, U53, U56	6
14	Elizabethan Era - historical, social, literary events	U5, U8, U25, U41, U53, U57	6
15	Elizabethan poetry	U2, U19, U41, U22, U10, U8	6
16	Elizabethan prose	U2, U8, U19, U10, U41, U22	6
17	Samuel Beckett	U56, U20, U14, U10, U41, U9	6
18	Renaissance and Tudor Period- Thomas More	U29, U33, U36, U54, U11	5
19	Elizabethan Theatre	U2, U10, U22, U41, U48	5
20	Restoration Period Theatre	U41, U22, U10, U19,	4
21	English poets, poems	U41, U22, U44, U10	4
22	The Essentials of English Literature	U29, U33, U11, U16	4
23	The History of Great Britain	U29, U33, U48, U11	4
24	The History of Romantic Period	U10, U11, U14, U25	4

25	Analysis of Hamlet as an example of Shakespeare's great tragedies	U41, U56, U19	3
26	Middle Age period: historic, social, literary events	U4, U5, U24	3
27	Contemporary English literature	U8, U21, U58	3
28	20th century literature	U57, U14, U41	3
Note: Compiled by the authors			

The first aim of this research was to explore how many state universities' syllabi for English Literature courses are available on the official websites of their ELT departments. As it is stated before, out of 59 universities, 37 universities' online syllabi of English literature courses I and II were available in the fall term of the 2021-2022 academic year. Another aim of this research was to determine the most preferred topics for the English literature courses I and II at the undergraduate level at ELT departments in 37 Turkish state universities. Findings demonstrated that the topic of Medieval English Literature-The Canterbury Tales had the highest frequency among most preferred topics. To put it differently, the most preferred topic of English literature courses I and II were Geoffrey Chaucer's writing. The second most-selected topic as a result of the document analysis was identified as the Old English period – Beowulf. Finally, the third most preferred topic was Elizabethan Era- Shakespeare. However, the Middle Age period: historic, social, literary events, Contemporary English literature, 20th century literature were the least preferred topics.

Table 3 – Appendix

Codes	UNIVERSITIES	ENGLISH LITERATURE 1-SYLLBUS	ENGLISH LITERATURE 2 SYLLBUS
U1	AFYON KOCATEPE	Not available	Not available
U2	AKDENİZ	Available	Available
U3	AKSARAY	Not available	Not available
U4	ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT	Available	Available
U5	AMASYA	Available	Available
U6	ANADOLU	Not available	Not available
U7	ANKARA SOSYAL BİLİMLER	Not available	Not available
U8	ATATÜRK	Available	Available
U9	AYDIN ADNAN MENDERES	Available	Available
U10	BALIKESİR	Available	Available
U11	BARTIN	Available	Available
U12	BAYBURT	Available	Available
U13	BOĞAZİÇİ	Not available	Not available
U14	BOLU ABANT İZZET BAYSAL	Available	Available
U15	BURDUR MEHMET AKİF ERSOY	Available	Not available
U16	BURSA ULUDAĞ	Available	Available
U17	ÇANAKKALE ONSEKİZ MART	Available	Available
U18	ÇUKUROVA	Available	Available
U19	DİCLE	Available	Available
U20	DOKUZ EYLÜL	Available	Available
U21	DÜZCE	Available	Available
U22	ERCIYES	Available	Available
U23	ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM	Not available	Not available

U24	ESKİŞEHİR OSMANGAZİ	Available	Available
U25	FIRAT	Not available	Not available
U26	GAZİ	Not available	Not available
U27	GAZİANTEP	Not available	Not available
U28	GİRESUN	Not available	Not available
U29	HACETTEPE	Available	Available
U30	HAKKARİ	Not available	Not available
U31	HARRAN	Available	Available
U32	HATAY MUSTAFA KEMAL	Not available	Not available
U33	İNÖNÜ	Available	Available
U34	İSTANBUL MEDENİYET	Not available	Not available
U35	İSTANBUL -CERRAHPAŞA	Available	Available
U36	İZMİR DEMOKRASİ	Available	Available
U37	KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM	Available	Available
U38	KOCAELİ	Not available	Not available
U39	MARMARA	Available	Available
U40	MERSİN	Not available	Not available
U41	MUĞLA SITKI KOÇMAN	Available	Available
U42	MUŞ ALPARSLAN	Available	Available
U43	NECMETTİN ERBAKAN	Available	Available
U44	NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ	Available	Available
U45	NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR	Not available	Not available
U46	ONDOKUZ MAYIS	Available	Available
U47	ORTA DOĞU TEKNİK	Not available	Not available
U48	PAMUKKALE	Available	Available
U49	SAKARYA	Available	Available
U50	SİİRT	Not available	Not available
U51	SİNOP	Not available	Not available
U52	SİVAS CUMHURİYET	Not available	Not available
U53	SÜLEYMAN DEMİREL	Available	Available
U54	TOKAT GAZİOSMANPAŞA	Available	Available
U55	TRABZON	Not available	Not available
U56	TRAKYA	Available	Available
U57	VAN YÜZÜNCÜ YIL	Available	Available
U58	YILDIZ TEKNİK	Available	Available
U59	YOZGAT BOZOK	Not available	Not available
Note: Compiled by the authors			

Conclusion.

Research studies related to the most preferred topics of English Literature courses at schools have similar results. For instance, Swain and Hostetter defined Beowulf as one of the most popular poems taught in American high schools and undergraduate programs [17]. Many teachers in their classrooms want their students to study this ancient poem. In addition, Beowulf is preferred by many English teachers since it helps them teach about Old English and the development of the English language. It provides an opportunity of asking questions about good and evil [18]. Many scholars, literary critics, teachers, and students strongly believe in the necessity of reading the Anglo-Saxon poem Beowulf because it offers students the chance to practice rhetoric skills through speaking, and writing and to gain an insight into the history of England.

Additionally, Field found that Chaucer is now being taught in sixty-three departments of English in the UK. Besides, Korcsolan touched on the importance and necessity of teaching Shakespeare in English literature. She explored that teachers teach his writings since they like what Shakespeare says about human nature. Moreover, many teachers advocate that studying the works of Shakespeare is essential while teaching English Literature, his plays are still topical, and the themes of his plays are still

important. Also, teachers appreciate Shakespeare as a source of giving information about English history and English culture and they support the view that works of Shakespeare are useful for teaching academic content based on culture, literature, and theatre history. Last of all, it allows students to practice language skills and forms [19].

Among 37 state universities' syllabi of the English literature courses, only one or two universities preferred the following topics: elements of narrative (setting, plot, point of view, characterization, and characters), figures of speech, Early Nineteenth-century poets, John Milton and *Paradise Lost*, Thomas More and *Utopia*, Ancient Greek and Roman Mythology, *Chrysanthemums* by John Steinbeck, *Cat in the Rain* by Ernest Hemingway, *Annabel Lee* by Edgar Allan Poe, *Robinson Crusoe* by Daniel Defoe, *Gulliver's Travels* by Jonathan Swift, *The World is too much with us* by Wordsworth, *Moby Dick* by Herman Melville, *A Tale of Two Cities* by Charles Dickens, *Grapes of Wrath* by John Steinbeck, *A Days Wait* by Ernest Hemingway, *Hearts and Hands* by O'Henry, *Story of an Hour* by Kate Chopin and some writers such as Robert Frost, William Blake, Virginia Woolf, John Keats, Oscar Wilde.

Although some literary works such as Oscar Wilde's *The Importance of Being Earnest*, T. S. Eliot's *The Love Song of J. Alfred Prufrock*, Sylvia Plath's *Metaphors*, writers such as Mary Shelley, Jane Austen, Aldous Huxley, Emily Dickinson and some literary masterpieces such *Waste Land*, *Ulysses* are important in the field, they are not chosen by the teacher educators at 37 state universities. This result is directly in opposition to the reading list for English literature departments of some universities and colleges in Europe and in the United States. For instance, students who start to study English studies are required to read writings of Oscar Wilde, Emily Dickinson, T.S. Eliot, James Joyce, Mary Shelley, Jane Austen, A. Huxley, and Sylvia Plath. Similarly, James Joyce's *Dubliners*, T. S. Eliot's *The Waste Land*, and Aldous Huxley's *Brave New World* are strongly recommended books for English literature departments.

Taking into account the findings obtained as a result of this study, it is possible to say that the non-availability of 22 online syllabi of English Literature courses is a great deficiency for English language teaching programs in the age of technology. Because of this reason, these state universities should have online syllabi for these courses on their official websites and 37 available online syllabi of universities should be updated. Moreover, teacher educators can form the syllabus of English literature courses at universities and English teachers can draw advantage from the most preferred topics in their EFL classrooms while teaching English literature course.

A suggestion for future research studies could be exploring teacher educators' opinions related to the most and least preferred topics of English literature courses. In other words, future research studies can be based on interviews about why the teacher trainers have chosen these topics. On the other hand, it is possible to suggest exploring students' preferences, needs, and interests related to topics of English literature courses for future studies since preferences and the needs of the learners should be diagnosed before designing a syllabus.

REFERENCES

- 1 Obediat M. (2018) Language vs. literature: In English departments in the Arab world. *English Teaching Forum*. 35. Cambridge England: Cambridge University Press. 125 p.
- 2 Arıkan A. (2018) An evaluation of literature component of Hacettepe University English language teaching department. *Hacettepe University Journal of Education*. Vol 29. P. 27–33
- 3 Gündüz N. (2018) A suggested syllabus for the course "Introduction to British Literature" at ELT departments. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Vol 14. P. 301–310

- 4 Yüksel D., İnan-Karagül B. (2019) The place of literature in an English language teaching program: What do students think about it? The Reading Matrix: An International Online Journal. №15 (2). P. 45–52
- 5 Çıraklı M.Z., Kılıçkaya F. (2020) Literature courses in EFL curriculum: Pre-Service language teachers' perceptions. Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi. №1 (3). P. 11–15
- 6 Yanç S. (2018) A suggested Advanced Reading Course syllabus for the first year (first term) students in ELT departments (Master's thesis). Hacettepe University, Institute of Social Sciences, Ankara. 38 p.
- 7 Çelik M. (2018) Self-reported needs of EFL students in terms of linguistic skills. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. №19 (19). P. 50–57
- 8 Gören S.Ç. (2018) An evaluation of the teaching English to young learners course in Gazi University ELT Department with reference to the new English language curriculum for primary education (Master's Thesis). The Institute of Educational Sciences of Gazi University, Ankara, Turkey. P. 99-120
- 9 Yeşilel-Akman D.B. (2020) A suggested syllabus for the "effective communication skills" course for the pre-service English language teachers at Gazi University (Doctoral dissertation Gazi University). Institute of Educational Sciences, Ankara. P. 91–95
- 10 Doğan S.H., Cephe P.T. (2018) A suggested syllabus for creative drama course in ELT. Journal of Language and Linguistic Studies. №14(2). P. 305–324
- 11 Akbay A., Cesur K. (2019) Views on general knowledge elective courses of ELT departments: Suggested syllabus for diction course. Journal of Language and Linguistic Studies. №15(4). P. 1332-1354
- 12 Cesur K., Balaban S. (2020) Suggested syllabus for world Englishes and culture elective course at ELT departments. Focus on ELT Journal. №2(1). P. 37-47
- 13 Brave K., Fuzzy F. (2020) EFL Teachers' most preferred topics for the syllabus of the course "Teaching English to Young Learners". Journal of International Educational Spectrum. №2(1). P. 25-37
- 14 Noble H., Mitchell G. (2020) Research made simple: What is grounded theory? Evidence-Based Nursing. №19(2). P. 34–35
- 15 Bowen G. (2018) Document analysis as a qualitative research method. Qualitative Research Journal. 9. 101 p.
- 16 Swain L., Hostetter A. (2022) Teaching "Beowulf". Practical Approaches. Medieval Institute Publications. P. 75-78
- 17 Creative English Teacher (2018). Five reasons for teaching Beowulf. 88 p.
- 18 Bespoke ELA (2019) 3 reasons to teach Beowulf. 56 p.
- 19 Field R. (2019) Chaucer teaching in UK universities. 35 p.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ КАФЕДРАЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНІҢ СИЛЛАБУСЫ ҮШІН ҰСЫНЫЛАТЫН ТАҚЫРЫПТАРЫ

Андатпа.

Мақалада университетте ағылшын әдебиетінің курстарында ұсынылатын тақырыптарға шолу жасалады. Тілді оқытуда көркем әдебиетті шынайы материал ретінде пайдаланудың көптеген артықшылықтары бар, мысалы, оқушылардың мәдениетаралық құзыреттілігін дамыту, жеке қатысу, оқытылатын тілді меңгеруге кәсіби назар аудару, шығармашылық, сыни және аналитикалық ойлау, аударма, сөйлеу және қарым-қатынас дағдылары. Тиісінше, бұл зерттеудің мақсаты – мемлекеттік университеттердің ресми веб-сайттарында ағылшын әдебиеті курстарының оқу жоспарлары бар екенін зерттеу, сонымен қатар ELT бағдарламаларында ағылшын әдебиеті курстарының ең қолайлы тақырыптарын анықтау. Сапалы деректерді жинау аясында осы курстардың ең қолайлы тақырыптарын табу үшін 59 мемлекеттік университеттің онлайн оқу бағдарламалары зерттелді. Зерттеу нәтижелері бойынша 59 университеттің тек 37 университетінде «I және II ағылшын әдебиеті курстары» онлайн бағдарламалары қолжетімді болды. 37 университеттің ағылшын әдебиеті курстарының бағдарламаларында жалпы тақырыптар келтірілген. Ортағасырлық ағылшын әдебиеті — Джеффри Чосердің «Кентербери әңгімелері», ескі ағылшын кезеңі — «Беовульф» және Элизабет дәуірі — Шекспир ең танымал тақырыптардың бірі, ал ортағасырлық кезең: тарихи, әлеуметтік, әдеби оқиғалар, қазіргі ағылшын әдебиеті, 20 ғасыр әдебиеті ең қолайлы тақырыптар болды. Зерттеудің қорытынды бөлімінде университеттердің ELT факультеттеріндегі ағылшын әдебиеті курстарының оқу жоспарлары бойынша кейбір ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: ағылшын әдебиеті, ағылшын әдебиеті курстары, оқу жоспарын құру, ағылшын тілін оқыту, курс, бағдарламалар.

ОБЗОР ПРЕДЛАГАЕМЫХ ТЕМ ПО КУРСУ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СИЛЛАБУСАХ ОТ КАФЕДР ELT

Аннотация.

В статье дается обзор тем, предлагаемых в курсах английской литературы университета. Использование художественной литературы при обучении языку в качестве аутентичного материала имеет много преимуществ, таких как развитие межкультурной компетенции учащихся, личной вовлеченности, профессиональной нацеленности на владение изучаемым языком, креативность, критическое и аналитическое мышление, навыки устного перевода, разговорной речи и общения. Соответственно, целью данного исследования является изучение того, сколько государственных университетов имеют учебные планы курсов английской литературы на своих официальных веб-сайтах, а также выявление наиболее предпочтительных тем курсов английской литературы в программах ELT. В рамках сбора качественных данных были изучены онлайн-учебные программы 59 государственных университетов, чтобы найти наиболее предпочтительные темы этих курсов. Согласно результатам исследования, из 59 университетов только в 37 университетах были доступны онлайн-программы «Курсов английской литературы I и II». Также были перечислены общие темы в программах курсов английской литературы 37 университетов. Средневековая английская литература — «Кентерберийские рассказы» Джеффри Чосера, древнеанглийский период — «Беовульф» и елизаветинская эпоха — Шекспир были одними из самых популярных тем, в то время как период Средневековья: исторические, социальные, литературные события, современная английская литература, литература 20-го века были наиболее предпочтительными темами. В заключительной части исследования представлены некоторые предложения по учебным планам курсов английской литературы на факультетах ELT университетов.

Ключевые слова: Английская литература, курсы английской литературы, разработка учебных программ, преподавание английского языка, курс, программы.

REFERENCES

- 1 Obediat M. (2018) Language vs. literature: In English departments in the Arab world. English Teaching Forum. 35. Cambridge England: Cambridge University Press. 125 p. [in English]
- 2 Arıkan A. (2018) An evaluation of literature component of Hacettepe University English language teaching department. Hacettepe University Journal of Education. Vol 29. P. 27–33 [in English]
- 3 Gündüz N. (2018) A suggested syllabus for the course “Introduction to British Literature” at ELT departments. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Vol 14. P. 301–310 [in English]
- 4 Yüksel D., İnan-Karagül B. (2019) The place of literature in an English language teaching program: What do students think about it? The Reading Matrix: An International Online Journal. №15 (2). P. 45–52 [in English]
- 5 Çıraklı M.Z., Kılıçkaya F. (2020) Literature courses in EFL curriculum: Pre-Service language teachers’ perceptions. Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi. №1 (3). P. 11–15 [in English]
- 6 Yanç S. (2018) A suggested Advanced Reading Course syllabus for the first year (first term) students in ELT departments (Master’s thesis). Hacettepe University, Institute of Social Sciences, Ankara. 38 p. [in English]
- 7 Çelik M. (2018) Self-reported needs of EFL students in terms of linguistic skills. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. №19 (19). P. 50–57 [in English]
- 8 Gönen S.Ç. (2018) An evaluation of the teaching English to young learners course in Gazi University ELT Department with reference to the new English language curriculum for primary education (Master’s Thesis). The Institute of Educational Sciences of Gazi University, Ankara, Turkey. P. 99-120 [in English]
- 9 Yeşilel-Akman D.B. (2020) A suggested syllabus for the “effective communication skills” course for the pre-service English language teachers at Gazi University (Doctoral dissertation Gazi University). Institute of Educational Sciences, Ankara. P. 91–95 [in English]
- 10 Doğan S.H., Cephe P.T. (2018) A suggested syllabus for creative drama course in ELT. Journal of Language and Linguistic Studies. №14(2). P. 305–324 [in English]
- 11 Akbay A., Cesur K. (2019) Views on general knowledge elective courses of ELT departments: Suggested syllabus for diction course. Journal of Language and Linguistic Studies. №15(4). P. 1332-1354 [in English]
- 12 Cesur K., Balaban S. (2020) Suggested syllabus for world Englishes and culture elective course at ELT departments. Focus on ELT Journal. №2(1). P. 37-47 [in English]
- 13 Brave K., Fuzzy F. (2020) EFL Teachers' most preferred topics for the syllabus of the course “Teaching English to Young Learners”. Journal of International Educational Spectrum. №2(1). P. 25-37 [in English]

- 14 Noble H., Mitchell G. (2020) Research made simple: What is grounded theory? Evidence-Based Nursing. №19(2). P. 34–35 [in English]
15 Bowen G. (2018) Document analysis as a qualitative research method. Qualitative Research Journal. 9. 101 p. [in English]
16 Swain L., Hostetter A. (2022) Teaching “Beowulf”. Practical Approaches. Medieval Institute Publications. P. 75-78 [in English]
17 Creative English Teacher (2018) Five reasons for teaching Beowulf. 88 p. [in English]
18 Bespoke ELA (2019) 3 reasons to teach Beowulf. 56 p. [in English]
19 Field R. (2019) Chaucer teaching in UK universities. 35 p. [in English]

Information about authors:

Kursat Cesur – **corresponding author**, associate professor, PhD, Chanakkale Onsekiz March university, Chanakkale, Turkey

E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-9793>

Aysyn Kapruzoglu – doctoral student, Chanakkale Onsekiz March university, Chanakkale, Turkey

E-mail: 20415028009@ogr.comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0363-5197>

Информация об авторах:

Куршат Сезур – **основной автор**, ассоциированный профессор, PhD, университет Чанакале Онсекиз Март, Чанакале, Турция

E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-9793>

Айсын Капрузоглу – докторант, университет Чанакале Онсекиз Март, Чанакале, Турция

E-mail: 20415028009@ogr.comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0363-5197>

Авторлар туралы ақпарат:

Куршат Сезур – **негізгі автор**, қауымдастырылған профессор, PhD, Чанакале Онсекиз Март университеті, Чанакале, Түркия

E-mail: kursatcesur@comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-9793>

Айсын Капрузоглу – докторант, Чанакале Онсекиз Март университеті, Чанакале, Түркия

E-mail: 20415028009@ogr.comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0363-5197>

Р.К. Дюсембинова¹ , К.А. Тулеужанова² , И.Д. Бакирова^{3*}

^{1,3} Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы

² І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы

*e-mail: indira_bakirova@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Андатпа.

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастырудың көкейкестілігі негізделді, ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты, нысаны, пәні, болжамы, міндеттері тұжырымдалды, зерттеу әдістері, әдіснамалық негіздері, нәтижелерінің практикалық маңызы сипатталды және зерттеу нәтижелерінің тәжірибеге ендірілуі туралы мәліметтер келтірілді. Зерттеу мәселесі бойынша арнайы әдебиеттерді талдау ғылымда негізінен жобаның категориялық жағы және тұтастай алғанда жобалық іс-әрекетті ұйымдастыру процесі қарастырылғаны жазылған. Білімді ақпараттандыру жағдайында компьютерлік ақпараттық технологиялар көрсетілген. Алайда, жобаларды дайындауда жаңа технологияларды қолдану жеткіліксіз зерттелген және компьютерлік ақпараттық технологияларды қолдана отырып, бастауыш сынып оқушыларының жобаларды дайындаудың педагогикалық процесі мүлдем зерттелмеген және меңгеру сауаттылық ретінде қарастырылады.

Мақалада бастауыш мектепте жобалық іс-әрекетті жүзеге асыру жағдайына сипаттамалар беріліп, бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастырудың бағыттары мен мазмұны дәйектеледі. Жобалық іс-әрекет бастауыш сынып оқушыларын оқытудың белсенді тәсілі ретінде қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі болып, әрі қарай зерттеуді талап етеді. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін оқу-тәрбие процесінде ұйымдастыру бойынша тәжірибелік-эксперимент жұмысы барысында оқу-тәрбие процесінде ұйымдастырудың нәтижелері талдауға алынып, жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру бағдарламасын жүзеге асырудың жолдары және ұйымдастыру бойынша тәжірибелік-эксперимент жұмысының нәтижелері қорытындыланады.

Негізгі сөздер: бастауыш сынып, бастауыш сынып оқушылары, жобалық іс-әрекет, жобалық іс-әрекетті ұйымдастыру, жобалық іс-әрекет бағыттары мен мазмұны.

Кіріспе.

«Жаһандану процестері, постиндустриалды, ақпараттық қоғамның қалыптасуы мектеп білімінің алдына жаңа міндеттер қойды. Елімізге жас, білімді әрі ынталы мамандар керек. Қазіргі жаһандық өзгерістер кезеңінде түлектің білімі еңбек нарығына шыққанға дейін-ақ жеткіліксіз болып қалуы әбден мүмкін. Сондықтан, құзырлы министрліктің алдында оқу бағдарламаларын жаңа жағдайға бейімдеу міндеті тұр. Бұл – кезек күттірмейтін шаруа», - деп атап көрсетілген болатын [1].

Зерттеу мәселесі бойынша арнайы әдебиеттерді талдау ғылымда негізінен жобаның категориялық жағы және тұтастай алғанда жобалық іс-әрекетті ұйымдастыру процесі қарастырылғанын. Білімді ақпараттандыру жағдайында компьютерлік ақпараттық технологияларды көрсетті. Алайда, жобаларды дайындауда жаңа технологияларды қолдану жеткіліксіз зерттелген және компьютерлік ақпараттық технологияларды қолдана отырып, бастауыш сынып оқушыларының жобаларды дайындаудың педагогикалық процесі мүлдем зерттелмеген меңгеру сауаттылық ретінде қарастырылады.

Жобалық іс-әрекет бастауыш сынып оқушыларының оқытудың белсенді тәсілін жүзеге асыруға мүмкіндік береді, педагогикалық процеске жеке көзқарасты енгізуге жағдай жасайды және балаларды қазіргі мектепте кейінгі оқытудың сәттілігін, олардың өзін-өзі дамытуын және кәсіби өзін-өзі анықтауын қамтамасыз етеді.

Қазіргі заманғы ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларда технологияларды қолдана отырып, бастауыш мектеп оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру қажеттілігі мен осы мәселені шешуге ғылыми негізделген және практикалық тәсілдердің жеткіліксіздігі және осы іс-әрекетте бастауыш сынып оқушыларының дамуы арасындағы бірқатар қарама-қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Жобалар әдісі әлемдік және отандық педагогикалық практиканың қорында әдістердің арасында жетекші орын алады.

Соңғы жылдары білім беруді реформалау қазіргі мектептің, оның ішінде бастауыш мектептің білім беру процесіне әсер етуде, яғни баланың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға және бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылысын қалыптастыруға баса назар аударуды талап етеді [2], [3]. Бұл ұстаным жаңа қағидатта – көптеген отандық ғалымдар мен педагогтар заманауи білім берудің орталық қағидаттарының бірі ретінде қарастыра бастаған шығармашылық (креативтілік) қағидатында көрініс тапты (А.А. Леонтьев, О.А. Куревина, Л.Г. Петерсон, А.Э. Симановский және т.б.) [4], [5].

Тұлғаға бағытталған білім берудің, жеке тәсілдің, оқытудағы субъективтіліктің жаңа принциптері, ең алдымен, бастауыш сынып оқушыларының оқудағы белсенді, тәуелсіз позициясын қалыптастыратын оқытудың жаңа әдістерін талап етеді; шығармашылық әлеуеттің өзін-өзі жүзеге асыруына және алдағы шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыруға ықпал етеді; бастауыш сынып оқушыларының жобалық, рефлексивті, өзін-өзі бағалау дағдылары мен танымдық қызығушылығын дамытады; бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас принципін жүзеге асырады. Өмірмен оқыту, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыру.

Мұндай әдістерге педагогикалық практикада түбегейлі жаңа емес, бірақ қазіргі уақытта ХХІ ғасырдың педагогикалық технологияларына жататын жобалар әдісі кіреді [6].

Жүргізілген зерттеудің теориялық негізі жобалық іс-әрекеттің үрдістері мен мәніне, оқушыларды оқытудың жобалық әдісіне арналған жұмыстар болды (О.И. Агапова, М.Ю. Бухаркина, А.Л. Блохин, П.А. Петряков, Н.В. Матяш, Н.Ю. Пахомова), Е.И. Булин-Соколова, Е.С. Полат, А.И. Савенков, А.С. Тихонов, Н.В. Серегина, Д.Чечель және т.б.) [7].

Электронды білім беру ресурсын жобалау (Ж.Ж. Карбозова), ақпараттық технологияларды қолдану мен іске асыру бойынша қазақстандық ғалымдар А.М. Жұмабаева, С.Т. Сиргебаева А.Л. Ташимов және т.б. өз үлестерін қосқан [8], [9].

Жобалар әдісі әлемдік педагогикада түбегейлі жаңа емес. Жоба әдісі өткен ғасырдың басында АҚШ-та пайда болды. Ол сондай-ақ проблемалар әдісі деп аталды және ол американдық философ және ағартушы әзірлеген философия мен білім берудегі гуманистік бағыт идеяларымен байланысты болды.

Дж.Дьюи, сондай-ақ оның шәкірті В.Х. Килпатрик осы білімге деген жеке қызығушылығына сәйкес оқушының тиісті іс-әрекеті арқылы белсенді негізде оқытуды құруды ұсынды [10], [11].

Бұл әдістің құндылығын Ф.П. Новоселов жоба әдісінің педагогикалық істе жаңа белестерді ашатындығынан көрді, яғни ол «өмірдің өзінде» тәрбиеге апаратын жолды көрсетті [12]. Бұл жол

сол кездегі кеңестік мектептің даму бағытымен сәйкес келді. Бұл әдістің басты кемшілігі – математик әдіскер оны қолданудың шектеулі саласын көрді, өйткені білім алушылар қоршаған өмірмен өте аз өзара әрекеттеседі, бірақ олардың жас ерекшеліктеріне байланысты оны одан да көп батыру мүмкін емес. Жобалар әдісімен жасалған білім мен дағдылар туралы айта отырып, ғалым бұл әдіс мектептің бүкіл жұмысын қамти алмайды, сондықтан оқыту мен тәрбиелеудің жалғыз әдісі бола алмайды деген қорытындыға келеді. Біз Ф.П. Новоселовтың пікірінше, егер мектепке жарамды жобалардың тұтас жүйесі құрылса, жобалар әдісі кеңінен таралуы мүмкін.

Бұл жүйені құрудың қолайлы шарты педагогикалық ұйымдастырылған қоршаған өмір болуы мүмкін. XX ғасырдың 20-жылдарында Ресейде жоба әдісін енгізу шаруа жастарының мектептерінде өте белсенді болды. Бұл мектептер оқуды өмірмен біріктіру үшін құрылды. В.Н. Шульгиннің (1894-1965) пікірі бойынша, «жобалар әдісі бойынша жұмыс нәтижелері тек білім беру-тәрбиелік әсерімен ғана емес, сонымен қатар өнеркәсіптік жоспарды орындау тәртібімен мәдени мекеме өзіне алған шаруашылық, саяси, мәдени-ағарту жұмыстарының шешілу дәрежесімен де өлшенуі тиіс» [13].

В.Н. Шульгин Дж.Дьюи тұжырымдамасын біріктіруге тырысты. Дьюи тәрбие мен білім берудің кеңестік принциптерімен және «оқу мектебіне» қарсы жаңа жалпы білім беру институтының моделін құру, онда тәрбие оқытудан, идеологиядан – білім беруден, таптық және партиялық принциптерден – жалпыадамзаттық құндылықтардан басым болды. Мұндай көзқарас тұлғаның дамуындағы білімнің рөлін дұрыс бағаламауға, мектептің мәнін білім беру мекемесі ретінде әлеуметтену факторларының біріне айналдыруға әкелді. В.Н. Шульгин және оның қызметкерлері 1930-1931 жылдары ұсынған мектеп моделіне сәйкес оқушылар тікелей кәсіпорындарда, зертханаларда, кітапханаларда және т.б. білім алды, бастауыш сынып оқушыларының өзіндік іс-әрекет бөлмелеріне қайта жабдықталды, оқулықтар арнайы жұмыс кітаптарымен ауыстырылды, оқу бағдарламаларының кешенді құрылысы енгізілді. Жоба әдісі жетекші ұйымдастырушылық форма ретінде ұсынылды.

Бірте-бірте жоба әдісін әмбебаптандыру және кешенді оқыту жүйесінің дамуы оқу пәндері жоққа шығарылатын кешенді жобалық бағдарламалардың құрылуына әкелді, ал сабақта білімді игеру әр түрлі тапсырмаларды – жобаларды, әдетте, «жаһандық» сипат. Өкінішке орай, глобалдылық, ең алдымен, сынып-сабақ жүйесін жоғалтумен байланысты болды.

В.Х. Килпатрик теориясының әсерінен 20-шы жылдардан бастап мұғалімдер «жоба» терминін бастауыш сынып оқушыларының таңдау еркіндігіне ие әдіс ретінде түсіне бастады, бұл өте дұрыс емес қадам болды [11. – 9]. Дьюидің экстремалды түрде қабылданған педагогикалық идеялары теориялық білімнің мағынасының төмендеуіне әкелді. Бұл жағдай білім берудегі қазіргі апатты жағдайды түзету туралы мемлекеттік деңгейде шешім қабылдауға әкелді және БКП(б) ОК-нің 1931 жылғы 5 қыркүйектегі «бастауыш және орта мектеп туралы» қаулысымен мектептегі білім беру жүйесінде жобалық әдісті қолдану айыпталды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Жоба әдісін дамыту процесін қорытындылай келе, мынаны атап өтуге болады: Ж.Ж. Руссо көптеген сабақтарды ортақ мақсатпен біріктіруге, сол арқылы оқытуда зерттеу әдісін қолдануға шақырды, ал И.Г. Песталоцци оқытудың практикамен үйлесуі балалардың психологиясына сәйкес келеді, осылайша қарапайым оқыту теориясының идеялары жүзеге асырылады деп сендірді [14]. Дж.Дьюи оқытуды оқушының жеке мүдделерін ескере отырып, тиісті іс-әрекеті негізінде құру керек деп санайды. У.Килпатрик мектеп бағдарламаларынсыз және сыныптық-сабақтық оқыту жүйесінсіз еркін тәрбие мен өзін-өзі дамыту идеясын ұстанды [11. – 10]. Э.Коллингс дәстүрлі оқу процесі жоқ және білім алушы барлық оқу пәндеріне бағынатын іс-

әрекеттерді орындайтын тәжірибелі мектеп құруды ұсынды [15]. С.Т. Шацкий, өкінішке орай, сабақ жүйесінен бас тартуға шақырды, бірақ ол жоба әдісінің баланың нақты тәжірибесі, ұйымдастырылған тәжірибе, жаңа дағдылар беретін дайын білім мен жаттығулар сияқты негізгі компоненттерін анықтады [16].

XX ғасырдың бірінші үштен бірінің кеңес педагогтары М.В. Крупенина, В.Н. Шульгин және Б.В. Игнатъев, Г.С. Батищев жобалар әдісін абсолюттендірді, бұл жалпы білім беретін пәндер бойынша бастауыш сынып оқушыларының дайындық деңгейінің төмендеуіне. Американдық мұғалім Е.Паркхурст жеке оқыту жүйесін (Дальтон жоспары) ұсынды, оның идеялары біздің ел, Жоба әдісінің мәні – бастауыш сынып оқушыларының белгілі бір білім көлемін иеленуді көздейтін белгілі бір проблемаларға қызығушылығын ынталандыру және бір немесе бірқатар мәселелерді шешуді көздейтін жобалау іс-әрекеті арқылы алынған білімді практикалық қолдануды көрсету [12. – 130].

И.Д. Чечельдің анықтамасы бойынша «Жоба әдісі – бұл нақты білімді біріктіруге емес, оларды қолдануға және жаңаларын алуға бағытталған педагогикалық технология. Ол оқушының белгілі бір жобаларды жасауға белсенді қатысуы оған әлеуметтік-мәдени ортада адам іс-әрекетінің жаңа тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді [17].

И.С. Сергеев атап өткендей, жоба әдісі бойынша жұмыс – бұл педагогикалық іс-әрекеттің күрделілігінің салыстырмалы түрде жоғары деңгейі [18]. Егер белгілі оқыту әдістерінің көпшілігі тек оқу процесінің дәстүрлі компоненттерін үйренуі керек оқу материалын қажет етсе, онда оқу жобасына қойылатын келесі талаптардың маңызы ерекше:

- әлеуметтік маңызды міндеттің (проблеманың) – зерттеушілік, ақпараттық, практикалық бағытта болуы қажет;

- жобаны жүзеге асыру мәселесін шешу үшін іс-әрекеттерді жоспарлаудан басталады, басқаша айтқанда – жобаның өзін жобалаудан, атап айтқанда – өнімнің түрін және презентация формасын анықтаудан басталады;

- жоспардың ең маңызды бөлігі шығу, мерзімдер мен жауаптыларды көрсете отырып, нақты іс-қимылдардың тізбесін көрсететін жобаны пооперациялық әзірлеу болып табылады;

- әрбір жоба міндетті түрде бастауыш сынып оқушыларының зерттеу жұмысын талап етеді [13. – 66].

Біздер жоба әдісіне жүргізілген талдауды ескере отырып келесі ерекшеліктеріне мән береміз:

- бірінші кезеңде – баланың жеке басына қызығушылық, оқыту сапасын жақсарту, практикалық нәтиже, дербестікті дамыту;

- екінші кезең – білім беру жүйесін қайта қарау, жоба әдісінің оқытудың басқа әдістеріне қарағанда артықшылықтарын анықтау, жетекші оқу қызметін ауыстыру, білім беру кезінде өзіндік қызмет дағдыларын дамыту;

- үшінші кезең – орындалған жұмыстың практикалық құндылығы, оқу қызметінің топтық нысаны, пәндерді кешенді оқыту, мұғалім-кеңесші;

- төртінші кезең – практикалық саладан ол бизнесте, инженерияда және әскери дайындықта мамандар даярлау үшін теориялық салаға көшті;

- бесінші кезең – еркін тәрбие идеяларына оралу, оның мүмкіндіктері мен қажеттіліктері бар адамға назар аудару, өзіндік жұмыс үлесін арттыру сияқты жобалардың отандық және шетелдік әдісінің ұқсастығы талдауға алынды.

Соңғы жылдары Қазақстандық білім беру тәжірибесінде көптеген өзгерістер орын алды. Жеке тұлғаға бағытталған білім берудің, жеке көзқарастың, оқытудағы субъективтіліктің жаңа

принциптері, ең алдымен, оқытудың жаңа әдістерін қажет етті. Жаңартылған мектепке оқытудың мынадай әдістерге қажеттіліктер көрініс бере бастады:

- бастауыш сынып оқушыларының оқу-жаттығуда белсенді, дербес және бастамашыл ұстанымын қалыптастырар;
- бірінші кезекте жалпы білім беру біліктері мен дағдыларын зерттеу, рефлексиялық, өзін-өзі бағалау мүмкіндіктерін белсендіру;
- дағдыларды ғана емес, құзыреттіліктерді, яғни оларды практикалық іс-әрекетте қолдану тәжірибесімен тікелей байланысты дағдыларды қалыптастыру;
- бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытуға басымдық беру;
- оқытудың өмірмен байланысы принципін іске асыру.

Осылайша, қазіргі білім берудің қажетті талабы – оқу процесін әр оқушының жеке басы мен қабілеттерін дамытуға бағыттау. Бұл сөзсіз оқытудың дәстүрлі тәсілдерінің өзгеруіне әкеледі, ал осы талаптарға жауап беретін заманауи педагогикалық технологиялар арасында жобалық қызмет ең тиімді болып табылады.

Осылайша, қазіргі білім беру жағдайында ғалымдардың осы әдістің мәні туралы консенсусының жоқтығын атап өтуге болады.

Жоба әдісі – мәселенің (технологияның) егжей-тегжейлі дамуы арқылы дидактикалық мақсатқа жету әдісі, ол нақты немесе нақты түрде жасалған нақты практикалық нәтижемен аяқталуы керек.

Жобалық іс-әрекет дегеніміз танымдық және практикалық компоненттердің белсенділенуіне негізделген іс-әрекетті түсінеміз, нәтижесінде оқушы субъективті (кейде объективті) жаңалыққа ие өнім шығарады.

Оқу жобасы – жоба қатысушылары үшін маңызды кез-келген мәселені шешу үшін жалпы нәтижеге қолжеткізуге бағытталған ортақ мақсаты, келісілген әдістері, әрекет тәсілдері бар серіктес бастауыш сынып оқушыларының бірлескен оқу-танымдық, шығармашылық немесе ойын әрекеті.

Оқу жобасы күрделі және көп мақсатты әдіс ретінде көптеген жіктемелерге ие: зерттеулік; шығармашылық; рөлдік ойын; тәжірибеге бағытталған қолданбалы.

Зерттеулік жобалары жақсы ойластырылған құрылымды, белгіленген мақсаттарды, зерттеу тақырыбының барлық қатысушылар үшін өзектілігін, әлеуметтік маңыздылығын, тиісті әдістерді, соның ішінде эксперименттік және тәжірибелік жұмыстарды, нәтижелерді өңдеу әдістерін талап етеді.

Шығармашылық жобалар егжей-тегжейлі құрылымға ие емес, түпкілікті нәтиже жанрына бағынады (газет, фильм, мереке), бірақ нәтижелер ойластырылған түрде жасалады (фильм немесе мереке сценарийлері, газет, макеті).

Рөлдік, ойын жобалары әдеби немесе тарихи кейіпкерлердің, ойдан шығарылған кейіпкерлердің рөлдерін алады. Жобаның нәтижесі аяғына дейін ашық қалады. Сот отырысы ақпараттық жобалар ақпарат жинауға және онымен мүдделі тұлғаларды таныстыруға, фактілерді талдауға және жалпылауға бағытталған; зерттеу жобаларына ұқсас және олардың ажырамас бөлігі болып табылады, презентация мен оны әзірлеуді талап етеді.

Қолданбалы жобалар жобаға қатысушылардың өздерінің немесе сыртқы тапсырыс берушінің әлеуметтік мүдделеріне бағытталған. Жоба өнімі алдын ала анықталған және оны сынып, мектеп, шағын аудан және т.б. өмірінде қолдануға болады.

Қатысушылар арасындағы байланыс сипаты бойынша түрлері:

- монопроект (бір пән шеңберінде);

- пәнаралық жоба (сабақтан тыс уақытта);

Жобаны үйлестіру сипаты бойынша:

- ашық, айқын үйлестірумен (үйлестіруші өз іс-әрекетін орындайды, қатысушылардың жұмысын бағыттайды, қажет болған жағдайда жобаның жекелеген кезеңдерін, оның жеке орындаушыларының іс-әрекетін ұйымдастырады)

- жасырын үйлестірумен (үйлестіруші өз функциясында қатысушылар топтарының іс-әрекетінде өзін анықтамайды, ол жобаның толық құқылы қатысушысы ретінде әрекет етеді) [19].

Қатысушылар арасындағы байланыс сипаты бойынша:

- ішкі немесе аймақтық (бір мектеп ішінде немесе аймақ, бір ел ішіндегі мектептер, сыныптар арасында);

- халықаралық (жобаға әртүрлі елдердің өкілдері қатысады);

Жобаға қатысушылар саны бойынша:

- жеке (әр түрлі мектептерде, аймақтарда, елдерде орналасқан екі серіктес арасында);

- жұптық (қатысушы жұптарының арасында);

- топтық (қатысушылар топтары арасында);

Ұзақтығы бойынша:

- қысқа мерзімді (бір пәннің бағдарламасы бойынша бірнеше сабақта);

- орташа ұзақтығы (аптадан бір айға дейін);

- ұзақ мерзімді (бір айдан бірнеше айға дейін) [20].

Кез келген жоба, түріне қарамастан, бірдей құрылымға ие.

Сонымен, жобалық іс-әрекеттің мәні – мәселені шешу, яғни нақты және нақты нәтижеге қол жеткізе отырып, өмірдің әртүрлі салаларынан қажетті білім мен дағдыларды қолдану.

Соңғы жылдары оқу жобалық іс-әрекетін пайдалану тәжірибесінде тән тенденциялар анықталды:

1. Ең алдымен, оқу процесінде «жобаны» оқшаулау, оны тәуелсіз қосымша іс-әрекеті түріне бөлу бар екенін байқауға болады. Оқушылар жобалық тапсырманы оқу жұмысының негізгі мазмұнынан бөлек, көбінесе оқу уақытынан тыс уақытта орындайды. Бұл бастауыш сынып оқушыларының шамадан тыс жүктелуіне әкелуі мүмкін.

2. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекеті оған кәсіби жобалық ұжымның жұмысына Сыртқы ассимиляцияны қамтамасыз ететін ерекшеліктерге ие, ал жобаларды орындау құрылымы толық ауқымды өндіріске тән жобалық әрекеттен «есептен шығарылған» сияқты. Мектеп жобаларына «нақты» жобалардың барлық кезеңдері мен құрылымдық компоненттері және оларға қойылатын талаптар механикалық түрде беріледі: тақырыпты таңдаудан бастап жобаның стандартталған сипаттамасына дейін (мәтінді рубрикациялау және құрылымдау, толық библиографияны ұсыну) және оған шолулар [12. – 131]. Сонымен қатар, оқу жобаларының құрылымына тіпті маркетингтік іс-әрекетті, соның ішінде проспектілерді дайындауды қосу ұсынылады.

Оқу жағдайында жобалық іс-әрекеттің мұндай компоненттері мағынасыз болып көрінеді. Жас ерекшеліктеріне байланысты кіші оқушының оларды жүзеге асыру үшін жеткілікті тәжірибесі (әлеуметтік және танымдық) жоқ екенін есте ұстаған жөн.

3. Мектеп жобаларының өзіне тән ерекшелігі – оның көрінетін формализмі бар үлкен, ауқымды тақырыптар.

4. Оқушыларға ұсынылатын жобалар бастапқыда алгоритмдердің барлық түрлерімен толықтырылатынына назар аударады, бұл негізінен шығармашылық іс-әрекеттің мәні мен мағынасына қайшы келеді (жобаның орындалуы қандай). Алгоритмге сәйкес білім алушы төменгі

ұсынылған кезеңнен екінші кезеңге өтеді және тіпті «шығармашылық жобаны орындау күнделігін» толтырады (онда жазбаларды күн сайын жасау ұсынылады!). Мұндай жұмыс көп уақытты қажет ететіні анық, бірақ сонымен бірге дидактикалық тұрғыдан үстірт және тиімсіз.

5. Оқушыларға ұсынылатын алгоритмдер – бұл тікелей кеңестер, дәлірек айтқанда «матрицалар» немесе қажетті шеңберді сақтауға көмектесетін дайын «шаблондар». Осындай «жобалық іс-әрекетті» ұйымдастыруда мұндай шаблондарсыз жас білім алушылар өз жұмысына қойылатын талаптарды орындай алмайды.

Мұндай мәселенің негіздемесін «кез келген себеппен жасау қиын емес, бірақ оның дидактикалық құндылығы күмән тудырады: мұндай тәсілмен кез келген кездейсоқ ұсыныс жобаның» негіздемесі деп аталуы мүмкін – бұл әдетте мектеп тәжірибесінде байқалады.

6. Бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетінің мазмұны негізінен репродуктивті, нақты жобалық болжамдарды ұсыну іс жүзінде мүмкін емес. Оның орнына, кейде білім алушыларға белгілі өнімдерді шығарумен бірге жүретін бүкіл «ғылыми аппаратты» (шаблон бойынша) тұжырымдауға нұсқау беріледі. Жұмыстың осы ғылыми «бөліміне» тұжырымдар кіреді: зерттеудің өзектілігі, зерттеу мәселелері, зерттеу тақырыбы, ғылыми гипотеза, зерттеу міндеттері – ғылыми диссертацияларға ұқсас.

7. Мұндай «жобаларды» орындау аясында нақты шығармашылық, дизайнерлік міндеттердің болмауы, әдетте, барлық сыртқы әсерлердің (жобалық іс-әрекетке қатысы жоқ) қатысуымен өтеледі: театрландыру элементтері, шоу түрінде «жобаны қорғау» және т.б.

Жобалық іс-әрекетті қалыптастырудың анықталған және негізделген педагогикалық шарттары барлық мектеп пәндерін оқытуда қолданылуы мүмкін.

Біздің тәжірибеміздегі эксперименттік оқытудың негізгі мақсаты бастауыш сыныптарда оқылатын пәндерде бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін қалыптастырудың негізделген педагогикалық жағдайларының бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытуға, тарихи процестің бірлігі туралы білімді қалыптастыруға, ақпараттық дағдылар кешенін дамытуға, алған білімдері мен дағдыларын практикалық іс-әрекетте және күнделікті өмірде қолдануға әсерін тексеру болды.

Практикалық немесе теориялық маңызы бар нәтижеге қолжеткізу үшін оқу жобасын орындау бойынша бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетін бағдарлау шарты «ми шабуылы» әдісі, мұғалім мен бастауыш сынып оқушыларының өз іс-әрекетінің нәтижелерін қолдану перспективалары туралы әңгімесі арқылы жүзеге асырылады. Сабақтарды конференциялар, дөңгелек үстелдер түрінде өткізу, бастауыш сынып оқушыларының ғылыми-практикалық конференцияларға қатысуы оқушыларға жобаның зияткерлік нәтижелерін басқа пәндерді оқу кезінде, күнделікті өмірде қолдану мүмкіндігін көрсетуге, олардың еңбегінің басқа оқушылар үшін, отбасы мүшелері үшін маңыздылығын ашуға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру бағытындағы Қазақстан Республикасының ғылыми педагогикалық әдебиеті мен білім беру құжаттарын теориялық (жүйелеу, жіктеу, талдау, синтездеу, салыстыру, қорыту, жобалау, түсіндіру); эмпирикалық (сауалнама, сұхбат, байқау, эксперимент және тәжірибелік жұмыс; деректерді статистикалық өңдеу) тұрғыдан зерттеу әдістері пайдаланылды.

Тәжірибелік-эксперимент жұмысы 2020-2022 жылдары Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің педагогика факультетінде жүргізілді.

Өзірленген эксперименттік әдісті бастауыш сыныпта оқыту тәжірибесінде кеңінен қолдануға болады, өйткені жобалық іс-әрекетті қалыптастырудың таңдалған оқытуда осы мәселені шешудің жолдарын көрсетеді.

2020 жылдың ақпан айында біз білім беру процесінде жобалық іс-әрекетті жүзеге асыру туралы пікірлерді анықтау мақсатында бастауыш сынып мұғалімдерімен сауалнама жүргізілді.

Жоба әдісін сирек қолданатын мұғалімдер мұны уақыттың жетіспеушілігімен (3), бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығының жоқтығымен (1), жобалық іс-әрекетті ұйымдастыру әдістемесін меңгермеуімен (1) түсіндірді, бірақ олардың барлығы жобалық іс-әрекеті туралы көбірек білгісі келеді.

Айта кету керек, барлық мұғалімдер жобалық іс-әрекетті жоғары кәсіби шеберліктің көрсеткіші деп санайды. Жобалық іс-әрекетті пайдаланатын 2 мұғалім білім беру процесінде жобалық іс-әрекетті ұйымдастыруды дербес, 2 әріптестің көмегімен жүзеге асырады. Олар үшін зерттеушілік іздестіруді талап ететін проблеманы бөліп көрсету (5), мақсат қою (5), міндеттерді айқындау (1), жобалау іс-шараларын кезең-кезеңімен орындау (1), жобаны таныстыру (2) сияқты кезеңдер неғұрлым күрделі болып шықты.

Сауалнамаға қатысқан мұғалімдер нәтижесінде жоғары (өз тәжірибесіне сүйене отырып, бастама көтеремін, жобалық іс-әрекетті ұйымдастырамын (3), орташа (әріптестерінің, әкімшіліктің қолдауымен жобалық іс-әрекетті іске асырамын (1), төмен (жобалық іс-әрекетті ұйымдастыруда елеулі қиындықтарға ұшыраймын, әріптестеріме сенім артамын және арнайы бағдарламамен әдістемелік көмек көрсетілсе (1) деңгейлерін көрсетті.

Біздер осы ұсыныстарды ескере келе, «Бастауыш сынып оқушыларының сабақтан тыс жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру» бағдарламасын жасап, іс жүзінде іске асырдық. Бағдарламаның мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік білім алуына, әлеуметтік шындықта (ата-аналарға, отбасына, мектепке, ел тарихына) құндылық қарым-қатынасқа жағдай жасау; әлеуметтік болмыстың тәжірибесін меңгерту.

«Бастауыш сынып оқушыларының сабақтан тыс жобалық іс-әрекеті ұйымдастыру» бағдарламасының міндеттері:

1. Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалау сапаларын қалыптастыру;
2. Ынтымақтастықта коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру, диалог жүргізе білу, сынып оқушыларымен, ата-аналармен бірлескен іс-шараларға қатысу, адамдарға мейірімді және сезімтал болу, жанашырлық таныту қабілеттерін дамыту;
3. Жұмыс кеңістігін ұйымдастыру және ынтымақтастықты өз бетінше жоспарлау және шешім қабылдау білігін, жұмыс уақытын ұтымды пайдалану дағдыларын қалыптастыру;
4. Шығармашылық міндеттерді шеше білу және ақпаратпен жұмыс істеу (жинау, жүйелеу, сақтау, пайдалану) қалыптастыру.

Жоба бойынша жұмыстың бірінші кезеңінде белгіленген тақырып бойынша ақпарат жинаудан басталды: тақырыппен таныстыру; қосымша тақырыптарды таңдау; ақпарат жинау; жобаның тақырыбын таңдау; жобамен жұмыс.

Жоба бойынша жұмыстың екінші кезеңінде 3-ші сыныпта «Бүлдіршіндерге қуаныш», «Аналарға арналған гүлдер», 4-ші сыныпта «Менің шежірем». «Мектеп» жобасы, сонымен қатар «Менің ата-тегім» атты альбомы, «Еске алу» акциясы ұйымдастырылды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың осы кезеңде мұғалімдермен бірлесе отырып, «Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру» атты арнайы семинар нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекеті деңгейлерінің қалыптасу деңгейі тәжірибе-эксперименттік жұмыстың екі кезеңімен салыстырғанда жоғарылағандығына көз жеткізді.

Бұл бізге тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың үшінші кезеңінің мазмұны мен әдістемесі нәтижелі болып табылатынын және оны жалпы білім беретін мектептердегі бастауыш сынып

оқушыларының жобалық – іс-әрекетінің белсенділігін арттыру ісінде нұсқау ретінде ұсына алатынымызға көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Жобалық іс-әрекет бастауыш сынып оқушыларының дербестік, бастамашылдық және олардың танымдық уәждеу дәрежесін арттыруға; топтық өзара іс-қимыл процесінде бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдыларын дамытуға, бастауыш сынып оқушыларының зерттеу және шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін алуға, оқуға деген қызығушылығын оятуға, бастауыш сынып оқушыларының жағымды қасиеттерін, адами қасиеттерін, эстетикалық талғамын, ақпараттық сауаттылығын тәрбиелеуге ықпал етуге барынша септігін тигізеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біздер жобалық оқыту әрқашан бастауыш сынып оқушыларының жеке маңызды мәселені шешудегі тәуелсіз белсенді және танымдық практикалық іс-әрекетіне бағытталған, оның барысында ғылыми теорияның негізгі заңдылықтары ашылып, оларды терең игеру жүзеге асырылатындығына көз жеткіздік.

Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсыныстарды талдау негізінде жобалық іс-әрекетін ұйымдастырудың тиімділігі анықталды. Олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін және бастауыш мектеп оқушыларының ақыл-ой және шығармашылық дамуына ықпал ететін бағдарламаны қолдануға негізделеді.

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетінің оң нәтижелерін алу үшін шығармашылық тапсырмалардың өзгермелілігі жасалды, тиісті әдістемелік және бағдарламалық қамтамасыз ету таңдалды, оқушыларға ұсыныстар жасалды. Оқушылар орындайтын жобаларға қатысты жобаларды бағалау өлшемдерін (жеке және ұжымдық) және жобаларды қорғауды бағалау өлшемдері бөлінді.

Бастауыш сынып оқушыларының жобалау іс-әрекетіне дайындығын қалыптастыру жобаның белгілі бір түріне, оны нақты жоспарлауға бағдарланған тиісті іс-әрекетті жобалауды; тиісті бағдарламалық қамтамасыз етумен танысу және оны зерделеуді; жобалау іс-әрекетін ұйымдастыруға қойылатын дидактикалық, психологиялық-педагогикалық талаптарды ескере отырып жүзеге асырылатын дайын жобалау өнімін алуды көздейді.

Ізденіс нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудың маңызды бағыттарының бірі жобалық іс-әрекеттің шығармашылық тиімділігіне айтарлықтай әсер ететін бастауыш сынып оқушыларының жобалық ынтымақтастығын ұйымдастыру болып табылады.

Жобалық іс-әрекеттегі компьютерлік ақпараттық технологиялар бастауыш сынып оқушыларды оқытудың тәрбиелік мақсаттарын жүзеге асыруға қызмет етеді, мақсаттылық, жауапкершілік, табандылық, достық, эмпатия, позитивті өзін-өзі бағалау және өзіне деген сенімділік сияқты жеке қасиеттердің дамуына ықпал етеді.

Ізденіс барысындағы нәтижелерді талдау бастауыш сынып оқушыларының арнайы ұйымдастырылған жобалық іс-әрекеті бастауыш сынып оқушыларының танымдық, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оқу іс-әрекетін қалыптастыруға айқын тиімді әсер ететінін көрсетті. Бастауыш сынып оқушылардағы танымдық қызығушылықтың, көрнекі-бейнелі, шығармашылық ойлаудың, мотивациялық аспектінің дамуын көрсететін көрсеткіштердің оң динамикасы бастауыш сыныптарда жобалық іс-әрекетті ұйымдастырудың дамыған моделінің тиімділігін және оны жаппай мектепте оқу процесінде қолдану мүмкіндігін көрсетеді.

Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру мәселесі бойынша теориялық және тәжірибелік-эксперименттік зерттеулердің нәтижелерін талдау білім беру

жүйесіндегі айқын тенденциялардан оқушының жеке басының неғұрлым толық дамуына, оның нақты іс-әрекетке дайындығына байланысты қазіргі мектеп білімінде, атап айтқанда, келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

1. Жобалау іс-әрекетін ұйымдастыруда бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық белсенділігін арттыруға бейімделген бағдарламалық қамтамасыз етуді, телекоммуникациялық және мультимедиялық оқыту құралдарын кешенді қолдану арқылы қол жеткізіледі.

2. Жобалау қызметі тиімді инновациялық технология бола отырып, бастауыш сынып оқушыларының ішкі ынтасын, зияткерлік дамуын, олардың дербестік деңгейін, ұжымның бірлігін едәуір арттырады; бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігін, сапасын арттыруға қабілетті, бұл оқытуды неғұрлым проблемалық-бағдарлы етеді; бастауыш сынып оқушыларының өз бетінше ойлау қабілеті ынталандырылады.

3. Бастауыш мектеп оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыруды іске асыруды тәжірибелік-эксперименттік тексеру бастауыш мектеп оқушыларында визуалды-бейнелі, логикалық және шығармашылық ойлауды қалыптастырудың тиімділігін, белсенділік, тәуелсіздік, коммуникативтілік, мотивация сияқты жеке қасиеттердің дамуын растады.

4. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудың әртүрлі формаларын қолдану, көп деңгейлі шығармашылық тапсырмалар жүйесін әзірлеу және оқыту, жеке тұлғаға бағытталған білім беру принциптерін сақтау, педагогикалық қолдау, бастауыш сынып оқушыларының бос уақытын тиімді ұйымдастыру және т.б. сияқты педагогикалық жағдайларды орындауды талап етеді.

Алайда бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру мәселесін толығымен шешу мүмкін емес. Бірқатар мәселелер, атап айтқанда жобалық іс-әрекетті бастауыш мектептегі заманауи сабаққа қосудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттарын анықтау; мұғалімдерді әдістемелік даярлауды жетілдіру одан әрі пысықтауды және нақтылауды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мемлекет басшысы Қ-Ж.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» [Электрондық ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (қаралу уақыты: 20.07.2022)
- 2 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат. — 2018. — 304 с.
- 3 Куревина О.А. Путешествие по радуге: Тетрадь для развития образного мышления и эстетического вкуса детей 4-6 лет. М.: Аркти. — 2018. — 9 с.
- 4 Петерсон Л.Г., Кочемасова Е.Е. Игралочка: Практический курс математики для дошкольников. — М: Баласс. — 2018. — 176 с.
- 5 Симановский А.Э. Развитие способности к интеллектуальному творчеству у младших школьников. — М.: Издательство Московского психолого-социального института. Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК». — 2019. — 272 с.
- 6 Карбозова Ж.Ж. Подготовка будущих учителей к проектированию электронных образовательных ресурсов: дис.канд.пед.наук: 13.00.08. — Душанбе. — 2018. — 175 с.
- 7 Жұмабаева А.М. Жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық шарттары: 13.00.01: пед.ғыл.канд.дис. — Түркістан. — 2019. — 150 б.
- 8 Сиргебаева С.Т. Педагогические условия применения информационных технологий в высших учебных заведениях (на примере английского языка): дис.канд. пед. наук: 13.00.02. — Алматы. — 2018. — 132 с.
- 9 Ташимова Л.А. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлау: 13.00.08: пед. ғыл. канд. дис. — Алматы. — 2018. — 65 б.
- 10 Дьюи Дж. Школы будущего. Берлин: Госуд. Изд-во. РСФСР. 2018. — 178 с.

- 11 Килпатрик В.Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе. — Л.: Брокгауз-Ефрон. — 2018. — 10 с.
- 12 Новоселова С.Л. Развитие мышления в раннем возрасте. — М.: Педагогика. — 2018. — 131 с.
- 13 Шульгин В.Н. Педагогика переходной эпохи. На путях к новой школе. — №9. — 2019. — С. 62-97
- 14 Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие. — М.: — 2018. — 332 с.
- 15 Коллингс Е. Опыт работы американской школы по методу проектов. Зеленко. — Новая Москва. — 2018. — 286 с.
- 16 Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения в 2-х т. Т1. — М.: Педагогика. — 2019. — С. 30.
- 17 Чечель И.Д. Метод проектов, или Попытка избавить учителя от обязанностей всезнающего оракула. Директор школы. — №3. — 2019. — С. 11-17
- 18 Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся. Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений. 3-е изд., испр. и доп. — М.: АРКТИ. — 2019. — 80 с.
- 19 Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. 3-е изд., испр. и доп. — М.: АРКТИ. — 2019. — 112 с.
- 20 Подласый И.Л. Педагогика начальной школы: Учебное пособие для ученика педагогических колледжей — М.: Гуманит. изд. центр Владос. — 2019. — 400 с.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация.

В статье обоснована актуальность организации проектной деятельности школьников начальных классов, сформулированы цель, форма, предмет, прогноз, задачи научно-исследовательской работы, описаны методы, методологические основы исследования, практическая значимость результатов и приведены сведения о внедрении результатов исследования в практику. Анализ специальной литературы по проблеме исследования показал, что в науке в основном рассматривается категориальная сторона проекта и процесс организации проектной деятельности в целом. Продемонстрированы компьютерные информационные технологии в условиях информатизации образования. Однако использование новых технологий в подготовке проектов недостаточно изучено, а педагогический процесс подготовки проектов школьников начальных классов с использованием компьютерных информационных технологий вовсе не изучен.

В статье дается характеристика ситуации реализации проектной деятельности в начальной школе, обосновываются направления и содержание организации проектной деятельности школьников начальных классов. Проектная деятельность как активный способ обучения школьников начальных классов является одной из актуальных проблем современности и требует дальнейшего изучения. В ходе опытно-экспериментальной работы по организации проектной деятельности школьников начальных классов в учебно-воспитательном процессе анализируются результаты организации учебно-воспитательного процесса, подводятся итоги опытно-экспериментальной работы по организации и путям реализации программы организации проектной деятельности.

Ключевые слова: начальная школа, учащиеся начальных классов, проектная деятельность, организация проектной деятельности, направления и содержание проектной деятельности.

ORGANIZATION OF PROJECT ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract.

The article substantiates the relevance of organizing the project activities of 7primary school students, builds goals, form, subject, forecast, task of research work, basic methods, research foundation method, practical verification of results. Results and results of research results of research in practice. An analysis of the special literature on the research problem showed that in science the categorical side of the project and the process of organizing project activities as a whole are mainly changing. Demonstrated computer information technologies in terms of informatization of education. However, the use of new technologies in the development of projects is not enough, the pedagogical process of preparing projects for primary school students using computer information technologies does not occur.

The article gives a description of the situation in the implementation of project activities in elementary school, substantiates the direction and content of the organization of project activities of primary school students. Project activity as an active way of teaching primary school students is one of the urgent problems of our time and requires careful study. In the

course of experimental work on the organization of project activities of primary school students in the educational process, the results of the organization of the educational process are analyzed, under investigation the results of experimental work on the organization and implementation of the organization of project activities.

Key words: Primary school, primary school students, project activities, organization of project activities, directions and content of project activities.

REFERENCES

- 1 Memleket bassysy Q.-J.K. Toqaevtyñ Qazaqstan halqyna Joldaуy «Halyq birlіgі jäne jüelі reformalar – el örkendeuіnіñ berіk negіzі». [*People's unity and systematic reforms are the solid foundation of the country's prosperity*]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> [in Kazakh] (accessed: 20.07.2022).
- 2 Leontev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost. [*Activity. Consciousness. Personality*] M.: Politizdat. 2018. 304 p. [in Russian]
- 3 Kurevina O.A. Puteshestvie po raduge: Tetrad' dlya razvitiya obraznogo myshleniya i jesteticheskogo vkusa detei 4-6 let. [*Journey through the rainbow: A notebook for the development of imaginative thinking and aesthetic taste of children 4-6 years old*] Moscow: Arkti. 2018. 9 p. [in Russian]
- 4 Peterson L.G., Kochemasova E.E. Igralochka: Prakticheskii kurs matematiki dlya doshkol'nikov. [*Toy: A practical course in mathematics for preschoolers*]. M.: Balass. 2018. 176 p. [in Russian]
- 5 Simanovskii A.Je. Razvitie sposobnosti k intellektual'nomu tvorchestvu u mladshikh shkol'nikov. [*Development of the ability for intellectual creativity in primary school students*]. M.: Izdatel'stvo Moskovskogo psikhologo-sotsial'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODJeK». 2019. 272 p. [in Russian]
- 6 Karbozova Zh.Zh. Podgotovka budushhikh uchitelei k proektirovaniyu elektronnykh obrazovatel'nykh resursov. [*Preparing future teachers for the design of electronic educational resources*] dis. kand. ped. nauk: 13.00.08. Dushanbe. 2018. 175 p. [in Russian]
- 7 Jūmabaeva A.M. Jaña tūrpaty mūğalimdi qalyptastyruda aqparattyq tehnologialardy qoldanudyñ pedagogikalyq šarttary. [*Pedagogical conditions for the use of information technologies in the formation of a new teacher*] 13.00.01: ped. ğyl. kand. ... dis. Turkestan. 2019. 150 p. [in Kazakh]
- 8 Sirgebaeva S.T. Pedagogicheskie usloviya primeneniya informatsionnykh tekhnologii v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh. [*Pedagogical conditions for the use of information technology in higher education institutions*] (na primere anglijskogo jazyka) dis.kand.ped.nauk: 13.00.02. Almaty. 2018. 132 p. [in Russian]
- 9 Taşımova L.A. Bolaşaq mūğalimderdi aqparattyq-kōmpüterlik tehnologiany kāsıbı ıs-äreketterde paidalanuğa daiarlau. [*Training future teachers to use information and computer technology in professional activities*]; 13.00.08: ped. ğyl. kand.dis. Almaty. 2018. 65 p. [in Kazakh]
- 10 D'jui Dzh. Shkoly budushhego. [*Schools of the future*]. Berlin: Gosud. Izd-vo RSFSR. 2018. 178 p. [in Russian]
- 11 Kilpatrik V.H. Metod proektov. Primenenie tselevoi ustanovki v pedagogicheskom protsesse. [*Method project. Application of the target setting in the pedagogical process*]. J1.: Brokgauz-Efron. 2018. 10 p. [in Russian]
- 12 Novoselova S.L. Razvitie myshleniya v rannem vozraste. [*Development of thinking at an early age*] M.: Pedagogika. 2018. 131 p. [in Russian]
- 13 Shul'gin V.N. Pedagogika perekhodnoi epokhi. [*Pedagogy of the transitional era*]. Na putyakh k novoi shkole. No.9. 2019. P. 62-97 [in Russian]
- 14 Komenskii Ja.A., Lokk D., Russo Zh.Zh., Pestalocci I.G. Pedagogicheskoe nasledie. [*Pedagogical legacy*]. M.: 2018. 332 p. [in Russian]
- 15 Kollings, E. Opyt raboty amerikanskoi shkoly po metodu proektov. [*The experience of the American school on the method of projects*]. Zelenko. [Moskva]: Novaya Moskva. 2018. 286 p. [in Russian]
- 16 Shatskii S.T. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya v 2-h t. [*Selected pedagogical works in 2 volumes*] T1. M.: Pedagogika. 2019. 30 p. [in Russian]
- 17 Chechel' I.D. Metod proektov, ili Popytka izbavit' uchitelya ot obyazannostei vseznyjushhego orakula. [*The project method, or an attempt to save the teacher from the duties of an omniscient oracle*]. Direktor shkoly. №3. 2019. P. 11-17. [in Russian]
- 18 Sergeev I.S. Kak organizovat' proektnuyu deyatel'nost' uchashhikhsya. [*How to organize students' project activities*]. Prakticheskoe posobie dlya rabotnikov obshheobrazovatel'nykh uchrezhdenii. 3-e izd., ispr. i dop. M.: ARKTI. 2019. 80 p. [in Russian]

19 Pakhomova N.Yu. Metod uchebnogo proekta v obrazovatel'nom uchrezhdenii. [The method of the educational project in an educational institution] Posobie dlya uchitelei i studentov pedagogicheskikh. 3- e ed., ispr. and add. M.: ARKTI. 2019. 112 p. [in Russian]

20 Podlasyi I.L. Primary school pedagogy. [Primary School Pedagogy] Uchebnoe posobie dlya uchenika pedagogicheskikh kolledzhei. Moscow: Humanit. ed. center VLADOS. 2019. 400 p. [in Russian]

Information about authors:

Raifa Dyusembinova – doctor of pedagogical sciences, professor of the Department of “Pedagogy and methods of primary education”, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: add22@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-962-7940>

Kuralay Tuleuzhanova – candidate of pedagogical sciences, teacher-lecturer of the educational program of creative education, place of work Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: nur_gosha@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7265-317X>

Indira Bakirova – **corresponding author**, master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of “Pedagogy and methods of primary education”, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: indira_bakirova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5225-0496>

Информация об авторах:

Райфа Дюсембинова – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Педагогики и методики начального обучения», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: add22@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9625-7940>

Куралай Тулеужанова – кандидат педагогических наук, преподаватель-лектор образовательной программы творческого образования, Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

E-mail: nur_gosha@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7265-317X>

Индира Бакирова – **основной автор**, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Педагогики и методики начального обучения», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: indira_bakirova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5225-0496>

Авторлар туралы ақпарат:

Райфа Дюсембинова – педагогика ғылымдарының докторы, «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасының профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: add22@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9625-7940>

Құралай Тілеужанова – педагогика ғылымдарының кандидаты, шығармашылық оқыту білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, И.Жансүгіров көшесі, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nur_gosha@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7265-317X>

Индира Бакирова – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының магистрі, «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: indira_bakirova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5225-0496>

Ж.Н. Сабирова^{1*} , Г.К. Шугаева¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЖАТТЫҒУЛАР

Андатпа.

Мақалада эмоционалды интеллект арқылы адамның өзінің және басқалардың эмоцияларын түсіну қабілетін және өзінің эмоционалды жағдайына бейімделуін, өзінің де, басқалардың да эмоцияларын басқару жолдары қарастырылған. Бұл ұсынылып отырған зерттеу тақырыбы бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Зерттеу жұмысының барысында, осы саланы зерттеп жүрген Ресейлік және шетелдік ғалымдар тұжырымдамалары талданды. Ғалымдар эмоционалды интеллектке «өзінің және басқалардың сезімдері мен эмоцияларын бақылай білу, оларды ажырата білу және осы ақпаратты адамның ойлауы мен іс-әрекетіне бағыт-бағдар беру үшін пайдалана білу» деп анықтайды. Арнайы жаттығулар арқылы тұлғалық даму, тұлғааралық қарым-қатынасты реттей бастады, яғни эмоционалды интеллект іс жүзінде жұмыс істей бастады.

Эмоционалды интеллектті дамыту арқылы берілген жаттығуларды тиімді пайдалану нәтижесінде қоғамда бейімделгіш және өз мақсаттарына қол жеткізе алатын адамдар ретінде көрінеді, өйткені олар өздерінің және басқалардың эмоцияларын түсінеді, эмпатикалық және қарым-қатынаста өз эмоцияларын басқара алады. Тұлға дамуындағы эмоционалды интеллекттің рөлін зерттеуші ғалымдар еңбектерін саралай отырып, ЭИ – адамның өмір сүру барысында оның деңгейі мен жеке ерекшеліктерінің негізінде жатқан бірқатар факторлардың әсерінен қалыптасатын психологиялық құрылым деген қорытынды жасауға болады.

Негізгі сөздер: эмоционалды интеллект, ақыл-ой интеллектісі, эмоция, мотивация, эмпатия.

Кіріспе.

XXI ғасырда адамдардың кәсіби шеберлікке бағдарлануында эмоционалды интеллекттің орны ерекше.

Эмоционалды интеллект жұмсақ дағдыларды (soft skills) қалыптастыратын, адамдармен тиімді және үйлесімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін, адамның өміріндегі жетістіктерін анықтайтын және адамдар арасындағы қарым-қатынасты, эмоциялар мен шығармашылық қабілеттерге жауап беретін қасиеттер болып табылады.

Қазіргі уақытта эмоционалды интеллекттің ғылыми-зерттеу салалары белсенді дамып, маңыздылығы күннен күнге артып келеді. Осы орайда, біз зерттеуіміздің негізгі мақсаты ретінде эмоционалды интеллектті жетілдіру қажеттілігі және оны тиімді жаттығулар арқылы дамыту мәселесін талдадық.

Эмоционалды интеллектті зерттеуші ғалымдар еңбектеріндегі негізгі ұстанымдар мен құзыреттілікті талдай отырып, біз тұлға өзінің және басқа адамдардың эмоциясын тану, басқа адамдардың ниеттері мен тілектерін түсіну және олардың эмоциялық күйіне икемделу қабілеттерінің негізгі бағыттарын қарастырдық.

Эмоционалды интеллектуалды адамдар өздерінің эмоцияларын басқара алады, күйзеліске аз ұшырайды және қоршаған ортаға жақсы бейімделеді.

Эмоционалды интеллект тұжырымдамасы қоғамдағы ауқатты және дәулетті адамдар әрдайым ақылды бола бермейтіндігін түсінгеннен кейін пайда болды: яғни олардың жоғары IQ

деңгейін емес, әртүрлі адамдармен ортақ тіл тауып және байланыс орнатуынан көрінетін қабілетін бағалайды.

Эмоционалды интеллект деп көптеген авторлар (П.Саловей, Дж.Майер, Д.Гоулман, Р.Бар-Он, Д.Люсин және т.б.) адамның эмоционалды көріністерін тану, ажырату және бақылау, эмоцияларды анықтау қабілеті ретінде анықтайды және басқа адамдардың сезімдері және кез келген әрекетті сәтті орындау үшін эмоционалды ақпаратты пайдаланады. Қазіргі кезде кейбір әдебиеттерде мұндай қабілеттер мен дағдылар «әлеуметтік-эмоционалды құзыреттіліктер» термині арқылы сипаттала бастады [1].

Көптеген зерттеулерде мамандар әлеуметтік-эмоционалды құзыреттіліктерді адамға жағымды әлеуметтік байланыстар орнатуға және қолдауға, басқа адамдарға эмпатия мен жанашырлық танытуға, олардың эмоциялары мен сезімдерін тану мен түсінуге, жағымды эмоционалды көңіл-күйді сақтауға, қақтығыстарды сәтті шешуге негізделген деп қарастырады.

Мұндай құзыреттердің сипаттамасы эмоционалды интеллекттің бар үлгілеріне сүйенеді.

Бұл құбылыстың ең алғашқы және ең танымал моделі П.Саловей, Дж.Мейер және Д.Карузо ұсынған модель болды [2]. Авторлар оның құрылымының негізінде жатқан эмоционалды интеллекттің төрт құрамдас бөлігін анықтады. Бұл компоненттерге авторлардың пікірінше, онтогенезде дәйекті түрде игерілетін бірқатар қабілеттер кірді:

1) Эмоцияларды анықтау, қабылдау, оларды тану және адекватты білдіру қабілетін қамтиды;

2) ойлау және белсенділік тиімділігін арттыру үшін эмоцияларды пайдалану. Бұл компонент зейінді бағыттау және арттыру үшін эмоцияларды пайдалану қабілетін, сонымен қатар әртүрлі міндеттерді шешуге ықпал ететін эмоцияларды тудыру қабілетін қамтиды;

3) эмоцияларды түсіну. Ол өзінің де, басқа адамдардың да эмоцияларын, олардың арасындағы байланыстарды, олардың пайда болу себептерін түсіну қабілетін қамтиды;

4) эмоцияларды басқару. Ол өз эмоцияларын және басқа адамдардың эмоционалды күйлерін бақылау және жүзеге асыру қабілетін қамтиды.

Жоғарыда аталған теорияларды біріктіретін эмоционалды интеллекттің маңызды сипаттамасы – адамның өз эмоциясын түсіну және басқару, басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және басқару қабілетінің үйлесімі.

Осы мәселемен айналысатын Қазақстандық психологтардың ішінде психология ғылымдарының докторы (PhD) Ризулла А.Р. (Эмоционалды интеллект технологиясы) және Төлегенова А.А (Эмоционалды интеллекттің психофизиологиялық зерттеулері) тұрғысынан қарастырады. Бұл зерттеулерде эмоционалды интеллекттің психофизиологиялық параметрлерінің адам эмоциясын реттеудегі жеке қасиеттердің негізі ретінде өнімді әрекетке, әлеуметтік бейімделуге және стресстік жағдайларға маңыздылығы көрсетілген [3].

«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында ұсынылған кітаптарда эмоционалды интеллект туралы көптеген құнды зерттеулермен танысуға болады. Белгілі профессор, зерттеуші және кәсіпкер Стивен Кови – «Белсенділікке жету үшін ресурстар мен дағдыларды ұсына отырып, біз эмоционалды интеллект арқылы қарым-қатынасымызды, қауіпсіздік пен көшбасшылықты жақсартамыз» деп, сондай-ақ ол адамдық ізеттілік пен әлеуметтік әділеттілік сезімді қалыптастырудағы маңыздылығынан бұл тақырыпқа қызығушылық танытты [4].

«Эмоциялық интеллект – адамның: өзінің немесе өзгелердің эмоциясын қабылдауы; сол эмоцияның мәнін түсіну; сондай-ақ өз эмоциясын басқару қабілеті. Өз эмоциясын ажырата алатын, эмоциялық белгілерді оқи алатын, мысалы не себепті ашуланатынын білетін және

нормаларды бұзбай, өзін жақсы көрсете алатын адамдардың эмоциялық интеллекті жоғары болады» - деп, С.П. Роббинс пен Т.А. Джадж «Ұйымдық мінез-құлық негіздері» атты оқу құралында сипаттайды [5].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Эмоционалды интеллекттің теориялық негізін зерттеушілер Питер Саловей мен Джон Д.Мэйер оған келесідей анықтама береді: «Өзіңіздің және басқа адамдардың сезімдері мен эмоцияларын қадағалау, оларды ажырату және осы ақпаратты өз ойларыңыз бен әрекеттеріңізді басқару үшін пайдалану мүмкіндігі». Бұл туа біткен қабілет емес екенін және оны үнемі тәжірибемен айналысатын кез келген адам дамыта алатынын түсіну маңызды. Тағы бір атақты зерттеуші Дэниел Гоулман өзінің «Эмоционалдық интеллект. Неліктен бұл IQ-ден маңыздырақ болуы мүмкін», еңбегінде EQ – ді үйретуге болатын дағдылар жиынтығы деп жазады [6].

Эмоциялық интеллект құрылымы туралы айта отырып, Дэниел Гоулман бес бағытты анықтайды:

Өзін-өзі тану. Адамның өзінің ішкі күйлерін, мүмкіндіктері мен қалауларын, интуитивті сезімдерін түсіну. Мысалы ашуланып тұрсаңыз өзіңіздің ашуланып тұрғаныңызды білу немесе қуанып тұрсаңыз, қуанып тұрғаныңызды сезе білу. Осындай жағдай біздің өзімізді түсініп, тану үшін өте маңызды. Өз эмоциясын сырттай бақылай алған адам жақсы шешім қабылдай алады. Егер олай істей алмасақ, сезіміміз бізді билеп кетіп, не істегенімізді де байқамай қаламыз.

Эмоцияны бақылауда ұстау (Өзін-өзі реттеу). Осы жағдайларды басқару мүмкіндігі. Мысалы, ашуланғанда сабыр ете білу. Ашуды дер кезінде тоқтата алу арқылы, кейінгі өкінішті жағдайларды болдырмау. Өзін меңгере алмаған адам үлкен қиыншылықтарға кездесуі мүмкін. Сондықтан өзінің эмоциясын бақылауда ұстау арқылы өмірдегі қиыншылықтар мен келеңсіз жағдайлардан жол тауып, шыға алады.

Өзіңізге мотивация беру. Мақсатқа жетуге ықпал ететін эмоционалдық қатынас. Эмоциямызды өзіміздің нақты мақсатымыз үшін қолданып, бағыттай білсек, зейініміз де, шығармашылығымыз да, біліктілігіміз де артады. Мұндай қабілетке ие адамдардың жұмыс өнімділігі артады.

Басқалардың эмоциясын байқай білу (Эмпатия). Басқалардың сезімдері мен қажеттіліктерін білу немесе сол адамның орнына өзімізді қоя білу қабілеттілігі. Эмпатиясы жоғары адам жанындағы адамдардың не қалап тұрғанын немесе нені қажет ететінін сезе біледі.

Жақсы қарым-қатынас құра білу (Әлеуметтік дағдылар). Басқа адамдарда қажетті реакцияны тудыру мүмкіндігі яғни, қоғамда, ортада, бетпе-бет сөйлесуде адамдармен жағымды, оң қарым-қатынас құра білу қабілеті. Бұл қасиеттің өміріміздің әрбір сәтінде маңыздылығы ерекше.

Осы айтылған ЭИ-дің 5-уі әр адамда әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, өз эмоциясын басқара алуы мүмкін, бірақ басқа адамға эмоциясын басқаруына көмек бере алмауы мүмкін. Бірақ, өмірдегі әлеуметтік, қаржылық, рухани жетістікке жету үшін осы айтылған қағидалардың бәрі маңызды.

Эмоционалдық интеллекттің пайдасы.

Кәсіби салада эмоционалдық интеллект өнімділіктің бірнеше есе артуына және көрнекті көшбасшылық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Ғылыми зерттеулерге сәйкес, еңбек өнімділігі мен жоғары сапалы жұмыс ақыл-ой интеллект пен білімнен гөрі эмоционалдық қабілетке тәуелді. Оның үстіне бұл тек сату немесе қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін адамдарға ғана емес, барлық кәсіп өкілдеріне де қатысты [7].

Дэниел Гоулманның кітабындағы зерттеу нәтижелері көрнекті техникалық саладағы қызметкерлерді ажырататын алты белгі бар екенін көрсетеді:

- Табысқа деген берік құлшыныс және жоғары стандартты жетістіктер.
- Басқаларға әсер ету мүмкіндігі.
- Концептуалды ойлау.
- Аналитикалық дағдылар.
- Мәселені шешудегі белсенділік.
- Өзіне деген сенімділік.

Осылардың екеуі ғана (концептуалды ойлау, аналитикалық қабілет) таза интеллектіге жатады. Қалғандары эмоционалды салаға жатады.

Көшбасшылық қасиеттерге келетін болсақ, Гоулманның пікірінше, көшбасшыларға тән қабілеттердің 80-нен 100%-ға дейін эмоционалды қасиеттерге де жатқызылуы мүмкін екенін растайтын зерттеулер бар. Осылайша, көшбасшылықтың ЭИ дамуымен тікелей байланысты екендігі туралы ғылыми дәлелдер бар.

Жеке тұлға үшін күшті эмоционалды интеллект бізге бақыт пен сәттілік күйін тұрақты болатындай ортаны құруға көмектеседі. Бұл белгілі бір дағдыларды дамыту арқылы қол жеткізілетін эмоционалды тепе-теңдікке байланысты. Бір мағынада, бақыт та дағды. Ол икемділік, оптимизм, мейірімділік сияқты.

Біз эмоционалды қабілеттерді қалай жаттықтырамыз?

Ең алдымен, эмоционалды интеллектінің дамуына тұрақты және анық зейіннің жаттықтырылуы әсер етеді. Бұл сіздің ойларыңыз, эмоцияларыңыз бен сезімдеріңіз туралы жедел реакцияларға ауыспай-ақ білуге көмектеседі. Яғни, біз кез келген жағдайда әрекет етпес бұрын үзіліс жасауға дағдыланамыз. Бұл эмоционалды интеллект негізі болып табылады және дәл осының айналасында ойлау тәжірибесі құрылады. Яғни, зейінділік (майндфулнесс) – ЭИ дамуының ең тиімді құралдарының бірі деп айта аламыз [8].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Зейінділік принциптеріне қызығушылық, ашықтық және қабылдау жатады.

Қалыпты жағдайда (автопилот режимі) біз сыртқы әлемге кездейсоқ назар аударамыз және көбінесе ойлау процесі мен эмоцияларды басқара алмаймыз. Біз үнемі өткенді еске алып, болашаққа алаңдаймыз.

Зейін жаттығуларының көмегімен ағымдағы уақыттың ұзақ сәтінен хабардар болуды үйренеміз, ойларды, сезімдерді және әрекеттерді олар туындаған сәтте автоматты түрде жауап беруге ауыспай танымыз. Біз мейірімділікпен, байсалдылықпен және қызығушылықпен назар аудару дағдысымен жұмыс істейміз. Біз өз денемізді тыңдауды, эмоциялар мен олардың дене көріністері арасында байланыс орнатуды үйренеміз.

Бұл жағдай не үшін керек? Кез келген тәжірибемен бірге болуды үйрену үшін, оны сол күйінде бақылаңыз және зерттеңіз, өз өміріңізде өз қатысуыңызда оның мәнін аңғаруға тырысыңыз.

Зейін (майндфулнесстің) – сана гигиенасы және ақыл-ой фитнесі.

Зейін жаттығулары сананың қарапайым гигиеналық процедурасы болып табылады: күнделікті денені жүйелі түрде таза ұстау, тістерді тазалау сияқты, адам өз санасының жағдайына қамқорлық жасау керек.

Ақыл-ой жаттығулары дене шынықтыру және фитнеске ұқсас:

- күнделікті жаттығуларды меңгеру;
- біз үнемі жаттығу жасаймыз, қатал тәртіпті есте ұстаймыз;

• пайдалы әдет қалыптастырамыз, жаттығуды өмірдің бір бөлігіне айналдырамыз.

Осындай жасалатын тұрақты жаттығулар бізге не береді:

- эмоционалды шамадан тыс жүктемені жақсы жеңу;
- созылмалы күйзелістен шығу;
- болашақты уайыммен ойламау және өткенге қайта-қайта оралмау;
- созылмалы ауырсынуды азайту;
- депрессиядан шығу, қайталанудың алдын алу;
- ұйқының сапасын жақсарту;
- өмірдегі шағын қуанышты оқиғаларды байқап, олардан ләззат алу;
- нақты шешімдер қабылдау;
- шығармашылық қабілет пен тұлғалық белсенділікті арттыру;
- дене дамуын білу;
- ақыл-ойды тыныштандыру;
- зейінді басқару дағдысын дамыту және оның шоғырлануын арттыру;

Біз ақыл-ойдың жұмысы мен мидың құрылымын өзгерту арқылы өз өмірімізді салауатты өмірге өз бетінше өзгерте аламыз.

Мидың тамаша қабілеттілігі – оның өмір бойы өзгеру мүмкіндігі болып табылады [9].

Зейінді оқыту бағдарламасынан өткен адамдарда мидың құрылымын зерттеу барысында әртүрлі аймақтардағы сұр заттың тығыздығы (мөлшері) артады, олар оқу мен есте сақтаудың күрделі процестерінде шешуші рөл атқарады, өзін-өзі тану мен интроспекция, эмпатияға әсері зор.

Егер аспирин бас ауруына қарсы дәрі ретінде қолданылса, зейінді дамытуға арналған медитация – алаңдаушылыққа қарсы жаттығу болып табылады. Тұрақты жаттығу денсаулыққа айтарлықтай әсер етеді: ол жүйке жүйесіне тыныштық береді, автоматты реакцияларды жояды, иммунитетті жақсартады және жүрек ырғағын біркелкі етеді.

Медитацияға арналған орын тыныш болуы керек және сіздің позаңыз ыңғайлы болуы керек.

Ресми жаттығу көбінесе отырып орындалады. Мұндай медитацияның қатаң (формальды) реттелетін сипаты бар. Бұл, мысалы, өзіңізді дұрыс тыныс алуға шоғырландыру, денені қалыпты ұстау және өзіңізге деген жақсы көру жағдайында болу.

Бейресми тәжірибе – күнделікті өмірлік жағдай кезінде де қолданысқа енгізу. Жұмыста компьютерде отырып, көлікпен саяхаттағанда, жаяу жүргенде, тамақ ішкенде зейінді жаттықтыруға болады. Мұндай тәжірибелерге табиғаттағы ашық демалыс кезінде ақпараттық детоксты қолдану кіреді. Медитацияны мысалы, балалармен, туыстармен, ата-аналармен сөйлескенде, супермаркетке барғанда, ыдыс жуғанда, үй жинағанда немесе спортпен айналысқанда қолдануға болады. Мысалы, майндфулнесс жаттығуларының біріне тамақ ішкен кезде оны тез-тез жеуге тырыспай, оның дәмін сезініп, рахаттана жеу болып табылса, сондай-ақ жатар алдынан ертерек телефонды және теледидарды өшіру күнделікті тәжірибеге айналғанда, бұл зейінділік тәсілі сіздің өміріңізге мықтап еніп, дағдыға және тіпті әдетке айналғанын білдіреді.

Қай жерде болсаңыз да, ішкі жаныңыз күйзелген сәтте тыныс алуға бір минуттық назар аудару сіздің күнделікті әрекетіңізге айналуы керек, себебі релаксация жасау арқылы алаңдаушылық жойылады, стресс азаяды. Ауаны саналы түрде жұту және шығару, ішкі сезімдерге, дене жағдайына назар аудару, айналаңыздағы дыбыстар мен иістерге назар аудару арқылы сіз өзіңіздің зейініңізді дамытуға жағдай жасайсыз.

Қай жерде медитация жаттығуларын жасау керек?

Медитация жаттығуларын орындау үшін тұрақты орын табуға тырысыңыз. Бұл ешкім сізді алаңдатпайтын жай және тыныш жер болуы керек. Бастамас бұрын телефонды, радионы және теледидарды өшіріңіз.

Жаттығудың ең жақсы уақыты қашан?

Жаттығудың ең жақсы уақыты – таңертең, өйткені бұл жағдайда медитация кезінде алынған көңіл-күй күні бойына серпін береді. Сонымен қатар, жатар алдында формальды жаттығу сіздің санаңызды күндізгі уайымнан арылуға көмектесетіні сөзсіз.

Практикаға қанша уақыт бөлу керек?

Ең басында тым ұзақ немесе, керісінше, тым қысқа медитациямен айналыспау керек, өйткені олардың тиімді болуы екіталай. Ұзақтығы шамамен 10-15 минут болғаны дұрыс. Содан кейін уақытты біртіндеп арттырыңыз, ұзағырақ жаттығуларға үйреніңіз. Көптеген басқа нәрселер сияқты, бұл жерде сапа – медитация ұзақтығы әлдеқайда маңызды.

Медитация жасау үшін ең жақсы позиция қандай?

Сіз тұрып, отырып немесе жатып жасауды таңдай аласыз.

- Тұрғыңыз келсе, ыңғайлы аяқ киім кигеніңізге көз жеткізіңіз. Әйтпесе, аяқтардағы жағымсыз сезіну ыңғайсыздық тудырады.

- Егер сіз отырсаңыз, сізге сүйенетін жастық немесе көрпе қажет болуы мүмкін. Ең жақсы позицияны еденде, орындықта, креслода жасауды табыңыз.

- Егер сіз жатып жасауға шешім қабылдасаңыз, жақсы көңілді-күйде екеніңізге көз жеткізіңіз, әйтпесе сіз жай ғана ұйқыға берілесіз де, қажетті нәтиже ала алмайсыз.

Дененің позициясы бұлшық еттердің қысыңқы болуын, ауырсыну сигналдарын тудырмауы керек.

Негізгі қағида – таңдалған позицияда сіз ыңғайлы болуыңыз керек, сіз ұзақ уақыт бойы денеңізді босаңсыған күйде ұстауыңыз керек.

Медитация кезінде көздеріңізді жұмып немесе ашық қалдыруға болады. Екі нұсқаның да өзіндік сипаттамалары бар, сондықтан екеуін де байқап, қайсысы сізге сәйкес келетінін шешкен дұрыс.

Негізгі жаттығу «Саналы тыныс алу» [10].

Зейінді тыныс алу тәжірибесі MBSR (зейінге негізделген стрессті азайту бағдарламасы) бағдарламасындағы негізгі жаттығулардың бірі болып табылады.

Жаттығуды бастамас бұрын, денеңізді бос ұстап, ыңғайлы позицияны алыңыз, отырып немесе жатып, денеңізді кеңістікте сезініңіз, аяғыңыздың еденге тиіп тұрғанын сезініңіз, жаттығудың соңына дейін осы күйді сақтауға тырысыңыз. Көзіңізді жұмып немесе жартылай жабық қалдырыңыз. Өзіңізге мән беруге уақыт бөлудің үлкен қуанышын сезініңіз. Алақаныңызды асқазанға ақырын қойыңыз. Кіндік аймағына назар аударыңыз. Тыныс алуыңыз бірқалыпты болсын.

Сіз дем алғанда асқазан қалай ақырын көтеріліп және дем шығарған кезде төмендейтінін қадағалаңыз. Егер сіз ішіңізбен тыныс алуды бақылап отыруды ыңғайсыз деп тапсаңыз, қолыңызды кеудеге қарай жылжытыңыз және кеуде қозғалысын байқауға тырысыңыз. Тағы бір нұсқа – мұрын қуысындағы ауа ағынын бақылау. Табиғи тыныс алу – әдейі дем шығару немесе тыныс алуды баяулатудың қажеті жоқ. Қазіргі кезбен өмір сүріңіз, өткенді ұмытыңыз, болашақ туралы ойламаңыз, ештеңені бақыламауға тырысыңыз. Тыныс алуды талдаудың, оны бағалаудың, оны бақылауға тырысудың қажеті жоқ. Ауаның теңіз толқындары сияқты екенін түсініңіз – сіз олардың аяғыңызды салқындатқанын сезінесіз, содан кейін олар сырғып кетеді.

Саналы тыныс алу кезіндегі ауаның қозғалысы теңіз толқындары сияқты болады.

Бір сәтте сіз әртүрлі ойлардың алаңдататынын байқайсыз. Назар өткенге, содан кейін болашаққа, содан кейін не болып жатқанын бағалауға ауысады. Өзіңізді ештеңеге кінәламаңыз, алаңдау – бұл қалыпты жағдай, біздің санамыз осылай жұмыс істейді. Сізді не нәрсеге алаңдатқанын көрсетіңіз, ойларыңызды босатыңыз және назарды қайтадан тынысыңызға аударыңыз.

Жаттығудың соңында кез келген нәтиже үшін өзіңізді мадақтаңыз. Қандай жағдай болса да, осы тәжірибе үшін өзіңізге рахмет айтыңыз. Бұл қысқа тәжірибе сіздің ішкі ресурстарыңызды толықтыру үшін өте маңызды болды. Бұл сіз үшін денсаулыққа, бақытқа және үйлесімділікке деген ұзақ жолдағы шағын, бірақ маңызды қадам.

Күнделікті санаға арналған шағын жаттығулар.

Зейінді болу қай жерде болсаңыз да, не істесеңіз де, сізбен бірге жүруі мүмкін: үйде тазалау, тамақ пісіру, қала сыртында серуендеу, теңіз жағасында, жұмыста, кез келген нәрсеге қарамастан, қоғамдық көлікте және жеке көлігіңізде. Бұл жерде – сіз кез келген уақытта ойыңызда не болып жатқанын бақылаңыз. Ағымдағы тапсырмаға назар аударуға сіздің сезімдеріңіздің толығымен сезінуге тырысыңыз, сол арқылы оны жүйелі түрде жүзеге асыру сіздің жеке өміріңізді толыққанды өмір сүруге мүмкіндік береді.

Майндфулнесс әдісінің маңызды артықшылықтарының бірі – сіз үнемі көп тапсырма режимінде және ауыр жүктемелерде өмір сүрсеңіз де, әркім өзі үшін уақыт таба алады. Тренингтің мәні зейінді шоғырландыру дағдысын қалыптастыруға байланысты, сондықтан сіздің күнделікті әрекеттеріңіздің кез келгені медитация объектісіне айналуы мүмкін.

Барлығына қолжетімді 10 бейресми жаттығуларды қолданып көріңіз:

1. Бір кесе шай (сүт, кофе, какао, бір стакан шырын немесе басқа сусын) ішу кезінде: қолыңызда ұстап тұрған шыныаяқты сезініңіз, мұқият қарап шығыңыз; сусынның дәмінен баяу ләззат алып, хош иісін сезініңіз; әр жұтым ішкен сайын өз сезімдеріңізді тыңдаңыз; бейресми тәжірибе ретінде шыныаяқтың ішіндегі сұйықтыққа назар аударыңыз.

2. Душты қабылдау кезінде: ағып жатқан су дыбысының әрбір сылдырын естуге тырысыңыз; теріңізге қалай тиетінін сезініңіз; өзіңіздің сүйікті әтіріңізді теріге жағыңыз, хош иісін сезініңіз.

3. Төсекке жату кезінде: төсек-орынның, төсек жапқышының қалай әсер ететінін ескеріңіз; іс-әрекетіңіздің әрбір сәтіне назар аударыңыз; төсегіңізді жинаған кезде денеңіздің әрбір қозғалысына назар аударыңыз.

4. Жұмысқа бару (университетке, дүкенге, сауда орталығына, үйге немесе қыдыруға) кезіндегі әсеріңіз: сыртқа шыққаннан кейін таза ауа жұтып, оны сезініңіз; табаныңызға және жүру кезінде дене салмағыңызды бір аяқтан екінші аяққа қалай ауыстыратыныңызға назар аударыңыз; ауа-райына және айналаңыздағы барлық нәрсеге назар аударыңыз.

5. Кептеліс (немесе кез келген күту жағдайы) болған жағдайда: тыныс алуыңызға назар аударыңыз; денеңізді сезініңіз, тынысыңызды сезінетін жерлерге бағыттаңыз; айналаңыздағы естілетін дыбыстарды тыңдаңыз, барлық кеңістіктегі нәрселерге назар қойыңыз.

Кептеліс – өзіңізге қамқорлық жасауға және ақыл-ойыңызды жаттықтыруға уақыт бөлуге тамаша орын.

6. Түскі ас (таңғы ас, немесе кешкі ас, немесе жай ғана жеңіл тамақ) кезіндегі әсер: теледидарды өшіріңіз, смартфонды, баспа басылымдарын бір жаққа қойыңыз; назарыңызды табақтың түсі мен пішініне, тағамның иісі мен дәміне аударыңыз, қолыңыздағы ас құралдарының салмағын, пішінін, бетін сезініңіз; баяу және саналы түрде шайнауға және жұтуға тырысыңыз, бұл процесті бақылаңыз және асқазандағы сезінуді қадағалаңыз.

7. Ыдысты жуу кезінде: қолданатын жуғыш заттың иісін сезініңіз; судың температурасын жағымды жылы сезіну үшін реттеңіз; тәрелкелерді, қасықтарды, шанышқыларды және т.б. заттарды сезуге назар аударыңыз.

8. Тістерді тазалау кезінде: тіс щеткасын «басқаруға» назар аударыңыз; тіс пастасының дәмін сезіңіз; щетканың тістер мен таңдайға қалай әсер ететініне назар аударыңыз.

9. Дене жаттығулары кезінде: бұлшық еттердің қалай жұмыс істейтініне назар аударыңыз; саналы тыныс алуды ұмытпаңыз; дене белсенділігі кезінде және одан кейін денеңіздің қалай сезінетінін бақылаңыз.

Дене жаттығуларын саналы түрде жасай отырып, сіз олардың тиімділігін арттырасыз.

10. Тыныс алуды басқарыңыз (таңертең, күндіз және ұйықтар алдында): денеңізді тыңдаңыз, қысым бар аймақтарды анықтаңыз және оларды саналы түрде босаңсытуға тырысыңыз; назарыңызды тыныс алуыңызға аударыңыз, бірнеше рет саналы түрде дем алыңыз және шығарыңыз; ойлау процесін тоқтатуға тырыспаңыз, тек ойлардың келуіне және кетуіне мүмкіндік беріңіз, әр уақытта тыныс алуыңызға оралған кезде оны бақылаңыз; саналы тыныс алу өз сезімдеріңізге әсер еткен өзгерістерге назар аударыңыз.

Біз бұл зерттеуімізді студенттермен бірге өндірістік практика кезінде, «Дарын» орталығында студенттерге жоғарыда берілген жаттығуларды жасауды ұсындық. Зерттеу бойынша төмендегідей нәтижелерге қолжеткіздік.

Кесте 1 – Эмоционалды интеллекттің даму деңгейі бойынша нәтижелерді бөлу

Шкала	Деңгейлері		
	жоғары	орташа	төмен
Жалпы эмоционалды интеллект	25%	75%	-
Ішкі эмоционалды интеллект	22%	75%	3%
Әлеуметтік эмоционалды интеллект	25%	75%	-
Экзистенциалды эмоционалды интеллект	22%	78%	-
Ескерту: авторлармен құрастырылған			

Жалпы эмоционалды интеллект шкаласы бойынша мәліметтерді талдау студенттердің 25% (6 адам) эмоционалды интеллектінің жоғары деңгейіне ие екенін көрсетеді. Алынған нәтижелер респонденттердің өздерінің эмоционалды реакцияларын да, айналасындағы адамдардың эмоцияларын да жақсы білетінін көрсетеді. Олар өздерін интуитивті және денесін басқара алуды біледі, бұл оларға кез келген өмірлік жағдайға оңай бейімделуге мүмкіндік береді. Адамдармен қарым-қатынасы мәнді, олар өзін және қоршаған әлемді жақсы түсіну үшін өз эмоцияларын пайдаланады.

Респонденттердің 75%-да (24 адам) эмоционалды интеллекттің орташа деңгейі анықталды, бұл басқалардың эмоцияларын жеткілікті жақсы түсінетінін көрсетеді, олар өз эмоцияларын сәтті басқарады, бірақ олар мұны оданда жақсырақ істей алады. Эмоциялардың көрінісі бойынша жұмыс істеу керек, олардың физикалық белгілеріне назар аудару керек, себебін іздеу керек.

Эмоционалды интеллекттің төмен деңгейі анықталмады.

Студент психологтардың эмоционалды интеллекттің дамуы мен оны қалыптастыру мәселесі әр кезде ауқымды және өз өзектілігін жоғалтпайтын мәселелердің бірі екендігі негізге алынды.

Қорытынды.

Сонымен, зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, эмоционалды интеллект сыртқы факторларға тәуелді болмай, саналы шешім қабылдауға мүмкіндік беретін тұлғаның ішкі эмоциялық күйі екендігіне көз жеткіздік. Себебі, осы уақытқа дейін жұмыста табысқа тек ақыл-ой қабілеті мен құзыреттілік әсер етеді деп айтылып келгені белгілі еді. Біздің қарастырған ғылыми зерттеулердегі жасалған тұжырымдар негізінде EQ жоғары қызметкерлер тиімдірек жұмыс істейді: олар өздерінің мотивациясын түсінеді, өйткені олар өздерінің эмоцияларын жақсы басқарады, нәтиже үшін жұмыс істеуге дайын және олардан не қалайтынын жақсы біледі. Эмоционалды түрде жұмыс істейтін қызметкерлер өз жұмыстарын жақсырақ орындайды және уақытты дұрыс басқарады.

Эмоционалды интеллектісін дамыту барысында олардың қалыптасу жолдарын есепке алдық және оны қолданудың негізгі әдістемелері ұсынылды.

Жалпы эмоционалды интеллект мәселесінің қаншалықты ауқымды және оның әрбір тұлғаның қызметіндегі маңызының ерекше екендігін талдай келе, жоғарыда ұсынылған ғалымдардың ғылыми қағидалары мен тұжырымдары негізінде біз қарастырып отырған тақырыптың қаншалықты ауқымды және өзекті екендігін ескере келе, оның негізгі кәсіби сапа екендігін белгіледік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Майер Дж.Д., Саловой П., Карузо Д.Р. Модели эмоционального интеллекта. Справочник интеллекта. — Кембридж, Англия: Издательство Кембриджского университета. — 2019. — С. 396-420
- 2 Саловой П., Майер Дж. Эмоциональный интеллект: Забавный, познавательный и индивидуальный. Психологическая диагностика. — № 9 (3). — 2019. — С. 185-211
- 3 Толегенова А.А. Психофизиологическое исследование эмоционального интеллекта. — Алматы: Казахский национальный университет. — 2018. — 115 с.
- 4 Стивен Р.К. Жасампаз жандардың 7 дағдысы. Тұлғаны дамытудың тегеурінді тетіктері. — Алматы. — 2018. — 350 б.
- 5 Стивен П.Р., Тимати А.Д. Ұйымдық мінез-құлық негіздері. — Астана. — 2019. — 488 б.
- 6 Гоулман Д. Эмоциональный интеллект: почему это может быть важнее IQ. — Нью-Йорк: Рэндом Хаус. — 2019. — 580 с.
- 7 Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. — Полоцк: ПГУ. — 2019. — 388 с.
- 8 Кабат-Зинн Дж. Осознанная медитация в повседневной жизни. — М.: Эксмо. — 2020. — 220 с.
- 9 Баттистин Дж. Мари. Счастье внутри тебя. Издатель: Манн, Иванов и Фербер. — 2021. — 125 с.
- 10 Брюле Д. Просто дыши. Спокойствие. Гармония. Здоровье. Успех. — Издательство «Э». — 2020. — 375 с.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ЕГО РАЗВИТИЯ

Аннотация.

В статье рассматриваются способы управления способностью человека понимать свои эмоции и эмоции других с помощью эмоционального интеллекта и адаптации к собственному эмоциональному состоянию, как своим собственным, так и чужим эмоциям. Тема данной представленной статьи является одной из актуальных проблем на сегодняшний день. В ходе исследовательской работы были проанализированы концепции российских и зарубежных ученых, изучающих эту область. Ученые определяют эмоциональный интеллект как «способность контролировать свои и чужие чувства и эмоции, различать их и использовать эту информацию для управления своим мышлением и действиями». Через специальные упражнения стало возможно регулировать личностное развитие, межличностные отношения, то есть эмоциональный интеллект стал работать на практике.

В результате эффективного использования упражнений, направленных на развитие эмоционального интеллекта, они воспринимаются в обществе как адаптивные и способные к достижению поставленных целей, так

как понимают свои и чужие эмоции, сопереживают и управляют своими эмоциями в общении. Анализируя работы ученых, изучающих роль эмоционального интеллекта в развитии личности, можно сделать такой вывод, что ЭИ представляет собой психологическую структуру, формируемых рядом факторов, лежащих в основе уровня жизни и личностных особенностей человека.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, умственный интеллект, эмоция, мотивация, эмпатия.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND EXERCISES FOR ITS DEVELOPMENT

Abstract.

The article deals with the issues of a person's ability to understand their emotions, the emotions of other people through emotional intelligence and adapt to their own emotional state and ways to manage their own and other people's emotions. The topic of this presented article is one of the topical problems today. In the process of research, we relied on the concepts of Russian and foreign scientists who deal with this problem. Scientists define emotional intelligence as “the ability to control one’s own and others’ feelings and emotions, distinguish them, and use this information to control one’s thinking and actions.” Through special exercises, it became possible to regulate personal development, interpersonal relationships, that is, emotional intelligence began to work in practice.

As a result of the effective use of exercises aimed at developing emotional intelligence, they are perceived in society as adaptive and capable of achieving their goals, as they understand their own and others' emotions, empathize and manage their emotions in communication. Analyzing the work of scientists studying the role of emotional intelligence in personality development, we can conclude that EI is a psychological structure formed by a number of factors that underlie the standard of living and personal characteristics of a person.

Key words: Emotional intelligence, mental intelligence, emotion, motivation, empathy.

REFERENCES

- 1 Mayyer Dzh.D., Salovey P., Karuzo D.R. Modeli emotsional'nogo intellekta. [*Models of emotional intelligence*]. Spravochnik intellekta. Kembridzh, Angliya: Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta. 2019. P. 396-420 [in Russian]
- 2 Salovey P., Mayyer Dzh. Emotsional'nyi intellekt: Zabavnyi, poznavatel'nyi i individual'nyi. [*Emotional Intelligence: Funny, cognitive and individual*]. № 9 (3). 2019. P. 185-211 [in Russian]
- 3 Tolegenova A.A. Psychophysiological study of emotional intelligence [*Psychophysiological study of emotional intelligence*]. Almaty: Kazakh National University. 2018. 115 p. [in Russian]
- 4 Stephen R.C. 7 skills of creators. Key mechanisms of personality development. [*Skills of creative people (7 Cyclical mechanisms of personality development)*]. Almaty. 2018. 350 p. [in Kazakh]
- 5 Stephen P.R., Timothy A.J. Fundamentals of organizational behavior [*Emotional Intelligence: Why it might be more important than IQ*]. Astana. 2019. 488 p. [in Kazakh]
- 6 Goulman D. Emotsional'nyi intellekt: pochemu eto mozhet byt' vazhneye IQ. [*Emotional Intelligence: Why it might be more important than IQ*]. N'yu-York: Random Khauz. 2019. 580 p. [in Russian]
- 7 Andreyeva, I.N. Emotsional'nyi intellekt kak fenomen sovremennoy psikhologii. [*Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology*]. Polotsk: PGU. 2019. 388 p. [in Russian]
- 8 Dzhon Kabat-Zinn. Osoznannaya meditatsiya v povsednevnoy zhizni. [*Mindfulness meditation in everyday life*]. M.: Eksmo. 2020. 220 p. [in Russian]
- 9 Battistin Dzh.Mari. Schast'ye vnuti tebya. Izdatel'. [*Happiness is within you*]. Mann, Ivanov i Ferber. 2021. 125 p. [in Russian]
- 10 Bryule D. Prosto dyshi. Spokoystviye. Garmoniya. Zdorov'ye. Uspekh. [*Calm. Harmony. Health. Success*] Izdatel'stvo «E». 2020. 375 p. [in Russian]

Information about authors:

Zhanylsyn Sabirova – **corresponding author**, candidate of psychological sciences, associate professor of the Department of “Psychology and Pedagogy”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0001-8860-122X>

Gulshat Shugayeva – candidate of pedagogical sciences, Department of “Psychology and Pedagogy”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gshugayeva@mail.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Информация об авторах:

Жанылсын Сабирова – **основной автор**, кандидат психологических наук, доцент кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0001-8860-122X>

Гульшат Шугаева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gshugayeva@mail.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанылсын Сабирова – **негізгі автор**, Психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Психология және педагогика» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0001-8860-122X>

Гульшат Шугаева – Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Психология және педагогика» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gshugayeva@mail.ru

Orcid <https://orcid.org/0000-0003-4529-3292>

E.Sh. Mamedova* Sumgait State University
Sumqayit, AZ5008, Azerbaijan Republic
*e-mail: Mamedovaelnara80@gmail.com**ASSESSMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC EFFICIENCY OF THE TOURISM SERVICES
MARKET IN THE NATIONAL ECONOMY****Abstract.**

Tourism, as one of the most profitable and dynamically developing sectors of the world economy, is an active source of budget revenue. The development of tourism helps to solve many economic and social problems. Tourism stimulates the development of the region and the country as a whole. The article discusses the factors influencing the development of tourism. The role and directions of the state in stimulating the development of the tourism services market are determined. According to the authors, the role of the state in stimulating the development of the tourism services market should be implemented in several directions, namely: the constant implementation of environmental protection measures, constant monitoring of the tourism services market; justification and implementation of program concepts to stimulate the inflow of investments into the tourism services market; improvement of the existing tourist and recreational infrastructure through the implementation of projects using mechanisms of public-private partnership; formation of a system of measures aimed at ensuring the safety of life and health of tourists, as well as the safety of their property; improving the image of the country through interregional and interstate fairs and exhibitions. The situation related to COVID-19 requires a new approach on the part of the tourism business, strengthening sanitary and epidemiological security measures.

Key words: tourism, tourism products, hotel, services, hotel type enterprise.

Introduction.

Tourism is one of the most profitable industries. Before the pandemic, about 10% of the gross national product was accounted for by tourism. In many countries, tourism revenues form the basis of the State budget. The impact of tourism on the development of modern civilization is enormous. Tourism affects the socio-economic development of countries, global cash flows, employment, well-being and the development of interpersonal relations. All this explains the importance of the effective functioning of the tourist services market. The social impact of tourism is expressed in improving the health of the population, increasing employment and solving problems of personal development.

The effective activity of the tourism industry is influenced by a number of factors that largely determine its level of development.

As for the management of the economic efficiency of the use of innovative technologies in the tourism industry, first of all, the methodological apparatus is of great importance for evaluating management decisions. It is not always advisable to evaluate based on numerical values, a qualitative assessment is also important. In the marketing research system, qualitative performance evaluation is used quite widely and has its advantages and disadvantages. One of the interesting approaches to the qualitative assessment of the effectiveness of managerial decision-making is analysis and evaluation based on the use of variance analysis of research data.

Materials and methods of research.

Nevertheless, the authors tried to apply classical methods of studying the problem of sustainable tourism development as one of the most effective methods of tourism development in the country. The deduction method is based on the experience of developed countries. The method of a systematic approach to the study of tourist objects of research as a set of methods of cognition of the current situation, a method of describing and explaining the strategy of the analyzed tourist objects, which for the first time faced a pandemic as a general crisis.

Results and their discussion.

To analyze the problems of sustainable development of the tourism services market, it is necessary to determine the place and role in the national economy. Determining the economic effect of tourism industry enterprises depends on the volume of foreign currency receipts, the pace of regional development, the volume of investments in the national economy and other indicators. The growth of these indicators to a certain extent depends on the level of development of tourist services.

The development of the tourist services market is influenced by a number of factors, the most important of which can be grouped as follows:

- natural-geographical;
- cultural - historical factors;
- socio-economic factors;
- technological factors;
- political factors [1].

One of the important factors influencing the development of the tourist services market is the natural and geographical factor. The structural elements of this factor are the availability and quality of natural resources, the location of the recreation area and the availability of resources for use.

Cultural and historical factors are formed not only by the presence of such elements as cultural and architectural monuments, museums and other attractions, but also by strong cultural ties, high culture of the population. Cultural and historical factors increase the cultural level of the population of many countries and, in this regard, ensures the desire of people to learn foreign cultural values. Cultural and historical factors also contribute to the restoration, protection and creation of historical monuments, architectural objects, museums, nature reserves, cinemas, libraries, etc.

Currently, one of the most important factors influencing the development of the tourism services market not only in a particular region, but also in the country as a whole, is the financial and economic situation of market participants. Another equally important factor is the purchasing power of consumers. Consumer purchasing power is an economic factor that affects the demand for tourist products, as well as for other goods and services. That is, the population increases the demand for tourist products if there are funds and a desire to spend them on travel.

Thus, the necessary conditions for increasing the mass demand for tourism and maintaining it at a high level are free time and income growth of citizens of the country. The growing trend towards recreation is an objective factor in the emergence of an increase in demand for tourism.

Modern technologies influence the development of the tourism services market. Modern technologies lead to the creation of new services and the development of market infrastructure. Technologies serving the tourism industry are divided into three areas: transport technologies, equipment for hotels and restaurants, and communication technologies.

Today, transport technologies are developed at a sufficiently high level, which allows free movement. This allows tourists to explore more terrain. It should be noted that hotel and restaurant technologies in Azerbaijan have improved significantly over the past decades. Which simplified business

processes. At the present stage, modern communication technologies are associated with the development of computer technologies that allow you to quickly store, process and transmit more information. Most of the advertising company is placed on the Internet, which helps to make decisions about the choice and prepares for it.

Delivery of tourist products to consumers is carried out mainly through travel agencies and tour operators. It should be noted that there are many hotels and hotel-type enterprises, travel agencies and tour operators in Azerbaijan. Most of the human resources working in the tourism sector are concentrated at such enterprises. Now let's analyze the number of employees in hotels and hotel-type enterprises in Azerbaijan in the period from 2010 to 2019.

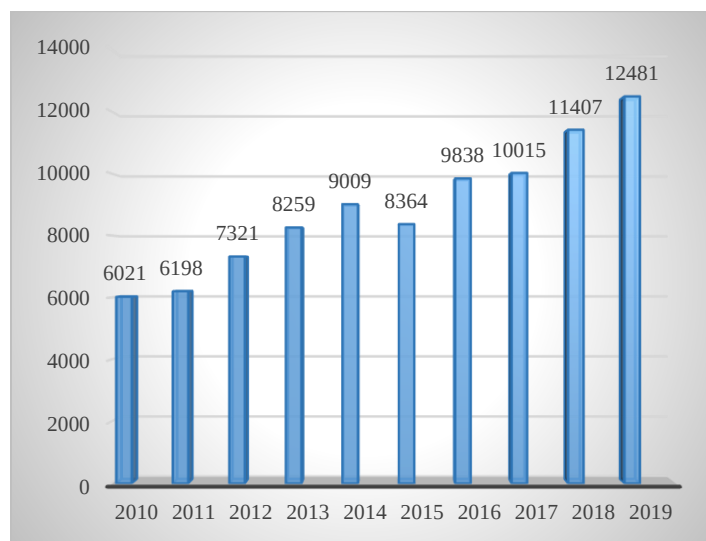

Figure 1 – The number of employees working in hotels and hotel-type enterprises in Azerbaijan in 2010-2019, people

Note: compiled by the author on the basis of the GCS [2]

As can be seen from the figure, from 2010 to 2019, the number of employees in hotels and hotel-type enterprises changed in different ways. In 2010, the number of employees at such enterprises amounted to 6021 people, and in 2014 – 9009 people. However, in 2015 it decreased to 8364 people. Since 2016, this number has increased to 12481 in 2019.

As you can see, tourism plays a special role in providing employment in the country. Due to the fact that the number of people employed in tourism is expressed in such a large number, it is possible to turn this sector into an important direction of the economy.

Information support is an integral part of the development of the tourism services market. This is due to the fact that the information factor plays an important role in providing the subjects of the tourism market with reliable information characterizing the state and development of the tourism industry, and meeting their needs in the development and implementation of strategic management decisions [3].

All elements of the external environment affect the tourism services market and force it to adapt to the current market situation. The market of tourist services has practically no negative impact on the external environment. Moreover, the external environment is never stable. Therefore, it is not enough to

know this, it is necessary to anticipate changes in the future and respond to these changes in a timely manner.

Among these factors, geopolitical factors should be particularly noted. A number of geopolitical factors play an important role in the development of the tourism services market. The geopolitical processes taking place in the world and the difficulties associated with them are the main reason for preventing the free movement of people. Therefore, the development of the tourism services market requires attention to this factor.

The current discussion in the tourism sector is devoted to how to improve the quality of tourism. Travel companies and their regional partners are now using the time to make their offers more sustainable, if finances allow. If there is a chance to reorient the tourism industry and change the tourism product, then now is the right time to do so.

According to experts, the prospects for the development of the tourism industry after the pandemic are still ambiguous. Representatives of the tourism industry have little hope for this year - almost all travel companies admit that the summer season has already been lost for them. Nevertheless, during the current crisis, tour operators need to think about creating new tourist products that are interesting for young tourists, pay attention to their facilities, improve their safety and sanitation [4].

Evaluating the effectiveness of innovative technologies in tourism activities means identifying a possible increase in the company's invested funds by involving them in solving difficulties associated with the company's activities in a competitive market.

The effect is directed into the future, efficiency determines the feasibility of the company's activities in this area. A negative effect means a loss of the desired quality, features, and a decrease in potential. The positive effect is probably due to the measures taken to reduce the negative effect.

The goal of management is to achieve the greatest effect at the lowest cost, this is especially true for the tourism services market, which is characterized by a high level of competition, both in domestic and foreign markets. Both the search and the choice of adequate models, approaches, evaluation methods is an important decision in the management system in the tourist market [5], [6].

Theoretical analysis of research in the field of performance evaluation allows us to conclude that there are various methods. There are both quantitative and qualitative assessment methods that are as close as possible to use in modern conditions. One of these approaches is estimation using variance analysis.

The tourism industry is subject to global economic trends. The most important trend that allows companies to explore new tourism markets and business models is the widespread penetration of elements of digitalization. Digitalization offers technologies, approaches and tools that increase the value of a tourist product [7].

The economic crisis is developing and worsening before our eyes, and the proposed measures are supported by all political forces. They require a limited amount of resources and are able to give the country a disproportionately large part of the expanded efforts, being only a derivative of the political will of the Government.

The analysis of the factors influencing the market of tourist services shows that all factors are interrelated and have a complex impact on the development of tourism. In addition, these factors can replace or complement each other. External factors have a greater impact on the development of the tourism services market. Tourism companies cannot influence the current situation, but only adapt to its conditions.

Traveling within the country, getting acquainted with the peculiarities of the same traditions, stories, people in other regions gives the experience of new discoveries in the study of the country.

Tourism will develop within the country. The population will travel to where the crown is low. Then the government will allow visits to neighboring countries. Where there is no quarantine, you can travel freely. In the future, it will be more important to develop public health and strengthen global medical cooperation.

In order to give a new impetus to the socio-economic development of rural areas and improve the standard of living of the population, it is necessary to diversify the rural economy, support all types of businesses that create jobs, including agro tourism.

The main specificity of the work on the assessment of socio-economic effects in the framework of the master planning of target territories is to develop the stages of development and placement in the target territory of the list of projects-activities required to attract tourists. Thus, to calculate direct effects, it will be necessary to consider the process from the supply side. The key assumptions in the framework of the master planning of the target area are presented below:

- the costs of tourists are defined as the revenue of projects on the target territory. Conditionally, the list of projects is an enlarged economic model of cluster development. Therefore, the list should contain all the objects required to meet the demand for tourist activities, and related services;
- statistics on the consumption of services and goods by types of tourists are replaced by forecast indicators of projects in future periods. By this time, projects should already be assembled based on market analysis and forecast scenarios for visiting a cluster of tourist sites;
- the input of projects is determined by year;
- economic indicators of tourism projects from the lists are presented in dynamics by year;
- the list of projects also contains indicators of existing businesses in the territory and their plans for organic development;
- when implementing projects that create an influx of new visitors, proportional increases in the objects of related commercial services should be provided;
- the list of projects is determined by the master plan [8].

The list of projects is collected in the following simplified logic, presented in Table 1.

Table 1 – Required steps to develop a list of projects for calculating socio-economic effects

Stages of development of the list of projects	The result of the stage for the formation
Analysis of the tourist supply market and identification of deficits in the context of types of objects that attract tourists	The maximum capacity of the market in money and days of the visit, the structure of the offer and the shortage of types of tourist facilities are determined
Definition of typical scenarios for visiting similar territories. Example: descriptions of tourists' preferences when visiting different types of generating tourist facilities in terms of catering, accommodation, retail purchases, etc.	The structure of consumption of additional services and goods according to the types of cluster visit scenarios is formulated to account for the required facilities and areas during the implementation of anchor projects
Determination of the current situation and tourism potential The target territory is a master plan of the tourist infrastructure generating the flow of visitors. Example: assessment of the potential of a mountain to create interesting and attractive ski trails, lifts; assessment of the potential of a natural area to accommodate a network of trails, viewpoints, piers and piers	a. The existing businesses and anchor tourist facilities in the cluster are characterized (types of activities, revenue, profitability, taxes, employment). b. The maximum number of visits to existing anchor facilities during the implementation of the master plan is estimated

Analysis of analogs of tourist projects, determination of schemes of functioning of objects on the target territory and calculation of financial models	The indicators of planned projects by years of development, the specifics of the scenario and the seasonality of visits, as well as the business scheme and financial models are determined.
Allocation of scenarios for visiting clusters of tourist sites and the volume of visitors by groups	The calculation of the final demand for related commercial services and goods presented by cluster visitors by year is made
Note: source [8]	

Conclusion.

The positive impact of these factors on the tourism services market largely depends on the socio-economic policy of the state. It is important to strengthen the stimulating influence of the state in this area. The role of the state in stimulating the development of the tourism services market should be implemented in the following areas:

- continuous implementation of environmental protection measures;
- constant monitoring of the tourist services market;
- substantiation and implementation of the concepts of programs to stimulate the inflow of investments into the tourism services market;
- improvement of the existing tourist and recreational infrastructure through the implementation of projects using public-private partnership mechanisms;
- formation of a system of measures aimed at ensuring the safety of life and health of tourists, as well as the safety of their property;
- improving the image of the country through interregional and interstate fairs and exhibitions.

The implementation of the above measures will help eliminate the negative impact of the COVID-19 pandemic on the development of the tourism services market in our countries, and will also stimulate the development of related destinations. Thus, the development of the tourism services market will be able to solve many socio-economic problems in the country, and will also play an important role in strengthening the worthy position of Azerbaijan and Kazakhstan among the countries of the world, making it more attractive for tourists.

In our opinion, the demand for excursions to nearby regions for one or two days will increase. Nature tourism will be very popular. After sitting at home for a long time, people will want to get out into the fresh air. Thus, the seas, mountains, steppes and other natural attractions will become favorite places for tourists.

A new approach to tourism may lead to the emergence of new businesses, such as artisan markets and zero kilometre, new micro-museums.

Not only travel companies affected, but also airlines, hotels, restaurants, shops and other businesses serving tourists. The coronavirus pandemic can stimulate and accelerate the development of domestic tourism. After the epidemic, the healthcare industry will see big changes: the emergence of new directions in the medical industry, further increasing public awareness about health, continuous expansion of consumer demand for various medical supplies, universal recognition and dissemination of traditional Chinese medicine methods, increasing the level of medical care, etc. Therefore, in order to attract as many tourists as possible, it will be necessary to focus not only on natural attractions, but also on various amenities to meet all kinds of vital needs.

REFERENCES

- 1 Romanova M.M. (2019) Factors influencing the development of the tourism industry Scientific and methodological electronic journal "Concept". № 2. P. 56-60
- 2 Statistical indicators of Azerbaijan (2020). State Statistics Committee of Azerbaijan. Baku. 772 p.
- 3 Alirzaev A.Q. (2019) Economics and Tourism Management. Baku: Publishing House of the university of Economics. 446 p.
- 4 Mugauina R., Rey I.Y., Sabirova R., Rakhisheva A.B., Berstembayeva R., Beketova K.N., Zhansagimova A. (2020) Development of rural tourism after the coronavirus pandemic. Journal of Environmental Management and Tourism. №8 (48). P. 2020-2027
- 5 Semenova G. (2019). E3S Web of Conferences 110. P.1-8
- 6 Burtseva T., Mironova N., Kubrak I. (2020) Assessment of efficiency of innovative technologies in tourism. E3S Web of Conferences 210. P. 1-10
- 7 Holodkova V., Mottaeva A., Pokrovskaya T. (2020) E3S Web of Conferences 164. P. 1-8
- 8 Chupsheva S.V. (2021) Methodology of assessment of socio-economic effects from the implementation of the plan of the tourist and recreational cluster for the development of ecological tourism. ANO "Agency of Strategic Initiatives for the promotion of new projects. 64 p.

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Андатпа.

Туризм әлемдік экономиканың табысты және қарқынды дамып келе жатқан секторларының бірі ретінде бюджет кірістерінің белсенді көзі болып табылады. Туризмнің дамуы көптеген экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектеседі. Туризм аймақтың және жалпы елдің дамуын ынталандырады. Мақалада туризмнің дамуына әсер ететін факторлар қарастырылады. Туристік қызметтер нарығын дамытуды ынталандырудағы мемлекеттің рөлі мен бағыттары айқындалды. Авторлардың пікірінше, туристік қызметтер нарығын дамытуды ынталандырудағы мемлекеттің рөлі бірнеше бағыттар бойынша іске асырылуы тиіс, атап айтқанда: қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды тұрақты іске асыру, туристік қызметтер нарығына тұрақты мониторинг жүргізу; туристік қызметтер нарығына инвестициялар ағынын ынталандыру жөніндегі бағдарламалар тұжырымдамаларын негіздеу және іске асыру; туристік-рекреациялық инфрақұрылымды пайдалана отырып, жобаларды іске асыру есебінен жақсарту мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктері; туристердің өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін, сондай-ақ олардың мүлкінің сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар жүйесін қалыптастыру; өңіраралық және мемлекетаралық жәрмеңкелер мен көрмелер есебінен елдің имиджін арттыру. COVID-19-ға байланысты жағдай туристік бизнес тарапынан жаңа тәсілді, санитарлық-эпидемиологиялық қауіпсіздік шараларын күшейтуді талап етеді.

Негізгі сөздер: туризм, туристік өнімдер, қонақ үй, қызметтер, қонақ үй типіндегі кәсіпорын.

ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЫНКА ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация.

Туризм как один из прибыльных и наиболее динамично развивающихся секторов мировой экономики, является активным источником доходов бюджета. Развитие туризма помогает решить многие экономические и социальные проблемы. Туризм стимулирует развитие региона и страны в целом. В статье рассматриваются факторы, влияющие на развитие туризма. Определены роль и направления государства в стимулировании развития рынка туристических услуг. По мнению авторов роль государства в стимулировании развития рынка туристических услуг должна реализовываться по нескольким направлениям, а именно: постоянная реализация мероприятий по охране окружающей среды, постоянный мониторинг рынка туристических услуг, обоснование и реализация концепций программ по стимулированию притока инвестиций на рынок туристических услуг, улучшение существующей туристско-рекреационной инфраструктуры за счет реализации проектов с использованием механизмов государственно-частного партнерства, формирование системы мер, направленных на обеспечение безопасности

жизни и здоровья туристов, а также сохранности их имущества; повышение имиджа страны за счет межрегиональных и межгосударственных ярмарок и выставок.

Ситуация, связанная с COVID-19, требует нового подхода со стороны туристического бизнеса, усиления мер санитарно-эпидемиологической безопасности.

Ключевые слова: туризм, туристическая продукция, гостиница, услуги, предприятие гостиничного типа.

REFERENCES

- 1 Romanova M.M. (2019) Factors influencing the development of the tourism industry Scientific and methodological electronic journal "Concept", №2. P. 56-60 [in English]
- 2 Statistical indicators of Azerbaijan (2020). State Statistics Committee of Azerbaijan. Baku. 772 p. [in English]
- 3 Alirzaev A.Q. (2019) Economics and Tourism Management. Baku: Publishing House of the university of Economics. 446 p. [in English]
- 4 Mugauina R., Rey I.Y., Sabirova R., Rakhisheva A.B., Berstembayeva R., Beketova K.N., Zhansagimova A. (2020) Development of rural tourism after the coronavirus pandemic. Journal of Environmental Management and Tourism. №8 (48). P. 2020-2027 [in English]
- 5 Semenova G. (2019) E3S Web of Conferences 110. P.1-8 [in English]
- 6 Burtseva T., Mironova N., Kubrak I. (2020) Assessment of efficiency of innovative technologies in tourism. E3S Web of Conferences 210. P. 1-10 [in English]
- 7 Holodkova V., Mottaeva A., Pokrovskaya T. (2020) E3S Web of Conferences 164. P. 1-8 [in English]
- 8 Chupsheva S.V. (2021) Methodology of assessment of socio-economic effects from the implementation of the plan of the tourist and recreational cluster for the development of ecological tourism. ANO "Agency of Strategic Initiatives for the promotion of new projects. 64 p. [in English]

Information about authors:

Elnara Mamedova – **corresponding author**, senior lecturer, Department of "Economics", doctoral student of the Sumgait State University, Sumgait State University, Sumgait, Azerbaijan Republic

E-mail: Mamedovaelnara80@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9149-8355>

Информация об авторах:

Эльнора Мамедова – **основной автор**, старший преподаватель кафедры «Экономика», докторант Сумгаитского государственного университета, г. Сумгаит, Республика Азербайджан

E-mail: Mamedovaelnara80@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9149-8355>

Авторлар туралы ақпарат:

Эльнора Мамедова – **негізгі автор**, докторант, аға оқытушы, «Экономика» кафедрасы, Сумгаит мемлекеттік университеті, Сумгаит қ., Азербайжан Республикасы

E-mail: Mamedovaelnara80@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9149-8355>

Р. Сабирова^{1*} , А. Мукашева¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДА МҰНАЙ-ГАЗ СЕКТОРЫН ДАМУТUDЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

Андатпа.

Қазақстанның тұрақты экономикалық дамуында мұнай және газ индустриясы көптеген секторлардың қуатты күшіне айналды. Сондықтан да авторлар мақалада зерттеу мақсатын Қазақстандағы мұнай өндіруші мекемелердің экономикалық көрсеткіштеріне талдау жасап, пайданы еселеу негізінде экономикалық механизмдерді қолдану деп алды.

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасындағы мұнай-газ нарығының дамуы мен «Қазмұнайгаз» ҰК-ң экономикалық көрсеткіштері алынды. Зерттеу қорытындысын дайындау үшін нәтижелерді графикалық және кесте зерттеу әдістері қолданылды.

Мұнай-газ саласы Қазақстан экономикасының тұрақтылығын қамтамасыз етіп отыр. Бірақ бүгінгі күнде аталған сала бәсекеге қабілетті салалар қатарынан түсіп қалу қаупіне ие. Себебі, біріншіден, шикізат бағасы арзандады, екіншіден ауаға бөлінетін зиянды шығарылымдардың шектен тыс көп болуынан табиғатта тепе-теңсіздік, яғни ауа райының күрт жылуы секілді құбылыстар орын алып отыр. Авторлар осы мәселелерді алға тарта отырып, мұнай-газ саласына, оның ішінде «Қазмұнайгаз» ҰК-ң негізгі көрсеткіштері арқылы сала болашағына болжам жасады. Компания уақытша шығындарды азайтқанымен бұл жағдай Қазақстан экономикасына кері әсер етеді. Сондықтан ірі еуропалық компаниялар мұнай шикізатына инвестицияны азайтып, жасыл экономиканы қаржыландыру жағдайларын қарастырып отыр. Қазақстан дамушы ел ретінде өндіріске инновациялық жоғары сапалы өнімді енгізу немесе баламалы энергия көзін өндіруге көшу керек екендігін авторлар ұсыныс ретінде ұсынған.

Негізгі сөздер: мұнай-газ нарығы, шетелдік инвестиция, жасыл экономика, баламалы энергия, сұраныс, өндіріс көлемі.

Кіріспе.

Қазақстан экономикасының дамуында мұнай-газ секторы маңызды орындардың бірінде. Бүгінгі күнде экономиканың тұрақты дамуы, халықтың өмір сүру жағдайының артуы отын-энергетикалық ресурстарға тікелей тәуелді. Жаһандық экономика жағдайында ірі ұлттық мұнай компанияларында «қара алтын» ең басты шикі ресурс болғандықтан өндіруші елдер Қазақстан Республикасын әлемдік және аймақтық нарықтардың тұрақтылығының кепілдемесі ретінде қарастырады. Еліміздің мұнай-газ саласына шетелдік инвестицияның 85%-ы жұмсалып отыр. Статистика деректеріне сүйенсек, мемлекеттік бюджетке түсетін түсімдердің 40%-ы мұнай-газ саласына тиесілі болып отыр. Мұнай-газ саласы минералдық ресурстарды игеру мен қолданудың жобаларында ауқымды көлемдегі қаржыны талап ететін, әлемдік баға деңгейіне тікелей тәуелді болып отырған ерекшеліктерге ие. Аталған салада экономикалық және экологиялық тәуекелділікті азайту үшін ресурсүнемділікті арттыра отырып, энергиялық қолдану қызметтерінің тиімділігін арттыру қажет. Компаниялар инновациялық технологиялар – жел және күн генерациясына жұмсалатын шығындарды қысқарта отырып, зиянды шығарындыларды азайту үдерісін жалғастыратын болады [1].

Зерттеу мақсаты Қазақстандағы мұнай-газ кәсіпорындарының («Қазмұнайгаз» ҰК) экономикалық жағдайына талдау жасап, табысты арттыру бойынша экономикалық механизмдерді қарастыру болып табылады.

2020 жылда орын алған пандемиялық дағдарыс көптеген компаниялардың қаржылық және құрылымдық тұрақтылығын әлсіретті. Жалпы экономикасы түбегейлі мұнай-газ жағдайына тәуелді болып отырған республикалар үшін дамыған елдер мықты бәсекелеске тағы да айналып отыр. Мұнай өндірісін арттырғанымен оны сақтау қымбатқа шығып отыр. Бірақ кейбір елдер жеңілдік бағамен мұнай шикізатын сатып, бағаны тағы да түсіріп жіберді.

2020 жылдың сәуір айында мұнай шикізатының бағасы 3 есеге дейін төмендеді. Мұнай бағасы арзандағанымен, оны сақтау қоймаларының бағасы қымбаттап отырды [2].

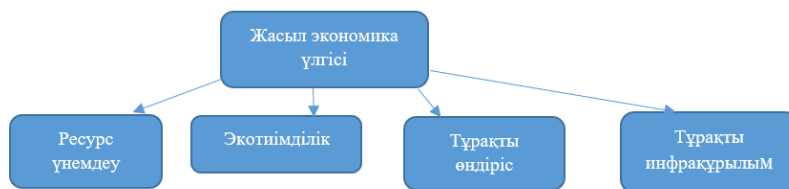
Зерттеу материалдары мен әдістері.

Авторлардың пікірінше, көмірсутегіге қойылған бағаның төмен болуы өндірісті қысқартпайды, бірақ жаңа жобаларға салынатын қаржының рентабельділігін арттырмайды. Нақтырақ айтқанда мұнай және газ «сауынды сиырлар» маркетингтік категориясына көшеді. Олардан алынатын табыс тұрақты болғанымен жалпы экономиканы қамтамасыз етуде жеткіліксіз болады. Сондықтан экономика энергияның баламалы түрін өндіруге көшуді талап етіп отыр. Алынған нәтижелер тәжірибеде қолданылуы мүмкін [3].

Зерттеу процесінде қойылған міндеттерді шешу үшін мынадай әдістер пайдаланылды: талдау және синтездеу («жасыл экономика» ұғымын негіздеу үшін); жүйелі және салыстырмалы талдау (шетелдік жағдаймен салыстыруда); статистикалық әдістер («Қазмұнайгаз» ҰК жай-күйі мен даму динамикасын бағалау үшін); факторлық талдау әдістері (Қазақстан мұнай өндірісіне әсер ететін факторларын анықтау үшін).

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстанда орын алып отырған экологиялық мәселелер көптеген халықаралық ұйымдар мен институттарға қоғам және табиғатты дамытуға бағытталған инновациялық үлгілерді іздеу аясындағы ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізудің белсенділігін арттырды. Бұл ретте БҰҰ ұсынылған «жасыл экономика» үлгісін бөліп көрсетуге болады. Аталған үлгі өндіріс пен тұтынудың сапалы өсімін, стратегиялық жоспарлау, бизнес экологизациясы, бюджеттендіру және инфрақұрылым жүйелеріне «жасыл қағида» интеграциясын қолдануды қарастырады. «Жасыл экономика» үлгісінің негізгі сипаттамасы энергетикалық тиімділікті арттыру және зиянды шығарлымдардың көлемін азайту.

Сурет 1 – «Жасыл экономика» үлгісі

Ескерту: [4] дереккөзі негізінде құрастырылған

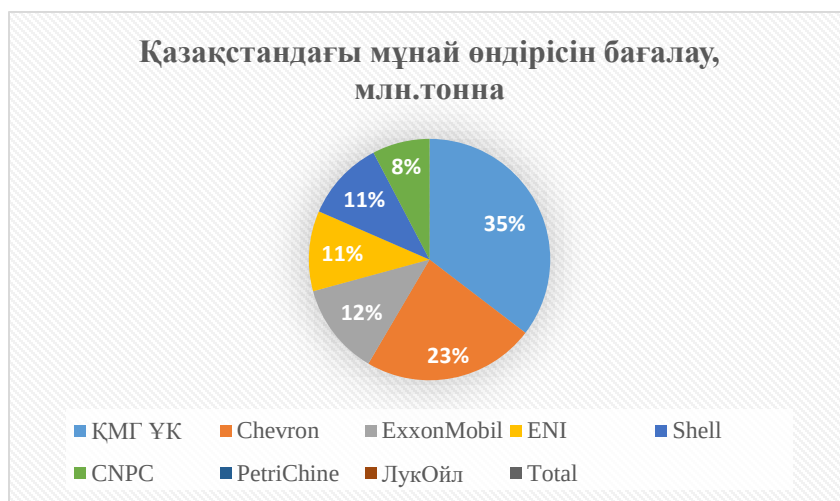
Тұрақты даму түбегейлі «жасыл экономиканың» қалыптасуына тәуелді. Сондықтан да «жасыл экономиканың» жүзеге асыру ұзақ мерзімді перспективаның маңызды бағыттарының бірі.

«Жасыл экономика» тұжырымдамасы – энергияның баламалы көздеріне капитал салу арқылы электрэнергия өндірісі үшін қайта қалпына келмейтін табиғат байлықтарының қолданысын азайту. «Жасыл экономиканың» негізгі белгілері:

- Табиғи капиталды тиімді қолдану;
- Табиғи өндірістік ресурстардың қорын қалыптастыру, арттыру және сақтау;
- Зиянды шығарылымдардың ауаға таралу көлемін азайту;
- Табысты арттыру және жұмыспен қамту көлемін ұлғайту.

Ұлттық экономиканың дамуын, қоғамның әлеуметтік игілігін, аймақтардың экологиялық қауіпсіздігінің тепе-теңдігін қамту үшін ағымдағы жағдайға талдау жасалу қажет.

Мұнай-газ индустриясы Қазақстандағы көмірсу шикізатының ауқымды қорына байланысты маңызды секторларының бірі болып қалуда. Бұл сала Қазақстандағы ЖҰӨ-ң орта есеппен алғанда 15%-н, Үкімет табысының 40%-н қамтиды. Тоғыз ай мерзім ішінде шикі мұнай және табиғи газ өндірісі жалпы шетелдік инвестицияның 39%-н өзіне тартты. Соңғы 10 жылда өндіріс көлемі де ауқымды өзгерді. Шикі мұнай, табиғи газ және мұнай өнімдерінің экспорты Қазақстандағы жалпы экспорт көлемінің 57%-н құрады.

Сурет 2 – Қазақстандағы мұнай өндірісін бағалау, млн.тонна

Ескерту: [5] дереккөзі негізінде құрастырылған

«Қазмұнайгаз» ҰК Қазақстанның мұнай саласындағы ұлттық көшбасшылар қатарында. Шикізат бағасының төмендеуі «Қазмұнайгаз» ҰК қызметіне де өзгеріс әкелді. Компания дағдарысқа (мұнай бағасының арзандауы) қарсы шараларды уақытында қолдана отырып, 2020-2021 жылдары оларды жүзеге асырумен айналысты [6].

Алдыңғы жылдармен салыстырғанда компанияның 2020 жылғы қаржылық көрсеткіштерінің өзгерісі келесі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – «Қазмұнайгаз» ҰК-ң қаржылық көрсеткішінің өзгерістері

№	Көрсеткіш	2019 жыл	2020 жыл	Ауытқуы, %
1	Түсім, млрд.тг.	6859	4556	- 33,6

2	EBITDA, млрд.тг.	1963	1151	- 41,3
3	Таза пайда, млрд.тг.	1158	172	- 85,2
4	Еркін ақша ағымы, млрд.тг.	592	88	- 85,1

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Жоғарыда 1-кестеден көргеніміздей, 2019 жылы түсім 6859 млрд.тг. болса 2020 жылы 2303 млрд.тг. (33,6%) кеміп, 4556 млрд.тг. құрап отыр. Ал таза пайда 85,2%-ға азайып, 2020 жылы 172 млрд.тг. құрады. Еркін ақша ағымы 6,7 есеге кеміп қалған. EBITDA көрсеткіші төлем пайызы, салық және амортизация көрсеткіштерін азайтып тастағанға дейінгі пайда. Бұл көрсеткіш те 41,3%-ға азайған. Аталған жағдайға COVID-19 пандемиясы да әсер етті. Себебі, атап айтқанда:

- пандемияға қатысты жаһандық сұраныстың төмендеуіне байланысты мұнай бағасының 34,8%-ға арзандауы;

- мұнай өнімі және конденсаты көлемінің 2019 жылмен салыстырғанда 1,3 млн.тоннаға азаюы;

- мұнай өнімдеріне деген сұраныстың азаюы;

- Қазақстанда мұнай өндірісі көлемінің азаюы салдарынан мұнайды тасымалдау көлемі 2019 жылмен салыстырғанда 6,3%-ға кеміді;

- Қытай елінде газды қолдану көлемінің азаюы салдарынан Қытай аймақтарына тасымалданатын транзитті газды тасымалдау көлемі 17%-ға азайды.

«Қазмұнайгаз» ҰК мұнай бағасының төмендеуінен кешенді түрде және қысқа мерзімде шешілетін тура және жанама қиындықтарға да кездесті. 2014-2015 жылдардағы дағдарысқа қарағанда компания бұл дағдарысқа дайын болып, қаржылық тұрақтылықты сақтап қалды деп айтуға болады. Өйткені, компанияда қаржылық тұрақтылық бойынша, корпоративті басқару жүйесін жетілдіру бойынша алдын ала жоспарлы шаралар жүргізілген еді.

Нәтижесінде «Қазмұнайгаз» ҰК дағдарыстың компанияға әсерін азайту үшін 5 негізгі бағыт бойынша дағдарысқа қарсы шараларды 2020 жылы жасақтап, 2021 жылы жүзеге асырды. Олар: операциялық үлгі, операциялық тиімділік, қаржылық тұрақтылық, инвестициялық қызмет, сандық трансформация [7].

Операциялық үлгі аясындағы шаралар келесі бағыттарды қамтиды:

- Бизнес үлгілерді оңтайландыру;

- Ұйымдық құрылым өзгерісі және корпоративтік орталықтағы персоналдар санын қысқарту;

- Өндірістік персоналдарды күту режиміне ауыстыру.

Нәтижесінде орталық аппарат оңтайландырылды: штат 34 %-ға қысқарды – 729 персоналдан 480 персоналға дейін қысқарды, департаменттер саны 3 есеге азайды.

Операциялық тиімділік аясындағы шаралар келесі бағыттарды қамтиды:

- Ұңғыманың рентабельді емес қорларының қызметін тоқтату есебінен өндіріс көлемін азайту;

- Жабдықтаушылар санын азайту есебінен тариф/бағаны төмендету.

Қаржылық тұрақтылық аясындағы шаралар келесі бағыттарды қамтиды:

- Өнімнің өзіндік құны құрамындағы шығындарды оңтайландыру;

- Тұрақты шығындар көлемін азайту;

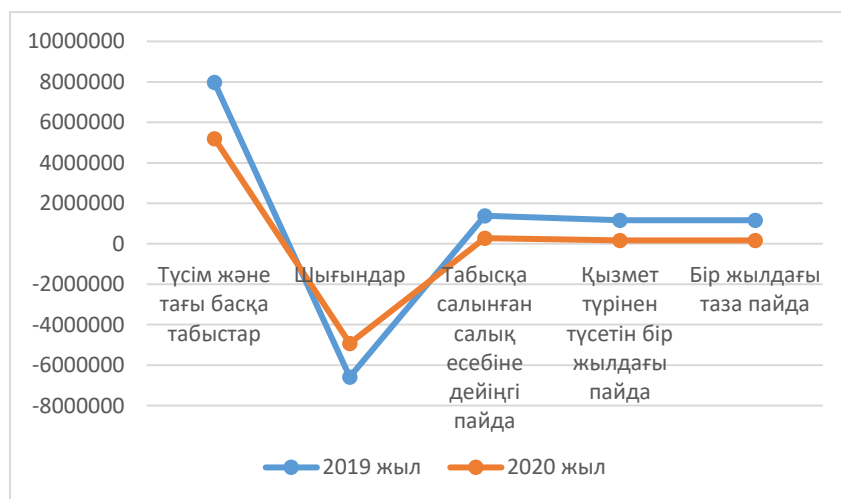
- Капиталды шығындарды оңтайландыру;

- Инвестиция бойынша қарыз жүктемесін азайту.

Нәтижесінде, 2020 жылы компанияның қарызы 341 млн. долларға азайтылды. Капиталдық шығындар 103 млрд.тг.-ге, операциялық шығындар 27 млрд.тг.-ге, әкімшілік шығындар 17 млрд.тг.-ге, жалпы алғанда аталған шығындар 147 млрд.тг.-ге қысқартылды.

Кесте 2 – «Қазмұнайгаз» ҰК жиынтық табысы туралы есебі, млн.теңге

Көрсеткіш	2019 жыл	2020 жыл	Өзгеріс	%
Түсім және тағы басқа табыстар (қаржылық табыс, операциялық табыс, т.с.с.)	7970132	5202080	- 2768052	- 34,7
Шығындар (өнімнің өзіндік құны, өндірістік шығындар, салықтар, жалпы және әкімшілік шығындар, барлау жұмыстары бойынша шығындар, қаржылық шығындар, тасымалдау шығындары, т.с.с.)	- 6585501	- 4923880	1661621	- 25,2
Табысқа салынған салық есебіне дейінгі пайда	1384631	278200	-1106431	- 79,9
Қызмет түрінен түсетін бір жылдағы пайда	1158451	171897	-986554	- 85,2
Бір жылдағы таза пайда	1158457	171897	-986560	- 85,2
Қорытынды	1158457	171897	-980560	- 85,2

Сурет 3 – «Қазмұнайгаз» ҰК жиынтық табысы туралы есебі, млн. теңге

Ескерту: авторлармен құрастырылған

2020 жылы түсім 4556 млрд. теңгені құрады. Бұл көрсеткіш 2019 жылмен салыстырғанда 33,6%-ға кем. Себебі мұнай бағасы арзандап, жеке кен орындарында өндіріс қызметтері тоқтатылды. Шикі мұнайды игеру шығындарының және өңдеу үшін мұнай құнының төмендеуіне байланысты 2019 жылмен салыстырғанда 2020 жылы мұнай, газ және мұнай-газ өнімдерінің өзіндік құны 41,8%-ға азайып, 2277 млрд. теңгені көрсетті. 2020 жылы өндірістік шығындар артып, 741 млрд. теңгені құрады. Ал жалпы және әкімшілік шығындар 20,5%-ға азайды.

Пандемия нәтижесінде нарықтық бағалар өзгерісі, инфляция аясында активтердің құнсыздануы анықталды. Жалпы алғанда ұлттық компанияда активтердің құнсыздануының

көлемі – 244 млрд. теңге. Активтердің құнсыздануы және шикізат бағасының төмендеуінен таза пайда 85,2%-ға кеміген.

«Қазмұнайгаз» ҰК-да Dated Brent маркалы мұнай бағасы 2020 жылы 41,84 долларды құрады. Бұл көрсеткіш 2019 жылмен салыстырғанда әлем экономикасына пандемияның әсерін көрсете отырып 34,8 %-ға азайған.

Компанияның инвестициялық қызметі екі негізгі бағытты қарастырды: инвестиция үшін активтер тізімін кеңейту, инвестициялық жобалар портфелінде рентабельділік деңгейіне байланысты және компанияның стратегиялық мақсатына жауап беретін ерекше салаларды қарастыру. Нәтижесінде, компанияның инвестициялық портфелінен тиімсіз және тиімділігі төмен жобалар шығарылды, инвестициялық жобаның капиталдық шығындары азайтылды.

Сандық трансформация шараларын жүзеге асыру келесі нәтижелерді көрсетті: 2020 жылы өнімді сату бойынша таза түсім 9,3 млрд.тг. көрсетті (жоспар 127%-ға орындалды). Сандық трансформация бойынша 4 жоба іске қосылды: «Ақпараттық жүйенің енгізілуі», «Мұнай өңдеу зауыттарында инженерлік үлгілеу жүйесінің енгізілуі», «Компанияда қызмет көрсетудің жалпы көпқызметті орталықтарын қалыптастыру», «Іс-сапарларды басқару». Аталған жобаларды енгізуден күтілетін нәтиже 72,4 млрд.тг.

«Қазмұнайгаз» ҰК-да 2020 жылы 21752 мың тонна мұнай және газ конденсаты өндірілді. Жоспар бойынша 23043 мың тонна өнім өндірілуі тиіс еді.

Кесте 3 – Дағдарысқа қарсы бағдарламалар нәтижелері, млрд.тг.

Көрсеткіштер	2020 жылға арналған бастапқы болжам	2020 жылдағы нақты дағдарысқа қарсы шаралар	Өзгерістер
Түсім	2955	4556	54,2%
Таза пайда	65	172	164,6 %

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Ұсынылған 3-кестеге сәйкес «Қазмұнайгаз» ҰК-да дағдарысқа қарсы бағдарламалар өз нәтижелерін бергендігін көруге болады. Дегенмен де дағдарыстан кейінгі компанияның экономикалық жағдайын тұрақтандыру үшін арнайы шаралар кешенін жасақтау қажет.

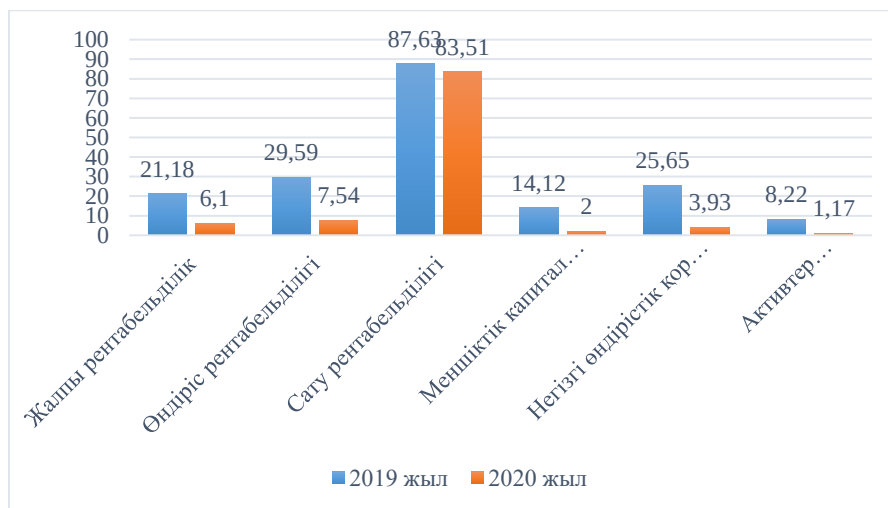
Компанияның экономикалық жағдайы абсалютті және қатысты көрсеткіштерді қолданумен бағаланады. Абсалютті көрсеткіштер қатарына жалпы табыс, өнімді немесе қызметті сатудан түскен табыс жатқызылса, қатысты көрсеткіштерге рентабельділік көрсеткіштерінің тобы енеді.

Рентабельділік – шаруашылық қызмет табыстылығының деңгейін сипаттайтын көрсеткіш. Компанияның рентабельділігін талдау үшін келесі 4-кестедегі көрсеткіштерді қолданамыз.

Кесте 4 – «Қазмұнайгаз» ҰК-н экономикалық көрсеткіштері, млн.тг.

Көрсеткіштер	2020 жыл	2019 жыл
Салық салынғанға дейінгі пайда	278200	1384631
Өнімді сатудан түскен түсім	4556037	6858856
Таза пайда	171897	1158157
Өнімді сатудан түскен пайда	3804970	6010789
Өнімнің өзіндік құны	2277066	3913744
Басқарушылық шығындар	170208	213967

Коммерциялық шығындар	458186	420402
Толық өзіндік құн	2277066	3913744
Негізгі құралдар құны	4369745	4514646
Айналым активтері	14653287	14081915
Меншіктік капитал	8636679	8196656

Сурет 4 – «Қазмұнайгаз» ҰК рентабельділігінің өзгерістері, %

Ескерту: авторлармен құрастырылған

2019 жылдағы көрсеткіштермен салыстырғанда «Қазмұнайгаз» ҰК-ң 2020 жылдағы рентабельділік көрсеткіштері барлық шамалар бойынша азайған. Жалпы рентабельділік көрсеткішінің өзі де 15%-ға төмендеген. COVID-19 нәтижесінде нарықтық бағалар қарқыны, орын алған инфляция барысында активтердің құнсыздануы жүзеге асырылды. «Қазмұнайгаз» ҰК –да активтердің құнсыздануының шамасы – 244 млрд. теңге. Активтердің құнсыздануы және ең бастысы мұнай бағасының төмендеуі салдарынан компания пайдасы мен өзіндік құн шамалары үлкен өзгеріске ұшырап отыр. Әрине бұл жағдай компанияның рентабельділігін де төмендетіп отыр [7].

Қорытынды.

«Қазмұнайгаз» ҰК ұзақ жылдар бойы әлем нарығын бағындыруға тырысты. Жаңа кен орындарын ашу арқылы компанияның стратегиясын жүзеге асырып отырды. «Қазмұнайгаз» ҰК Қазақстандағы ірі ұлттық компаниялардың бірі болғандықтан жаңа инновациялық жобаларды дамытумен көп айланыспайды, яғни тәуекелге барғысы келмейді. Ал энергияның баламалы түрін өндіру арқылы көптеген компаниялармен бәсекеге түсе алмайды. Мұнай бағасы қалыпты болғанда компанияның «Жасыл экономикаға» көшу ынтасы болмады. Нарықтағы жағдай лезде өз бағытын бұрған кезде компания шығынды азайтуға жұмыстанды. Төмендеп бара жатқан бағалармен компания жасыл экономиканы және шығарындыны азайту жолдарын емес, жалпы шығындары оңтайландырумен айналысты. Бірақ бұл түпкілікті мәселені шешпейді.

Еуропа елдері «жасыл энергетиканы» ынталандыратын болады. Мұнай бағасының төмендеуінен компанияның пайдасы мен рентабельділігінде де кері көрсеткіштер орын алғаны белгілі болды. Сондықтан ірі еуропалық өндірушілер мұнай-газ саласына инвестиция көлемін азайтып, керісінше қалпына келетін және төмен көміртегі өнеркәсібіне қаржы салуы жоспарлап

отыр. Қайта қалпына келетін энергия нарығында да даму және құлдырау қарқыны орын алатын болады. Бірақ бұл саланың дамуы жалғасатын болады [8]. Қытай елі 2035 жылы толықтай гибриді және электр автокөліктеріне көшу туралы шешім қабылдады. Қытайдың автокөлік нарығы әлемдік автокөлік нарығының 25%-н қамтиды.

Пайда мен рентабельділікті арттырудың бірден бір жолы – жоғары сапалы инновациялық өнімді енгізу, тауарды, өнімді өткізудің жаңа нарықтарын игеру, ұйымдастырушылық және басқарушылық жаңашылдықтар енгізу.

Технологияның қазіргі жағдайы дәстүрлі энергияны тасымалдаушыларды (көмір, мұнай, табиғи газ) қолданудан бас тартуға мүмкіндік бермейді. Бірақ ұлттық компаниялар дағдарыстан шығу үшін келесі үш бағытты қолданып, жүзеге асыру қажет:

1. Ауаға шығарылатын зиянды шығарылымдардың көлемін азайту;
2. Энергияның баламалы түріне көшу үшін шетелдік инвесторларды экономикаға тарту;
3. Табиғи байлықтарды қорғау, адамдардың денаулығын сақтау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мемлекеттік реттеу шараларын кеңейту.

Энергияның баламалы түріне ауысу ұзақ уақытты талап етеді. Мұнай нарығы қайта қалпына келгенімен бәсекеге қабілетті болу үшін өндірістік және логистикалық тізбектілікке «жасыл» және энергиялық тиімді технологияны енгізуге тура келеді.

Қорыта келе, Қазақстан экономикасы мұнай-газ нарығына тәуелді болғандықтан ұлттық мұнай компаниялары қымбат әрі уақытты талап етсе де бизнестегі үдерісті өзгертіп энергияның баламалы түрін өндіруге көшу қажет. Әрине, білікті кадрлар және шетелдік тәжірибелер де қажет болады. Егер қалыпты жағдаймен шектелетін болса ЖҰӨ-де азайып, экономикалық дамуды тежейтін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кокорин А. Подготовка нового климатического соглашения ООН: перспективы для России и других стран. Мосты. — Москва. — №4. — 2019. — С. 9-14
- 2 COVID-19 в странах центральной Азии: последствия и ответные экономические меры. Обзор [Электронный ресурс] - URL: <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian.pdf> (дата обращения 16.07.2022)
- 3 Сатыбалдина А.А. Стратегия перехода Республики Казахстан к низкоуглеродному развитию в условиях глобализации: потенциал, приоритеты и механизмы реализации. — Алматы: Институт экономики КН МОН РК. — 2019. — 292 с.
- 4 Концепции по переходу Республики Казахстан к «Зеленой экономике» [Электронный ресурс] - URL: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/T1300000577> (дата обращения 16.07.2022)
- 5 Сохраняя устойчивость обеспечивая развития. Годовой отчет КазМунайгаз. 2020 год [Электронный ресурс] - URL: https://www.kmg.kz/uploads/reports/KMG_AR2020_RUS.pdf (дата обращения 08.07.2022)
- 6 Переломный момент кризиса COVID-19. Доклад об экономике Казахстана [Электронный ресурс] - URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/890971624952007527/pdf/Turning-the-Tide-on-the-COVID-19-Crisis.pdf> (дата обращения 20.07.2022)
- 7 Есекина Б.К. Разработка теоретико-методологических основ низкоуглеродного развития экономики Казахстана: принципы, прогнозные сценарии и механизмы их реализации: отчет о НИР (заключительный) /№ ГР 0115РК00797. — Инв. № 0217РК01856. РГКП «Институт экономики КН МОН РК»: — Алматы. — 2019. — 140 с.
- 8 Hefner R.A. (2019) The age of energy gases. International Journal of Hydrogen Energy. №1(3). P. 309-326

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ НЕФТЕГАЗОВОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА

Аннотация.

В стабильном экономическом развитии Казахстана нефтяная и газовая индустрия стала мощной силой многих секторов. Поэтому авторы в статье в качестве цели взяли исследования анализ экономических показателей нефтедобывающих предприятий Казахстана и применение экономических механизмов на основе максимизации прибыли.

В статье в качестве объекта исследования были взяты экономические показатели развития нефтегазового рынка в Республике Казахстан и экономические показатели НК «КазМунайГаз». Для подготовки результатов исследования были использованы методы графического и табличного изложения результатов исследования.

Нефтегазовая отрасль обеспечивает стабильность экономики Казахстана. Но на сегодняшний день данная отрасль находится под угрозой выпадения из ряда конкурентноспособных отраслей. Потому что, во-первых, снизились цены на сырье, во-вторых, из-за чрезмерного количества вредных выбросов в воздух происходят такие явления, как дисбаланс в природе, то есть резкое потепление. Авторы, вынося эти вопросы, дали прогноз на будущее нефтегазовой отрасли, в том числе через ключевые показатели НК «КазМунайГаз». Несмотря на то, что компания сократила временные затраты, это негативно сказывается на экономике Казахстана. Поэтому крупные европейские компании рассматривают возможность сокращения инвестиций в нефтяное сырье и финансирования зеленой экономики. В качестве предложения авторы предложили ввести в производство инновационную высококачественную продукцию или перейти на производство альтернативных источников энергии для Казахстана, как развивающей стране.

Ключевые слова: нефтегазовый рынок, иностранные инвестиции, зеленая экономика, альтернативная энергия, спрос, объем производства.

ECONOMIC MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF THE OIL AND GAS SECTOR IN KAZAKHSTAN

Abstract.

In the stable economic development of Kazakhstan, the oil and gas industry has become a powerful resilience of many sectors. Therefore, the authors in the article as a goal took an analysis of the economic indicators of oil production in Kazakhstan and the use of economic mechanisms based on profit maximization.

In the article, as an object of study, the high indicators of the development of the oil and gas market in Kazakhstan and the high indicators of NC "KazMunayGas" were considered. To prepare the results of the study, the methods of graphical and tabular results of the study were used.

Oil and gas resolution on the establishment of the economy of Kazakhstan. Today, the district is under the protection of falling out of the ranks of competitive departments. Due to the fact that, firstly, prices for raw materials have increased, and secondly, due to an increase in the amount of harmful emissions into the air, such phenomena as an imbalance in nature, that is, a sharp warming. The authors, putting these questions forward, gave a forecast for the future of the oil and gas industry, including through the key indicators of NC KazMunayGas. Despite the fact that the company takes into account the time costs, this negatively affects the economy of Kazakhstan. Therefore, large European companies are exploring the possibility of reducing investment in crude oil and financing the green economy. As a proposal, the authors propose to introduce innovative raw materials into production or switch to the production of alternative energy sources for Kazakhstan, as a developing country.

Key words: oil and gas market, foreign investments, Green economy, alternative energy, demand, production volume.

REFERENCES

- 1 Kokorin A. Podgotovka novogo klimaticheskogo soglasheniya OON: perspektivy dlya Rossii i drugikh stran. [Preparation of a new UN climate agreement: prospects for Russia and other countries]. Mosty. – Moskva. №4. 2019. P. 9-14 [in Russian]
- 2 COVID-19 v stranakh tsentral'noi Azii: posledstviya i otvetnye ekonomicheskie mery. Obzor. [COVID-19 in Central Asian countries: consequences and economic responses. Review]. Available at: — URL:

<https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian.pdf> [in Russian] (accessed: 16.07.2022).

3 Satybaldina A.A. Strategiya perekhoda Respubliki Kazakhstan k nizkouglerodnomu razvitiyu v usloviyakh globalizatsii: potentsial, priority i mekhanizmy realizatsii. [Strategy for the transition of the Republic of Kazakhstan to low-carbon development in the context of globalization: potential, priorities and implementation mechanisms]. Almaty: Institut jekonomiki KN MON RK. 2019. 292 p. [in Russian]

4 Kontseptsii po perekhodu Respubliki Kazakhstan k «zelenoi ekonomike». [Concepts for the transition of the Republic of Kazakhstan to a "green economy"] Available at: — URL: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/T1300000577> [in Russian] (accessed: 16.07.2022)

5 Sohranyaya ustoichivost' obespechivaya razvitiya. [Maintaining sustainability ensuring development] Godovoi otchet KazMunaigaz. 2020 god. Available at: — URL: https://www.kmg.kz/uploads/reports/KMG_AR2020_RUS.pdf [in Russian] (accessed: 08.07.2022)

6 Perelomnyi moment krizisa COVID-19. [Tipping point of the COVID-19 crisis]. Doklad ob jekonomika Kazakhstana. Available at: — URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/890971624952007527/pdf/Turning-the-Tide-on-the-COVID-19-Crisis.pdf> [in Russian] (accessed: 20.07.2022)

7 Esekina B.K. Razrabotka teoretiko-metodologicheskikh osnov nizkouglerodnogo razvitiya ekonomiki Kazakhstana: printsipy, prognozyne stsennarii i mekhanizmy ikh realizatsii. [Development of theoretical and methodological foundations for low-carbon development of the economy of Kazakhstan: principles, forecast scenarios and mechanisms for their implementation]: otchet o NIR (zaklyuchitel'nyi) /№ GR 0115RK00797. Inv. № 0217RK01856. RGKP «Institut ekonomiki KN MON RK»: Almaty. 2019. 140 p. [in Russian]

8 Hefner R.A. (2019) The age of energy gases. International Journal of Hydrogen Energy. №1(3). P. 309-326 [in English]

Information about authors:

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, associate professor, Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Akmaral Mukasheva – master of economics sciences, senior teacher, Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Информация об авторах:

Рысты Сабирова – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Акмарал Мукашева – магистр экономических наук, старший преподаватель, кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысты Сабирова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Экономика» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Акмарал Мукашева – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Экономика» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Г.К. Андабаева^{1*} , Т.И. Какижанова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

*e-mail: gulumira.andabayeva@kaznu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ТИІМДІЛІГІ

Андатпа.

Мақалада Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерліктің дамуының негізгі факторлары қарастырылды. Қарқынды дамып келе жатқан бәсекелестік процестер мен ғылыми-техникалық прогрестің заманауи жағдайында инновациялар ұлттық экономиканың негізі және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің негізгі факторы ретінде қызмет ететіні анықталды. Сонымен қатар бүгінгі таңда ел экономикасы өндірілетін тауарлар мен қызметтерді үздіксіз жетілдіру, сондай-ақ жаңа бағыттарды игеру негізінде нарықта табысты бәсекелестікке төтеп бере алады. Жаңа өнімдерді әзірлеу, стартаптар мен инновациялар және жаңа әдістер мен тәсілдерді енгізу макро және микро деңгейде негізгі көрсеткіштер болып табылатыны анық.

Инновациялық зерттеулердің нәтижелері инновациялар, іргелі зерттеулер және ғылыми-зерттеу нәтижелерін коммерцияландыруға бағытталған кәсіпкерлік күш арасындағы байланысты көбірек көрсетеді. Өзектілігі күн санап артып келе жатқан бәсекелестік артықшылыққа ие болудың басты стратегиялық факторларына жаңа технологияларды қолдану, стартаптар мен техникалық және технологиялық қайта жарақтандыру, өндірістік үдерістерді оңтайландыру және т.б. шаралар жатады.

Ғылым мен бизнестің байланыстылығының негізінде жаңашылдықтар нәтижелері жаңа жобалар негізінде және стартаптардың нарыққа шығып, өз орнын табу арқылы экономикалық өсуді қамтамасыз етеді. Осы мақалада ел экономикасының дамуындағы инновация мен инновациялық кәсіпкерліктің орны мен шетелдік тәжірибенің негізінде «төрттік спираль» тұжырымдамасы көрсетілген. Мақалада екі үдерістің: экономикалық даму мен инновациялық кәсіпкерліктің көп қырлы екенін ескеріліп, осы екі құбылыс пен олардың экономикадағы ерекшеліктерін көрсетуге талпыныс болды.

Негізгі сөздер: инновация, инновациялық кәсіпкерлік, экономикалық өсу, экономикалық тиімділік, технология.

Кіріспе.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының жалпы мәжілісінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев: «Әлеуетімізді арттыру және жетістіктерге жету үшін алдымызға биік мақсаттар қойып, жаңашылдыққа ұмтылып, жұмыс тиімділігін арттыруымыз керек. ХХІ ғасырдағы мемлекеттің күші мен қуаты, халықаралық аренадағы беделі ғылыми-техникалық жетістіктермен өлшенетінін естен шығармауымыз керек. Ғылымды, технологияны және инновацияны дамыту – еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі бағыттарының бірі. Біз отандық ғылымның басым бағыттарын халықаралық талаптар мен ұлттық мүдделерге сай анықтаймыз» [1].

Қазіргі таңда ғылыми-зерттеу нәтижелерін нарыққа шығаратын стартаптар мен академиялық еншілес компаниялар үздіксіз және тұрақты экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күшіне айналууда. Мақаланың мақсаты – елдің экономикалық дамуындағы инновациялық кәсіпкерліктің рөлін, Қазақстан Республикасының шағын және орта кәсіпкерлігін дамыту құралы ретінде «төрттік спираль» тұжырымдамасын талдау.

Дамыған 30 елдің қатарына ену үшін технология мен технологияны дамыту басты міндет болуы керек. Мысалы, индустрия 4.0, денсаулық сақтау 4.0, білім беру 4.0, көлік 4.0, адам ресурстары 4.0, экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқаруды қамтитын «ақылды қала» цифрлық экономиканы трансформациялаудың жаңа трендтері дамып келеді.

Тізімнің басында тұрған дамыған елдерде, АҚШ пен Қытайда шағын бизнес пен стартаптар инновациялар мен жаңа идеялардың негізгі және негізгі жеткізушілері болып табылады.

Зерттеу мемлекеттік органдардың бағдарламалық құжаттары мен статистикалық мәліметтерге негізделді.

Инновациялық кәсіпкерліктің дамуы үшін қолайлы жағдайларды, даму мәселелері және оның ел экономикасының дамуына қосатын үлесі туралы ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттермен танысу осы саладағы негізгі тенденцияларды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Қолданылған ғылыми тәсілдер: әдеби дереккөздерді талдау, салыстырмалы талдау, жүйелеу, жалпылау.

Қазақстан әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіруге ұмтылуда. Осы жобалық мақсаттарға жету үшін қазіргі уақытта индустриялық-инновациялық бағдарламалар кеңінен қолданылады. Әрине, нақты экономика салаларына инновациялық жобалар мен әзірлемелерді енгізу үдерісін күшейту қажет. Ол үшін экономиканың барлық салаларындағы жаһандық трендтерді және нарықтағы соңғы трендтерді әрдайым ескеріп, оларды ұстануымыз керек. Экономика бойынша 1996 жылғы Нобель сыйлығының лауреаты, Гонконгтағы Қытай университетінің профессоры Джеймс Миррлис өз сұхбатында айтқандай: «Елдің саяси ықпалын, сондай-ақ білім деңгейін, жан басына шаққандағы ЖІӨ мен адам капиталының индексін ескере отыра, менің ойымша, Қазақстан үшін бұл қолжетімді міндет» [2].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Инновациялар – экономикалық даму мен кәсіпкерліктің өзара байланысының негізінде елдің экономикалық дамуының қозғаушы күші болып табылатындығы туралы әртүрлі пікірлер айтылып келді. Уақыт өте келе, инновациялық кәсіпкерлік қазіргі экономикалық дамудың негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырыла бастады. Дамыған елдерде шағын және орта кәсіпорындарының қабылдаған шешімдерінің икемділігі мен бәсекелестік артықшылықтарын пайдалана отырып, ұлттық экономиканың инновациялық тұрғыдан дамуына елеулі үлес қосуда. Біздің елімізде инновациялық әлеует толықтай іске асырылмағанмен, даму үстінде екендігін көруге болады.

Astana Hub 2020 стартаптарының жыл сайынғы рейтингі бойынша Қазақстандағы үздік 10 технология және IT стартаптары анықтады. Ағымдағы жыл бойынша табысқа қолжеткізген IT-стартаптар рейтингінде жетекші бірінші және екінші орында Orion M2M, LoT құрылғылары, LoRaWAN стартаптарындағы энергияны үнемдейтін желілерге арналған бағдарламалық қамтамасыз ету. Cerebra – ишемиялық және геморрагиялық инсульттің автоматтандырылған диагностикасына арналған нейрорадиология саласындағы жасанды интеллект. Сондай-ақ Orion M2M Қазақстан Республикасының астанасы Нұр-Сұлтан қаласында «Ақылды қаланың» ажырамас бөлігі болып табылатын «Ақылды тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық» желісін дамытуда.

Алайда, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, шағын және орта кәсіпкерлік ел экономикасының инновациялық дамуына үлкен үлес қосатындығын көрсетеді. Олардың инновациялық қызметінің белсенділігін көрсететін көрсеткіш ретінде бір ғылыми қызметкерге шаққандағы жаңашылдықтар саны ірі ұйымдарға қарағанда 4 есе жоғары екенін көрсетеді және

АҚШ-тағы ШОБ секторындағы ҒЗТҚЖ шығындарының бір долларына шаққандағы инновациялар саны да ірі кәсіпорындарға қарағанда 24 есе көп. Сонымен қатар, бір қызметкерге берілген патенттердің салыстырмалы санында көрсетілген шағын кәсіпкерлік саласында жұмыс істейтін мамандардың инновациялық белсенділігі ірі кәсіпорындардағы көрсеткіштен 16 есе жоғары [3].

Экономикалық дамудың ағымдағы кезеңі жаһандық экономикалық қатынастардың түбегейлі өзгерістерімен, бәсекелестіктің күшеюімен және ғылымды қажет ететін экономика – «білім экономикасымен» сипатталады. Белсенді қалыптастыру негізінде ұлттық экономикалық жүйелердің терең қайта құрылуымен бірге жүреді.

Әлемдік экономикалық жүйенің аталған үрдістерінің негізінде жатқан объективті заңдылықтар индустриялық өндіргіш күштердің даму деңгейіне, еңбек ресурстарының сапасына, қоғамдық өндіріс факторларының құрылымына және өндірістік процесті ұйымдастыруға, ұлттық экономиканың институционалдық ортасына тиісті талаптар қояды. Осы талаптарға сәйкестік ұлттық өндірістің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді. Соған қарамастан, экономиканың жұмыс істеу жағдайлары мен ресурстық базаның факторлары ұқсас елдерде де өндірістің әртүрлі деңгейі және экономикалық өсудің әртүрлі қарқыны байқалады. Бұл экономикалық субъектілердің инновациялық белсенділігінің әртүрлі деңгейімен және соның салдарынан инновацияларды (жаңа тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді, технологияларды, өндіріс құралдарын) енгізу мен диффузияның біркелкі емес ауқымымен түсіндіріледі. Соңғы онжылдықта бірқатар дамушы елдер экономикалық дамудың айтарлықтай қарқынына қолжеткізді, оның негізгі факторы шетелдік инновациялық технологияларды (Гонконг, Сингапур және т.б.) пайдалану болып табылады. Әлемдік экономиканы дамыту тәжірибесі айтарлықтай ресурстық-шикізаттық базасы бар елдер ресурсқа тәуелді экономиканы жиі қалыптастыратынын дәлелдейді, ал шағын ресурстық сектор түрлі инновацияларды (Жапония, Сауд Арабия экономикаларын мысалға алсақ болады) кеңінен енгізуге ықпал етеді. Қазіргі уақытта әртүрлі инновацияларды енгізу ұйымдардың бәсекелестік артықшылықтарын қалыптастырудың, олардың бәсекелестік ортада өмір сүруінің шарты болып табылады [4].

Қазақстан Республикасының аймақтарында кәсіпкерліктің даму деңгейі әртүрлі, ол объективті себептерге де, белгілі бір аймақтағы компанияларды қолдаудың тиімділігіне де байланысты болуы мүмкін. ШОК дамыту мәселесі кеңінен зерттелгені белгілі, бірақ қазіргі жаһандағы түсінік жаңартылған факторлардың әсерін қосымша зерттеуді қажет ететіндігін ескеру керек.

Қазақстанда шағын және орта бизнес кәсіпорындарының үлесі 2005 жылы жалпы өңірлік өнімнің 10,5%-ын, ал 2020 жылдың бірінші жартыжылдығында – 28,4%-ды құрады. Ағымдағы экономикалық даму жағдайында нарықтағы өз орнын сақтау үшін барлық кәсіпорындар үдемелі бәсекелестікке төтеп бере алуы қажет. Ғылыми-техникалық прогресс өндірістің өсуінің шешуші факторына айналды, өйткені ол бәсекеге қабілетті өнімдер мен қызметтерді өндіруге қажетті жаңа білім, ақпарат және тәжірибе алмасудың біріктірілген тәсілі болып табылады. Инновациялық технологияларды белсенді енгізбесе, кәсіпорын өндірісті экономикалық артта қалуға және экономикалық әлеуеттің едәуір төмендеуіне әкелетін нарықтық жағдайларға қатты тәуелді екендігін де ескеру керек.

Еліміз өз алдына әлеуметтік-экономикалық және индустриялық-инновациялық дамудың жоғары деңгейін қамтамасыз етуден тұратын ұзақ мерзімді дамудың өршіл, алайда қолжеткізуге болатын мақсаттарын қояды. Осы мақсаттарға жетудің мүмкін жолы – экономиканың инновациялық даму моделіне көшу деп ойлаймыз. Қазақстанның инновациялық жүйесінің

алдында тұрған басты мәселелердің бірі – зерттеулер мен әзірлемелер үшін кадрлық әлеуеттің болуы. Қазақстанда «Болашақ» ұлттық білім беру бағдарламасы жұмыс істейді. Бағдарлама әлемнің үздік университеттерінде бакалавриат және аспирантура деңгейінде халықаралық білім алуға мүмкіндік береді. Докторантура бағдарламалары үшін түрлі шәкіртақылар санын көбейту, постдокторантура және ғылыми зерттеулер бағдарламаларын құру ұсынылады. Одан бөлек, үкімет Қазақстандағы ҒЗТКЖ секторын қаржыландырудың негізгі көзі болып қала береді, ал ҒЗТКЖ секторының бұл қаржыландыру көзіне тәуелділігі өте жоғары. Қазақстандағы жеке секторлар қазақстандық ғалымдар мен инженерлерге зерттеу жобаларына тапсырыс беруге мүдделі емес. Сондықтан ҒЗТКЖ-ны қаржыландыру схемаларына жаңа тәсілдер әзірлеу қажет деп білеміз. Дамыған елдердің озық тәжірибесін негізге ала отырып, ғылыми ұйымдарды олардың ғылыми әлеуетіне (кадрлық әлеует, зерттеу жобаларының тиімділігі және олардың нәтижелері, өз зертханаларының болуы және т.б.) сәйкес жіктеген дұрыс болар еді. Мысалы, алғашқы екі санатқа «ғылыми мектептер» құрған ғылыми ұйымдар және ғалымдардың әлемдік қоғамдастығына жақсы таныс дәстүрлі халықаралық байланыстар кіруі керек. Үшінші санатқа өз қызметін бастайтын ғылыми ұйымдар мен жоғары оқу орындарының кафедраларын жатқызған жөн. Ғылыми ұйымдардың алғашқы екі санаты үшін ҒЗТКЖ-ны қаржыландыру көлемі Ұлттық қаржыландырудың жалпы көлемінің кемінде 80%-ын құрауы тиіс. Сонымен қатар, әлсіз заңнамалық базаны қайта қарап, нығайту керек. Қазіргі уақытта ұлттық заңнамада инновациялық парктер мен технопарктердің мәртебесін айқындау, қаржыландыру және оларға жеңілдіктер берудің нақты критерийлері нақты келтірілмеген. Мемлекеттік қолдау алу құқығын қоса алғанда, инновациялық жобалардың нақты тәжірибесіне қатысты нақты тетіктер; инновациялық қызметтің бағыттары мен түрлерін тәуелсіз және еркін таңдау құқығы; инновацияларды қолдау үшін ішкі қорлар құру құқығы; ғылыми-техникалық ақпаратқа қол жеткізу құқығы; және инновациялық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті бірлесіп орындаушыларды келісімшарт негізінде шақыру құқығы туралы ақпараттар әлі де болса зерттеулер мен толықтыруларды қажет етеді.

Жаңа білім, ғылыми зерттеулер және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар өз алдына табысты және тиімді экономиканы құрмайды. Бәсекеге қабілеттілік пен әл-ауқаттың өсуінің кілті – ҒЗТКЖ-ны сәтті пайдалану, яғни инновациялық қызмет. Көп жағдайда ҒЗТКЖ-ны басқару, оған жобаларды болжау, жоспарлау, бағалау, ұйымдастыру және жан-жақты басқару, ҒЗТКЖ барысын бақылау кіреді, ҒЗТКЖ-ны жүзеге асырудан гөрі стратегиялық маңызды міндет саналады. Инновациялардың дұрыс бағытын анықтау ең маңызды болып табылады, шағын және орта бизнес секторының жалпы ішкі өнімге қосқан үлесі және өсу қарқыны жоғары болғандықтан, мемлекеттің экономикалық және инновациялық әлеуетін нығайту өңірлерден бастау керек деп ойлаймыз.

Республика бойынша инновациялар статистикасын келтіретін болсақ, ол 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Кәсіпорындардың инновациялық қызметінің негізгі көрсеткіштері

№		2016	2017	2018	2019	2020
1	Респонденттер саны, бірлік, соның ішінде	31 077	30 854	30 501	28 411	28 087
2	Инновацияның барлық түрлері бойынша инновациясы барлар	2 879	2 974	3 230	3 206	3 236

3	Өнімдік және процестік инновациясы барлар	1 743	1 770	2 019	2 131	2 402
4	Инновацияның барлық түрлері бойынша инновация саласындағы белсенділік деңгейі, пайызбен	9,3	9,6	10,6	11,3	11,5
5	Өнімдік және процестік инновациялар бойынша инновация саласындағы белсенділік деңгейі, пайызбен	5,6	5,7	6,6	7,5	8,6
6	Инновациялық өнімдердің (тауарлар, көрсетілетін қызметтер) ЖІӨ-дегі үлесі, пайызбен	0,95	1,55	1,72	1,60	2,43
7	Өнеркәсіп кәсіпорындарындағы инновациялық өнімдердің (тауарлар, көрсетілетін қызметтер) жалпы өнеркәсіп өндірісінің көлеміндегі үлесі, пайызбен	1,81	3,21	3,41	3,26	5,83
8	Инновациялық өнімнің (тауарлар, көрсетілетін қызметтер) көлемі, млн. теңге	445 775,7	844 734,9	1 064 067	1 113 566,5	1 715 500,1
9	Өткізілген инновациялық өнімдер (тауарлар, көрсетілетін қызметтер) көлемі, млн. теңге	451 630,4	854 258,3	1 019 905,8	996 890,6	1 664 604,1
10	Өнімдік және процестік инновацияларға жұмсалған шығындар, млн. теңге	1 528 645,9	899 681,8	856 449,5	535 046,2	777 173,5
11	Өнеркәсіптегі өнімдік және процестік инновацияларға жұмсалған шығындар, млн. теңге	1 390 492,1	718 690,2	700 206,1	354 044,7	556 677,0
Ескерту: кесте [5] дереккөзі негізінде құрастырылған						

2016 жылмен салыстырғанда 2020 жылы респонденттер саны 9,6% төмендегенмен, инновацияның барлық түрлері бойынша инновациясы бар кәсіпорындар болса 12,4%-ға артқан. Сәйкесінше өткізілген инновациялық өнімдер (тауарлар, көрсетілетін қызметтер) көлемі 2020 жылы 1 664 604,1 млн. теңге құрап, 2016 жылмен салыстырғанда 3,6 есе артқанын көруге болады. Бұл соңғы жылдары болған COVID-19 пандемиясы да белгілі бір әсерін көрсетті деп ойлаймыз. Өндіріске жаңа технологиялар мен инновацияларды енгізуді кейінгі қалдырған компаниялардың қызметін пандемия вирусы сол кезеңдерде кеңінен енгізуге мәжбүрлеген болатын, оның көлемінің өсуі де соған байланысты деп түсінеміз және сонымен қатар цифрлық экономиканың, оның негізгі элементтерінің дамуы да оң өз әсерін тигізді.

Кәсіпкерлік экономикалық өсуге бірнеше жолмен әсер етуі мүмкін. Оларға білім экономикасының таралуы, бәсекелестіктің күшеюі және қол жетімді өнімдер мен қызмет түрлерінің көбеюі кіруі мүмкін. Қосымша тетіктерге жұмыс орындарын құру, жаңа инновациялар және өнімділікті арттыру кіреді [6].

Аймақ пен ұлттық ғылыми және инновациялық саясат құрылымының біріктірілуі немесе осы жеке формада жүзеге асырылуы мүмкін. Тұтынушылар мен әзірлеушілердің және

жасаушылардың бірлескен қызметтерін қабылдайтын пайдаланушылар (яғни азаматтар) «төрттік спираль» тұжырымдамасындағы инновациялардың негізгі драйверлері және өзегі болып табылады.

«Төрттік спираль» тұжырымдамасы шетелдік ғалымдар Э.Караяннис және Д.Кэмпбеллмен 2009 жылы ұсынылған, «Кәсіпкерлік – Мемлекет – Ғылым – Қоғам» атты құраушылардың жүйелік әрекеттесуі мен олардың өзара байланыстарын күшейтуге ұмтылады. Ұсынылған үлгі «төрттік спираль» ұғымын жоғарыдан төменге және төменнен динамикалық теңдестірілген тәсілдерді қолдана отырып, төрт секторды бір уақытта іске асыруға болатын ортада инновациялық сәулет ретінде қолдануға болатындығын көрсетеді. «Жоғарыдан төменге» – үкімет, университеттер, өнеркәсіп; «төменнен жоғарыға» – азаматтық қоғам. Сонымен қатар, осы модельдің тиімділігі мен тұрақтылығы архитектураға енгізілген білім мен оқыту интерфейстерін анықтайды. Осы төрт компоненттің үйлесімділігі эволюциялық, «ақылды», тұрақты кәсіпкерлікті құруға және өңірлер мен тұтастай ел экономикасының өсуіне бағытталады [7].

Ғылыми-техникалық прогресс инновацияға үлкен қызығушылық тудыратын талаптарды ұсынады. Инновацияларды енгізу арқылы компанияның «ақылды», тұрақты және нақты өсуіне, сондай-ақ оның қазіргі нарықтағы тұрақтылығына қол жеткізуге болады. «Төрттік спираль» ұғымы белгілі «үштік спираль» парадигмасын кеңейтеді, оның негізінде қоғам ғылыммен, өнеркәсіппен және мемлекетпен бірге шағын бизнес пен ел экономикасының инновациялық дамуында маңызды рөл атқарады, себебі ол инновацияның соңғы пайдаланушысы болып табылады, сондықтан инновацияның, технологияның және білімнің дамуына оның сұранысы мен өнімдер мен қызметтерді тұтынушының функциясы елеулі ықпал етеді.

«Төрттік спираль» үлгісін пайдалану мемлекет үшін шағын және орта кәсіпкерлікті аймақтық дамытудың күшті құралы болып табылады. Шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық дамуы мен үлесін ұлғайтуға мемлекет/үкімет – ғылыми ұйымдар – кәсіпкерлік/бизнес – белсенді азаматтық қоғам компоненттерінің үйлесімді желілік өзара әрекеттесуі арқылы қол жеткізуге болады. Аймақты дамытудың стратегиялық басымдықтары Мемлекеттік бағдарламалар мен нысаналы бағдарларға негізделеді, ШОК инновациялық өнімдерінің үлесінің өсуі – мақсатты бағдар болып табылады. Инновациялық жобаларды әзірлеу кезінде аймақтық жоғары оқу орындарының ғылыми-техникалық әлеуетін пайдалану ғылым мен бизнестің өзара тығыз іс-қимылын қамтамасыз етеді. Мемлекет шағын және орта кәсіпкерлік кәсіпорындары бастамашылық жасайтын инновациялық стартап-жобаларды қолдауды қамтамасыз етуге тиіс. Аймақтың дамуына белсенді азаматтық қоғамның қатысуы адамдардың пікірін ескеруге, кері байланысты қалыптастыруға, ұсынылған іс-шараларға баға алуға мүмкіндік береді [8].

Шын мәнінде, бұл тұжырым әлемдік экономиканың жетекші елдерінің экономикалық даму тәжірибесіне сәйкес келеді және Қазақстан экономикасының инновациялық даму бағытын да анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы инновациялық қызметтің дамуының тұжырымдамалық нысанында бәсекелестік жағдайда тұрақты сұранысқа ие тауарларды әлемдік нарыққа шығаруға, өткізуге қабілетті өндірістік инфрақұрылым қажет болып табылады. Ал Қазақстан экономикасының құрылымы әлі күнге дейін шикізат бағытын сақтап келетіндігін де білеміз. Экспорттың негізгі өнімдері жаңартылмайтын минералды ресурстар болып табылады, олар әр жылдары экспорттың жалпы көлемінің 75-80% құрайды. Олардың ішінде, тауар номенклатурасының бөлімдері бойынша минералдық өнімдер – 55%-ға дейін, бағалы емес металдар және олардан жасалған

бұйымдар – 32%-ға дейін, химиялық және өнеркәсіптің аралас салаларының өнімдері – 6,0% құрайды.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, нарықтың қазіргі таңдағы үдемелі, үнемі өзгермелі сұранысын тез қанағаттандыру инновациялық әдістерді қолданумен ғана іске асатындығын көруге болады. Ал, ұлттық экономиканың орнықты дамуы мемлекетіміздегі инновациялық жүйе, инновациялық ортаның қалыптасуы мен нәтижелі жұмыс істеуіне тікелей тәуелді. Инновациялық сфераның даму деңгейі сол елдің экономикалық өсуі мен экономикасының бәсекеге қабілеттілік дәрежесіне әсер ететін басты фактор ретінде сипатталады.

Осылайша, Қазақстан Республикасында инновацияларды коммерциялық пайдалану процестерінің қарқындылығын, ғылыми-техникалық прогресстің әртүрлі жетістіктерін ұлғайту мақсатында кәсіпкерлікті дамыту қажет.

Кәсіпкерлік қызмет жаңа жұмыс орындарын құруға ғана әсер етіп қоймай, инновацияны, экономикалық өсуді және әл-ауқатты ынталандыруда маңызды рөл атқарады. Елдің халықаралық аренадағы орны мен оның азаматтарының әл-ауқаты мемлекеттің тиімді инновациялық саясатты жүзеге асыру қабілетіне байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Президент Казахстана К.К. Токаев выступил с программной речью перед учеными страны [Электронный ресурс] — URL: <https://e-cis.info/news/569/100713/> (дата обращения: 02.07.2022)
- 2 Попадание в 30-ку развитых стран мира – это достижимая задача для Казахстана [Электронный ресурс] — URL: <https://prg.kz/> (дата обращения: 04.07.2022)
- 3 Голиченко О.Г. Национальная инновационная система России: состояние и пути развития. — М.: — 2019. — 99 с.
- 4 Sadyrova M., Yusupov K., Imanbekova B. (2021) Innovation processes in Kazakhstan: development factors. Journal of Innovation and Entrepreneurship. Vol. 10, Issue1. Springer. 18 p.
- 5 Статистика [Электронный ресурс] — URL: www.stat.gov.kz (дата обращения: 14.07.2022)
- 6 Justin D., Noirin M.C., Marie O'C. (2018) The role of entrepreneurship in stimulating economic growth in developed and developing countries. P. 1-15
- 7 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. (2019) “Mode 3” and “Quadruple Helix”: toward a 21st. century fractal innovation ecosystem. International Journal of Technology Management. P. 201-234
- 8 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. (2020) Mode 3 Knowledge Production in Quadruple Helix Innovation Systems: 21st Century Democracy, Innovation, and Entrepreneurship for Development. New York, NY: Springer Briefs in Business, Springer. P. 104-108

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ В ЭКОНОМИКЕ

Аннотация.

В статье рассмотрены основные факторы развития инновационного предпринимательства в Казахстане. В современных условиях развития конкурентных процессов и научно-технического прогресса определено, что инновации служат основой национальной экономики и главным фактором обеспечения конкурентоспособности предприятий. При этом определено, что экономика страны может успешно конкурировать на рынке на основе постоянного совершенствования производимых товаров и услуг, а также развития новых направлений. Разработка новых продуктов, стартапов и инноваций, а также внедрение новых методов и подходов, несомненно, являются ключевыми показателями на макро- и микроуровне.

Результаты инновационных исследований все чаще демонстрируют взаимосвязь между инновациями, фундаментальными исследованиями и предпринимательскими усилиями по коммерциализации результатов исследований. К основным стратегическим факторам получения конкурентного преимущества, которые день ото дня

становятся все более актуальными, относятся использование новых технологий, стартапов, техническое и технологическое перевооружение, оптимизация производственных процессов и другие меры.

Основываясь на связи науки и бизнеса, результаты инноваций обеспечивают экономический рост за счет выхода на рынок и нахождения своего места новых проектов и стартапов. В данной статье показано место инноваций и инновационного предпринимательства в развитии экономики страны и концепция «четверной спирали» на основе зарубежного опыта. В статье учтен многогранный характер двух процессов: экономического развития и инновационного предпринимательства, и предпринята попытка показать эти два явления и их особенности в экономике.

Ключевые слова: инновация, инновационное предпринимательство, экономический рост, экономическая эффективность, технология.

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN AND ITS EFFICIENCY IN THE ECONOMY

Abstract.

The article considers the main factors in the development of innovative entrepreneurship in Kazakhstan. In modern conditions of rapidly developing competitive processes and scientific and technological progress, it has been determined that innovations serve as the basis of the national economy and the main factor in ensuring the competitiveness of enterprises. At the same time, today the country's economy can successfully compete in the market based on the continuous improvement of manufactured goods and services, as well as the development of new areas. The development of new products, start-ups and innovations, as well as the introduction of new methods and approaches, are undoubtedly key indicators at the macro and micro levels.

The results of innovative research increasingly demonstrate the relationship between innovation, basic research and entrepreneurial efforts to commercialize research results. The main strategic factors for obtaining a competitive advantage, which are becoming more relevant day by day, include the use of new technologies, start-ups and technical and technological re-equipment, optimization of production processes and other measures.

Based on the connection between science and business, the results of innovations provide economic growth by entering the market and finding their place of new projects and start-ups. This article shows the place of innovation and innovative entrepreneurship in the development of the country's economy and the concept of the "quadruple helix" based on foreign experience. The article takes into account the multifaceted nature of two processes: economic development and innovative entrepreneurship, and an attempt is made to show these two phenomena and their features in the economy.

Key words: innovation, innovative entrepreneurship, economic growth, economic efficiency, technology.

REFERENCES

- 1 Prezident Kazakhstana K.K. Tokayev vystupil s programmnoi rech'yu pered uchenymi strany. [*The President of Kazakhstan K.K. Tokayev made a keynote speech to the scientists of the country*]. Available at: — URL: <https://e-cis.info/news/569/100713/> [in Russian] (accessed: 02.07.2022)
- 2 Popadanie v 30-ku razvitykh stran mira – eto dostizhimaya zadacha dlya Kazakhstana. [*Getting into the top 30 developed countries of the world is an achievable task for Kazakhstan*]. Available at: — URL: <https://prg.kz> [in Russian] (accessed: 04.07.2022)
- 3 Golichenko O.G. Natsional'naya innovatsionnaya sistema Rossii: sostoyanie i puti razvitiya. [*National innovation system of Russia: state and ways of development*]. M.: 2019. 99 p. [in Russian]
- 4 Sadyrova M., Yusupov K., Imanbekova B. (2021) Innovation processes in Kazakhstan: development factors. Journal of Innovation and Entrepreneurship. Vol. 10, Issue 1. Springer. 18 p. [in English]
- 5 Statistika. [*Statistics*]. Available at: — URL: www.stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 14.07.2022)
- 6 Justin D., Noirin M.C., Marie O'C. (2018) The role of entrepreneurship in stimulating economic growth in developed and developing countries. P. 1-15 [in English]
- 7 Carayannis E.G., Campbell, D.F.J. (2019) "Mode 3" and "Quadruple Helix": toward a 21st. century fractal innovation ecosystem. International Journal of Technology Management, 46. P. 201-234 [in English]
- 8 Carayannis E.G., Campbell D.F.J. (2020) Mode 3 Knowledge Production in Quadruple Helix Innovation Systems: 21st Century Democracy, Innovation, and Entrepreneurship for Development. New York, NY: Springer Briefs in Business, Springer. P. 104-108 [in English]

Information about authors:

Gulmira Andabayeva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, acting professor, Department of “Economics”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Tolkyn Kakizhanova – candidate of economic sciences, Department of “Economics”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Kakijanova.TI@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3875-5850>

Информация об авторах:

Гульмира Андабаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, исполняющей обязанности профессора, кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Толкын Какижанова – кандидат экономических наук, старший преподаватель, кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Kakijanova.TI@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3875-5850>

Авторлар туралы ақпарат:

Гүлмира Андабаева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, профессор м.а., Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-8711>

Толкын Кәкіжанова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Kakijanova.TI@kaznu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3875-5850>

F. Yaldız*

Kastamonu University Kuzeykent
Kastamonu, 37150, Turkiye
*e-mail: fiatyalidiz@gmail.com

INTERNATIONAL MIGRATION LAW AND TURKIYE'S MIGRATION MANAGEMENT

Abstract.

The two world wars in the 20th century and the events that followed those wars, caused the phenomenon of international migration to become one of the most important issues of the international relations system. In this direction, immediately after the Second World War, steps that would be effective at the global level began to be taken by international community. The Convention Relating to the Status of Refugees (1951) and the Protocol Relating to the Status of Refugees (1967) are among the most fundamental documents of international migration law and despite the long period of time that has passed their importance maintain even today. UNHCR and UN-IOM, as the two main organizations of international migration management, continue their work on the implementation of international migration law. Collaboration of the legal and institutional dimensions of international migration with states is essential for successful migration management. Turkiye has a national immigration law in line with the basic documents of international immigration law. The Law on Foreigners and International Protection, which came into force in 2013, is Turkiye's main national immigration law. In addition, cooperation processes with international migration institutions are also increasing. Established in 2013, the Ministry of Interior Presidency of Migration Management has become the most fundamental institution in Turkiye's migration management processes. In this study, Turkiye's relationship with international migration law and international migration organizations has been examined.

Key words: international migration, international migration law, United Nations High Commissioner for Refugees, International Organization for Migration United Nations, Turkiye.

Introduction.

Turkiye gained significant experience during the migration of Turks living in the Balkans and the Caucasus to Turkiye, which they saw as their homeland, as a result of political pressures. Especially after the labor migration agreement signed with Germany in 1961, Turkiye has become a state that gives intensive labor migration abroad. Apart from these, immigrants coming to Turkiye from different countries from different geographies such as Asia and the Middle East were not permanent in Turkiye, and Turkiye remained mostly as a transit country. Therefore, immigration and the phenomenon of immigrants in Turkiye have not been at the top of the agenda in legal and political terms. However, in line with the developments in the 21st century, Turkiye has become a target country. In this process, especially as a result of the events in Syria started in 2011, millions of Syrians immigrated to Turkiye. After this great immigration wave, Turkiye had to update and rearrange its national immigration law in line with international immigration law. In the context of these legal regulations, Turkiye has also strengthened its policies and institutional structure regarding migration management. In this study,

Turkiye's relationship with the global migration waves in the 21st century will be discussed in its legal and institutional dimension.

Materials and methods of research.

In this study, the convention and protocol of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the United Nations International Organization for Migration (UN-IOM) that affect international migration law will be examined. Türkiye's relationship with these institutions and the processes of ratification of legal documents, reservations (at the stage of signature and approval) will be investigated. In addition, the Law No. 6458 on Foreigners and National Protection (YUKK), entered into force in 2013, which is the most basic legal basis of Türkiye's current national immigration law will be examined. Concerning Türkiye's migration policies and migration management, the focus will be on the Ministry of Interior Presidency of Migration Management and its work. The numerical data published on the official website of the Presidency of Migration Management and the reports of official institutions will be taken into account. The research was conducted in Turkish and English languages.

Results and its discussion.

One of the most fundamental documents on international migration law is the "Convention Relating to the Status of Refugees". The Convention was adopted by the United Nations General Assembly resolution 429 (V) dated 14 December 1950 and signed on 28 July 1951 and entered into force on 22 April 1954 [1]. Before moving on to the details of the Convention and Türkiye's legal relation with the Convention, it would be beneficial to refer to the United Nations (UN) Charter referred to in the first paragraph of the Convention on the Status of Refugees and the UN Universal Declaration of Human Rights.

The Charter of the United Nations [2]. Was signed in San Francisco on 26 June 1945 and entered into force on 24 October 1945. Türkiye ratified the Charter on 15 August 1945 and the "Law on the Approval of the United Nations Charter and the Status of the International Court of Justice" (Law No: 4801) was published in the Official Gazette dated 24 August 1945, no. 6902 [3]. The UN Universal Declaration of Human Rights was proclaimed by the United Nations General Assembly on 10 December 1948 [4]. Article 14 of the UN Universal Declaration of Human Rights states that "everyone has the right to seek and to enjoy in other countries asylum from persecution".

The Convention Relating to the Status of Refugees, with a time limit, linked refugee status to events that occurred before 1 January 1951. Thus, the Convention covered persons who became refugees as a result of events that occurred before 1951. Türkiye signed the Convention on 24 August 1951, by (i) imposing a geographical (events taking place in Europe) limitation, (ii) making a reservation that no provision of the Convention may be interpreted as granting to refugees' greater rights than those accorded to Turkish citizens in Türkiye. The Convention was approved by the "Law on Approval of the Convention on the Legal Status of Refugees" (No.359), dated 29 August 1961 and was published in the Official Gazette dated 5 September 1961 (no.10898) [5].

Article 1/A-2 of the Convention Relating to the Status of Refugees, refugee is defined as "any person who, as a result of events occurring before 1 January 1951 and owing to well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion, is outside the country of his nationality and is unable or, owing to such fear, is unwilling to avail himself of the protection of that country; or who, not having a nationality and being outside the country of his former habitual residence as a result of such events, is unable or, owing to such fear, is unwilling to return to it".

The temporal (before 1951) and a geographic (Europe) limitation contemplated in the Convention on the Status of Refugees rendered the Convention inadequate in the following period. The emergence of people who could not return to their country of citizenship after 1951 and due to events that took place outside of Europe, and the need for them to have refugee status, led to the emergence of the Protocol on the Status of Refugees, which was accepted in 1967, in New York. The temporal limitation in the Convention Relating to the Status of Refugees has been removed with the adoption of the Protocol, Article 1-2 and geographical limitation has been removed with Article 1-3. Türkiye joined the Protocol on the Status of Refugees with the decision of the Council of Ministers dated 1 July 1968 (no. 6/10266) and the decision of the Council of Ministers was published in the Official Gazette on 5 August 1968 (no. 12968) [6]. However, Türkiye did not remove the geographical limitation while becoming a party to this Protocol and continued to relate and limit refugee status to “events occurring in Europe”. Therefore, Türkiye accepts foreigners who seek asylum as refugees due to the events taking place in Europe. Türkiye grants “temporary protection” status, not refugee status to persons coming from states that are not members of the Council of Europe.

The international organization that undertakes the most important task to deal with the refugee problem worldwide is the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) [7]. UNHCR, was founded in 1950 to help millions of Europeans after World War II. During the establishment phase, it was envisaged that the term of office would be limited to 3 years and that UNHCR would complete its tasks within these 3 years. However, over the past 72 years, UNHCR has continued its mandate and its mandate has gradually expanded from Africa to Asia, from the Middle East to Latin America. In 2022, UNHCR continues to work in many countries such as Syria, Ukraine, Afghanistan, Ethiopia, Yemen, Brundi, Venezuela, Rohingya and South Sudan. UNHCR has done / is doing important works on refugee rights around the world during the COVID-19 pandemic. The fact that UNHCR won the Nobel Peace Prize in 1954 for its groundbreaking work in Europe is an important institutional detail. UNHCR has been working closely with Türkiye on asylum and refugee issues since 1960. The existing cooperation between Türkiye and UNHCR has been formalized with the “Host Country Agreement between the Government of the Republic of Türkiye and the United Nations High Commissioner for Refugees” [8]. Signed on 1 September 2016 and the cooperation has gained a strong legal basis. The said agreement, signed on September 1, 2016, was approved on March 7, 2018 and published in the Official Gazette (no. 30353) of “The Law on Approval of Notes on the Amendment of the Agreement with the Host Country Agreement between the Government of the Republic of Türkiye and the United Nations High Commissioner for Refugees” [9]. UNHCR has offices in Türkiye, in Ankara (headquarters), Istanbul, Izmir, Gaziantep, Hatay, Sanliurfa and Van [10]. Ekşi states that UNHCR has gathered its operations in Türkiye under the umbrella of consultancy and assistance services since September 2018, and criticizes UNHCR’s failure to assist with voluntary returns and resettlements [11].

The International Organization for Migration (IOM) is another international organization that was established after the World War II, especially after the mass migration movements that took place in Western Europe. IOM was established in 1951 to assist European states with the plight of approximately 11 million migrants. IOM has taken important roles in many different political/military problems, natural disasters and in many different geographies, such as Hungary (1956), Czechoslovakia (1968), Chile (1973), Vietnam (1975), Kuwait (1990), Kosovo (1999), Timor (1999) Tsunami disaster (2004), Pakistan earthquake (2005), etc [12]. The Constitution of the International Organization for Migration [13]. Which provides the framework for the purposes, functions, legal status, financing, membership and other issues

of IOM, is one of the fundamental documents of international migration law. With the agreement signed between IOM and the UN in 2016 [14]. IOM has become a part of the UN system. The “World Migration Report”, published biennially by IOM since 2000, is an extremely valuable and important study in the context of international migration. The World Migration Report includes basic information about migration and immigrants, statistics, data, current migration issues and analysis. The World Migration Report - 2022, the eleventh in the World Migration Report series, was published in December 2021 to contribute to a better understanding of the phenomenon of migration and migration mobility around the world [15].

IOM opened offices in Türkiye in 1991 after the Gulf War. Relations became stronger after Türkiye became a member of IOM on 30 November 2004. IOM Türkiye has offices in Ankara (headquarters), Istanbul, Gaziantep, Hatay, Sanliurfa and Izmir.

Türkiye’s relationship with international migration law and international migration institutions is increasing legally and institutionally. The Law on Foreigners and International Protection (YUKK) No. 6458, which entered into force on April 4, 2013 in Türkiye [16]. Is the most important national legal document in the context of Türkiye’s immigration law and migration management. With the YUKK, many issues such as the situation of foreigners in Türkiye, visa, residence, education, work, temporary protection, asylum, etc. have been regulated in detail. In addition, in Article 3 (1/b) of the YUKK titled “Definitions”, “European” countries are defined as countries that are members of the Council of Europe.

In addition, the General Directorate of Migration Management was established under the Ministry of Interior with the YUKK. The duties of the General Directorate of Migration Management were rearranged with the Presidential Decree No. 4 [17]. Published in the Official Gazette dated 15 July 2018 (no. 30479). It’s “status as General Directorate” was changed as “Presidency” of the Migration Administration with the Presidential Decree No. 85 [18]. Published in the Official Gazette dated October 29, 2021 (no. 31643). With this change, the institutional structure of the Presidency of Migration Management, Türkiye’s most important institution in terms of migration management, has been enlarged and strengthened. In the Central Organization of the Presidency of Migration Management, there are five Directorate Generals serving: (i) Directorate General of Foreigners, (ii) Directorate General of International Protection, (iii) Directorate General of Combating Irregular Migration and Deportation Procedures, (iv) Directorate General of Harmonization and Communication, (v) Directorate General of Management Services and Department of Foreign Relations and Office of Legal Counsellor. The Presidency of Migration Management also established Provincial Organizations in each cities of Türkiye. The Presidency of Migration Management also performs secretarial services of The Migration Board “is responsible for determining Turkey’s migration strategies related with the foreigners and following the coordination and implementation; and is chaired by the Minister of Interior and consists of representatives from ministries, institutions and establishments determined by the Ministry of Interior.” the Migration Board made decisions on (i) Starting the preparations for the creation of the migration strategy document, (ii) Adoption of “Turkey’s Harmonization Strategy Document” and “National Plan of Action”, (iii) Making arrangements for the issues within the scope of its duty regarding residence permits in various boards, (iv) the Migration Action Plan, which sets forth the current situation in the field of migration in detail, was presented to the board members.

As of August 2022, according to official data, there are 5.5 million foreigners in Türkiye, 3.6 million of whom are Syrians. In Türkiye, the number of people with refugee status who are citizens of Council of Europe member states such as Greece, Bulgaria, Serbia, Azerbaijan and Albania is

approximately 50. The existence of such a large migrant population in Turkey has made it a necessity for the immigration management to be legally and institutionally strong. This situation not only affected Turkish Foreign Policy, but also became a controversial issue in Turkey's domestic policy. The return of approximately 4 million Syrians living in Turkey to Syria depends on the end of the internal turmoil in Syria and the normalization of Turkey - Syria relations. Turkey also cooperates with organizations such as European Union (EU), UNHCR, UNIOM in order to settle migrants in Turkey who want to go to European countries, USA, Canada, etc. In this context, “Agreement between the European Union and the Republic of Turkey on the readmission of persons residing without authorisation” signed between Turkey and EU in 2014 is an important legal document, although there have been problems and criticisms regarding the operation of this agreement, which aims to prevent irregular migration and the humanitarian suffering it brings [19]. The fact that all immigrants in Turkey in general, and Syrians who have lived in Turkey for more than 10 years in particular, live in suitable conditions in Turkey necessitates efforts to work in areas such as adaptation, health, education, housing and work.

Conclusion.

The phenomenon of migration, especially in the process that started after the World War II, has occupied the agenda of the international community, and in the 21st century, it has become an issue of increasing national and international dimensions and importance throughout the world. In this context, the establishment of international migration law and the establishment of international organizations that will deal with the international dimension of migration have become a necessity in direct proportion to the developments in the international system. In this context, the Convention Relating to the Status of Refugees (1951) and the Protocol Relating to the Status of Refugees (1967) are among the most fundamental international migration law documents. The United Nations (UN) Charter and the UN Universal Declaration of Human Rights are other important international human rights law documents that also protect the human dimension of migration and directly contribute to international migration law. UNHCR and UN-IOM, which were established to manage international migration in line with this legal framework, continue to work as two important organizations of international migration management.

Türkiye, as a state with thousands of years of experience on migration establishes a legal and institutional infrastructure compatible with the developments and changes in international migration system at the national level and creates national migration policies in coordination with international migration law and international migration institutions. In this context, the Law on Foreigners and International Protection, which came into force in 2013, and the Ministry of Interior Presidency of Migration Management, which was established in the same year (2013), are at the base of this legal and institutional implementations.

Events in a wide geography from Ukraine to Syria, from Afghanistan to Russia, from Africa to Latin America show that the phenomenon of migration will be one of the most fundamental and important issues of the international system in the 21st century as it was in the 20th century. These current global developments indicate that the importance of international migration law will increase and the relationship between international migration law and international human rights law will further develop. At this point, states and international organizations, the two main actors of the international relations system, have a great responsibility. It is vital that national migration laws are compatible with international migration law and that national migration management agencies cooperate with international migration agencies.

In this study, Türkiye's relationship with international migration law and international migration management institutions has been examined from this perspective. The international dimension of Türkiye's national migration law and national migration management has been researched.

REFERENCES

- 1 For the full text of the Convention, see: "Convention and Protocol Relating to the Status of the Refugees". Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10> (accessed 04.07.2022)
- 2 For the full text of the Charter, see: "United Nations Charter". Available at: — URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (accessed 04.07.2022)
- 3 The Law on the Ratification of the Status of the International Court of Justice by the Treaty of the United Nations. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6092.pdf> (accessed 21.06.2022)
- 4 Universal Declaration of Human Rights. Available at: — URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (accessed 06.05.2022)
- 5 Law on the Ratification of the Convention on the Legal Status of Refugees. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10898.pdf> (accessed 19.07.2022)
- 6 Number of Decisions: 6/10266. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12968.pdf> (accessed 19.07.2022)
- 7 History of UNHCR. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/tr/unhcrnin-tarihcesi> (accessed 19.07.2022)
- 8 For the full text of the Agreement, see: "Draft Law (1/787) Decrees that It is Appropriate to Approve the Notes on the Host Country Agreement and Amendments to the Agreement Between the Government of the Republic of Turkey and the United Nations High Commissioner for Refugees and the Report of the Foreign Affairs Commission". Available at: — URL: <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss461.pdf> (accessed 22.07.2022)
- 9 The Law Decrees that It is Appropriate to Approve the Notes on the Host Country Agreement and Amendments to the Agreement Between the Government of the Republic of Turkey and the United Nations High Commissioner for Refugees. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180307-10.htm> (accessed 05.07.2022)
- 10 UNHCR in Turkey. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/tr/turkiyede-unhcr> (accessed 19.07.2022)
- 11 Nuray S. (2019) The Activities of the United Nations High Commissioner for Refugees in Turkey and the Changing Role of the Turkish Asylum System. Istanbul Law Journal. №77 (1). P. 343–370
- 12 IOM History. Available at: — URL: <https://www.iom.int/iom-history> (accessed 19.07.2022)
- 13 Constitution of the International Organization for Migration. Available at: — URL: <https://www.iom.int/constitution> (accessed 15.07.2022)
- 14 Agreement concerning the Relationship between the United Nations and the International Organization for Migration. Available at: — URL: https://digitallibrary.un.org/record/837208/files/A_RES_70_296-EN.pdf?ln=en (accessed 05.07.2022)
- 15 World Migration Report. Available at: — URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022_0.pdf (accessed 05.07.2022)
- 16 Law No. 6458 on Foreigners and International Protection. Available at: — URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6458.pdf> (accessed 05.07.2022)
- 17 Presidential Decree on the Organization of Related, Related Institutions and Organizations Affiliated to Ministries and Other Institutions and Organizations. Available at: — URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat-Metin/19.5.4.pdf> (accessed 12.06.2022)
- 18 Presidential Decree on the Amendment of Some Presidential Decrees. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211029-35.pdf> (accessed 12.07.2022)
- 19 For the full text of the Agreement, see: "Agreement between the European Union and the Republic of Turkey on the readmission of persons residing without authorisation". Available at: — URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0507\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0507(01)&from=EN) (accessed 05.07.2022)

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨШІ-ҚОН ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ТҮРКИЯНЫҢ КӨШІ-ҚОНДЫ БАСҚАРУЫ

Андатпа.

XX ғасырдағы екі дүниежүзілік соғыс және сол соғыстардан кейінгі оқиғалар халықаралық миграция феноменін халықаралық қатынастар жүйесінің маңызды мәселелерінің біріне айналдырды. Осы бағытта екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірден әлемдік қоғамдастық тарапынан жаһандық деңгейде нәтижелі болатын қадамдар жасала бастады. Босқындар мәртебесі туралы конвенция (1951 ж.) және Босқындар мәртебесіне қатысты хаттама (1967) халықаралық көші-қон құқығының ең негізгі құжаттарының бірі болып табылады және ұзақ уақыт өткеніне қарамастан олардың маңыздылығын бүгінгі күнге дейін сақтап келеді. БҰҰ БЖКБ және ХҚҰ – БҰҰ халықаралық көші-қонды басқарудың екі негізгі ұйымы ретінде халықаралық көші-қон құқығын жүзеге асыру бойынша жұмысын жалғастыруда. Көші-қонды табысты басқару үшін халықаралық көші-қонның құқықтық және институционалдық өлшемдерінің мемлекеттермен ынтымақтастығы маңызды. Түркияда халықаралық иммиграциялық құқықтың негізгі талаптарына сәйкес ұлттық көші-қон заңы бар. 2013 жылы күшіне енген Шетелдіктер және халықаралық қорғау заңы Түркияның негізгі ұлттық иммиграциялық заңы болып табылады. Сонымен қатар, халықаралық көші-қон институттарымен ынтымақтастық процестері де артып келеді. 2013 жылы құрылған Ішкі істер министрлігі Көші-қон басқармасы президенттігі Түркияның көші-қонды басқару процестеріндегі ең іргелі мекемеге айналды. Бұл зерттеуде Түркияның халықаралық көші-қон құқығы және халықаралық көші-қон ұйымдарымен қарым-қатынасы қарастырылды.

Негізгі сөздер: халықаралық көші-қон, халықаралық көші-қон құқығы, Біріккен ұлттар ұйымының босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссары, Біріккен ұлттар ұйымы Миграция жөніндегі халықаралық ұйым, Түркия.

МЕЖДУНАРОДНОЕ МИГРАЦИОННОЕ ПРАВО И УПРАВЛЕНИЕ МИГРАЦИЕЙ В ТУРЦИИ

Аннотация.

Две мировые войны в XX веке и события, последовавшие за этими войнами, привели к тому, что явление международной миграции стало одним из важнейших вопросов системы международных отношений. В этом направлении сразу после Второй мировой войны мировым сообществом стали предприниматься шаги, которые были бы эффективными на глобальном уровне. Конвенция о статусе беженцев (1951 г.) и Протокол о статусе беженцев (1967 г.) относятся к числу наиболее фундаментальных документов международного миграционного права и, несмотря на прошедший длительный период времени, сохраняют свое значение и сегодня. УВКБ ООН и МОМ ООН, как две основные организации по управлению международной миграцией, продолжают свою работу по имплементации международного миграционного права. Взаимодействие правовых и институциональных аспектов международной миграции с государствами необходимо для успешного управления миграцией. В Турции действует национальное иммиграционное законодательство, соответствующее основным документам международного иммиграционного права. Закон об иностранцах и международной защите, вступивший в силу в 2013 году, является основным национальным иммиграционным законом Турции. Кроме того, расширяются процессы сотрудничества с международными миграционными учреждениями. Созданное в 2013 году Департамент по управлению миграцией Министерства внутренних дел стало основным и фундаментальным институтом в процессах управления миграцией в Турции. В этом исследовании были изучены отношения Турции с международным миграционным законодательством и международными миграционными организациями.

Ключевые слова: международная миграция, международное миграционное право, Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев, Международная организация по миграции Организация Объединённых Наций, Турция.

REFERENCES

1 For the full text of the Convention, see: “Convention and Protocol Relating to the Status of the Refugees”. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10> [in English] (accessed 04.07.2022)

- 2 For the full text of the Charter, see: “United Nations Charter”. Available at: — URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> [in English] (accessed 04.07.2022)
- 3 The Law on the Ratification of the Status of the International Court of Justice by the Treaty of the United Nations. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6092.pdf> [in English] (accessed 21.06.2022)
- 4 Universal Declaration of Human Rights. Available at: — URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> [in English] (accessed 06.05.2022)
- 5 Law on the Ratification of the Convention on the Legal Status of Refugees. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10898.pdf> [in English] (accessed 19.07.2022)
- 6 Number of Decisions: 6/10266. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12968.pdf> [in English] (accessed 19.07.2022)
- 7 History of UNHCR. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/tr/unhcrnin-tarihcesi> [in English] (accessed 19.07.2022)
- 8 For the full text of the Agreement, see: “Draft Law (1/787) Decrees that It is Appropriate to Approve the Notes on the Host Country Agreement and Amendments to the Agreement Between the Government of the Republic of Turkey and the United Nations High Commissioner for Refugees and the Report of the Foreign Affairs Commission”. Available at: — URL: <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss461.pdf> [in English] (accessed 22.07.2022)
- 9 The Law Decrees that It is Appropriate to Approve the Notes on the Host Country Agreement and Amendments to the Agreement Between the Government of the Republic of Turkey and the United Nations High Commissioner for Refugees. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180307-10.htm> [in English] (accessed 05.07.2022)
- 10 UNHCR in Turkey. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/tr/turkiyede-unhcr> [in English] (accessed 19.07.2022)
- 11 Nuray S. (2019) The Activities of the United Nations High Commissioner for Refugees in Turkey and the Changing Role of the Turkish Asylum System. Istanbul Law Journal. №77 (1). P. 343–370 [in English]
- 12 IOM History. Available at: — URL: <https://www.iom.int/iom-history> [in English] (accessed 19.07.2022)
- 13 Constitution of the International Organization for Migration. Available at: — URL: <https://www.iom.int/constitution> [in English] (accessed 15.07.2022)
- 14 Agreement concerning the Relationship between the United Nations and the International Organization for Migration. Available at: — URL: https://digitallibrary.un.org/record/837208/files/A_RES_70_296-EN.pdf?ln=en [in English] (accessed 05.07.2022)
- 15 World Migration Report. Available at: — URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022_0.pdf [in English] (accessed 05.07.2022)
- 16 Law No. 6458 on Foreigners and International Protection. Available at: — URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6458.pdf> [in English] (accessed 05.07.2022)
- 17 Presidential Decree on the Organization of Related, Related Institutions and Organizations Affiliated to Ministries and Other Institutions and Organizations. Available at: — URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.4.pdf> [in English] (accessed 12.06.2022)
- 18 Presidential Decree on the Amendment of Some Presidential Decrees. Available at: — URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211029-35.pdf> [in English] (accessed 12.07.2022)
- 19 For the full text of the Agreement, see: “Agreement between the European Union and the Republic of Turkey on the readmission of persons residing without authorisation”. Available at: — URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0507\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0507(01)&from=EN) [in English] (accessed 05.07.2022)

Information about authors:

Fırat Yıldız – **corresponding author**, PhD, Department of “International relations”, Kastamonu university, Kuzeykent, Kastamonu, Türkiye
E-mail: fiatyalidiz@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5152-2050>

Информация об авторах:

Фират Ялдыз – **основной автор**, доктор философии, PhD. кафедры «Международных отношений», Кастамону университет, Кузейкент, Кастамону, Турция

E-mail: fiatyalldiz@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5152-2050>

Авторлар туралы ақпарат:

Фират Ялдыз – негізгі автор, PhD, «Халықаралық қатынастар» кафедрасы, Кастамону университеті, Кузейкент, Кастамону, Түркия

E-mail: fiatyalldiz@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5152-2050>

МРНТИ 10.79.47

DOI 10.47649/vau.2022.v66.i3.11

УДК 343

Б.А. Жакупов*

Карагандинская академия Министерства внутренних дел Республики Казахстан

имени Б.Бейсенова

г. Караганда, 100024, Республика Казахстан

*e-mail.ru: bahyt.al@mail.ru

ГЛАВНОЕ СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО – ФОРМА ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

Аннотация.

Автор исследует проблемные вопросы судебного разбирательства с позиции реализации правосудия по уголовным делам. Отмечая, что правосудие – исключительная компетенция суда, что учреждение специальных и чрезвычайных судов запрещено Конституцией, автор подчеркивает особую важность действия принципов уголовного процесса в судебном разбирательстве. Анализируется достижение целей уголовного процесса, в целом, через поэтапное и пересекающееся достижение промежуточных целей сторон. Рассматривается структура судебного разбирательства, ее назначение. Судебное разбирательство – это, прежде всего, уголовно-процессуальное исследование. Но этот факт не исключает наличия других этапов доказывания. Проверяются и исследуются материалы досудебного расследования, доказательства, собранные в судебном заседании. В данном случае под исследованием следует понимать анализ и изучение материалов уголовного дела, прежде всего доказательств и их источников, условий получения. Исследование предполагает познание сущности доказательств в их совокупности.

Подчеркивается особая роль судебного следствия как центральной части главного судебного разбирательства. Автор приходит к выводу, что тщательная регламентация главного судебного разбирательства в условиях плавного перехода к англо-саксонской модели уголовного судопроизводства является неизбежной необходимостью. Предложения по реформированию судебной системы в рамках 24 шагов требуют детального анализа и обсуждения всей юридической общественностью.

Судебное следствие – это важная и основная часть судебного разбирательства, которая представляет собой определенную совокупность судебных действий, которыми доказательства собираются, исследуются и оцениваются. То есть в судебном следствии осуществляется весь основной объем работы с доказательствами. То есть суд занимается, так называемым, судебным раскрытием уголовного правонарушения. В свете предлагаемых Верховным судом РК реформ высказано согласие с планами по отделению института проступков от преступлений, оцифровки формирования списка присяжных заседателей, привлечения исполнительной власти и общественности к решению вопросов в стадии исполнения приговора, к ограничению сфер применения содержания под стражей. В то же время вызывает сомнения исключения представления материалов дела в судебном разбирательстве.

Ключевые слова: судебное разбирательство, судебное следствие, принципы уголовного процесса, судебные действия, цели уголовного процесса, доказывание.

Введение.

Правосудие в широком смысле слова – это содержание всей уголовно-процессуальной деятельности. Правосудие в узком смысле слова – это решение уголовного дела по существу, то есть рассмотрение и разрешение по первой инстанции. Решить уголовное дело по существу – это разрешить вопрос о преступлении, виновности и наказании. Только суд вправе решать вопрос о виновности или невиновности лица, только суд вправе назначать меру уголовного наказания. Приговор – это решение по уголовному делу, вынесенное от имени Республики Казахстан в судебном заседании судом первой инстанции по вопросу виновности или невиновности подсудимого и о применении или неприменении к нему уголовного наказания с соблюдением принципов правосудия, указанных в пункте 3 статьи 77 Конституции РК и главе 2 УПК РК. Судебный приговор – важнейший акт применения права, которым подводится итог всему предшествующему производству по уголовному делу. В силу конституционных положений приговор постановляется от имени Республики Казахстан, он должен быть законным, обоснованным, мотивированным, справедливым [1].

Приговор является законным, если он постановлен законным составом суда с соблюдением правил о подсудности, в точном соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона о процедуре судебного разбирательства на основе принципа состязательности и равноправия сторон с обеспечением их доступа к исследованию доказательств на равных основаниях, при условии правильного применения норм права. Другим Постановлением Пленума Верховного суда РК от 14 мая 1998 г. № 1 «О некоторых вопросах применения законодательства о судебной власти в Республике Казахстан» [2]. Подчеркивается особое место суда и судей при отправлении правосудия.

Материалы и методы исследования.

Материалами исследования послужили уголовно-процессуальное законодательство, нормативные постановления Верховного Суда РК, монографические источники, материалы обсуждения Концепции Верховного суда по реформированию судебной системы (24 шага). Объектом настоящего исследования являются ход и развитие судебного следствия, а также закономерности общественных отношений между участниками судебного разбирательства. Предметом исследования явились криминалистические рекомендации и уголовно-процессуальные нормы, регламентирующие основания и порядок, цели организации судебного разбирательства. Методологическую основу исследования составляет базирующийся на единстве познавательной, рациональной и практической деятельности общенаучный диалектический метод познания закономерной объективной деятельности, который изучает актуальные вопросы судебной деятельности. В процессе исследования применялись также логико-юридический, системно-структурный, сравнительно-правовой методы.

Результаты и их обсуждение.

Никакой другой судебный или внесудебный орган не вправе осуществлять данную функцию. Осуществление правосудия только судом означает, что отправление правосудия – это исключительная прерогатива суда.

Конституционный запрет на учреждение чрезвычайных или специальных судов под каким бы то ни было названием для рассмотрения уголовных дел учитывает печальный опыт недавнего колониального и советского прошлого Казахстана. Чрезвычайные суды действовали в условиях чрезвычайного или военного положения; были специальными судебными и квазисудебными органами. Они не были предусмотрены ни в Конституции, ни в законодательных актах о судебном устройстве и имели собственную систему комплектации судебными кадрами. Имели сугубо политический или военизированный характер по рассматриваемым делам. Иначе говоря, они выполняли роль чрезвычайного органа политической юстиции позволяющего относительно быстро расправляться с политическими оппонентами и диверсантами в условиях недопустимости угрозы инакомыслия, саботажа, диверсий. Они были наделены особыми полномочиями по применению репрессий выше высшего предела санкции статьи. Имели особый значительно упрощенный порядок разбирательства, (схематичный анализ доказательств, сокращенные сроки и т.п.). Подсудность, как правило, – по уголовным делам, по соображениям особой опасности или уголовные преступления, затрагивающие особо важнейшие экономические, политические и иные отношения. Они существенно ограничивали права участников судопроизводства, личности и человека в целом. Например, право на обжалование решений или полное отсутствие такового. Имели самостоятельную структуру, не входящую в систему общих судов от низшего до высшего звена. Носят, как правило, временный и чрезвычайный характер как специальная мера обеспечения стабильности и порядка в особых и исключительных условиях. Запрет на создание таких судов создает гарантии сохранения демократии в государстве независимо от чрезвычайного и военного положения.

Под специальными судами, предусмотренными в пункте 4 статьи 75 Конституции Республики Казахстан подразумеваются следующие суды. Это специально учрежденные суды и квазисудебные органы всегда не предусмотренные в Основном Законе и иногда – не предусмотренные в Законе о судостроительстве. Не входят в структуру общих судов или входят на уровне высшего судебного звена в виде самостоятельной коллегии без права обжалования ее решений. Учреждаются, как правило, для рассмотрения специальных категорий дел, ввиду особой сложности, необходимости специальных знаний и навыков для их рассмотрения; по соображениям особой опасности и важности дел. Процедура рассмотрения – с определенными изъятиями. Запрет на создание таких судов создает гарантии соблюдения прав и свобод человека в условиях равенства и равноправия при любых обстоятельствах и условиях [3].

Осуществление правосудия на началах равенства перед законом и судом исключает дискриминацию любого участника процесса по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или любым иным обстоятельствам. Равенство граждан перед законом и судом означает применение судом любой инстанции одного и того же материального и процессуального законодательства при отправлении правосудия независимо от дифференциации.

Независимость судьи как принцип уголовного процесса значит, что судья при отправлении правосудия ни перед кем ни подотчетен и подчиняется только Конституции РК и законам Республики Казахстан. Недопустимо какое либо вмешательство в деятельность судьи по отправлению правосудия. Гарантии независимости установлены Конституционным законом.

Под вмешательством в деятельность суда следует понимать любые формы воздействия на судью в целях воспрепятствования осуществлению им объективного и беспристрастного правосудия по конкретному делу. К таким видам вмешательства, в частности, могут быть отнесены: а) прямое указание или косвенная просьба со стороны того или иного лица о принятии решения в пользу конкретной стороны судебного процесса; б) умышленное создание условий, при которых судья вынужден принять определенное решение, и другие подобные действия; в) взятие на контроль дела, находящегося в производстве суда, государственными органами или их должностными лицами следует расценивать как вмешательство в судебную деятельность в целях воспрепятствования осуществлению правосудия.

Отмена или изменение судебного решения не влечет ответственность судьи, вынесшего или участвовавшего в вынесении этого решения, если при этом им не были допущены грубые нарушения закона. Под грубым нарушением закона Верховный суд РК понимает очевидное и существенное нарушение закона, которое было совершено судьей преднамеренно или вследствие его недобросовестности, небрежности или незнания закона. Факт грубого нарушения закона должен быть установлен судом, отменившим или изменившим судебное решение по этому основанию, и отражен в постановлении этого суда. Отмена или изменение судебного решения, связанные с оценкой доказательств, не могут быть поставлены в вину судье.

Отметим, что УПК не содержит указания на установление истины, как цели уголовных судопроизводств. Защита от незаконного обвинения, прежде всего, и – прав и законных интересов личности. Это совершенно верно. Но как достичь указанных целей? Совершенно ясно, что справедливо обвинить человека защитив потерпевшего от преступления можно только устанавливая истинные обстоятельства расследуемого события.

Органы уголовного преследования, включая прокурора представляют свой вариант события и обстоятельств. Задача же суда – проверить и оценить материалы уголовного дела. Истина же устанавливается сочетанием промежуточных целей. Самые важные из них перечислены в УПК.

Установление предмета доказывания (что совершенно, где, когда, кто), т.е. раскрытие преступления – основная цель. На протяжении долгого времени понятие раскрытия преступления относили только к расследованию. Очевидно, что основная цель расследования – раскрытие преступлений. Ее достижение позволяет разрешать и иные задачи. Раскрытие носит этапный характер: предварительное (криминалистическое и оперативно-розыскное) и окончательное.

Выводы следствия о раскрытии преступления проверяются в суде, оцениваются и делается вывод об окончательном раскрытии. Имея на руках готовую модель события, суд принимает также к проверке версии сторон и других участников процесса, строит собственные предположения. В результате этого делается вывод о раскрытии преступления или другой вывод.

Судебное следствие по сущности и содержанию не может повторять досудебное расследование. Это самостоятельное, совершенно новое и самостоятельное со стороны суда исследование, которое имеет специфические признаки и особенности. Суд не ограничивает себя простой проверкой материалов, собранных на досудебном расследовании. Суд, при необходимости, может собирать новые сведения, если выяснит, что орган уголовного преследования не установил какие-либо имеющие значения для дела обстоятельства. И только в случае установления абсолютной невозможности сделать это в ходе ГСР, суд может направить дело прокурору для того, чтобы тот, в свою очередь, направил дело на дополнительное следствие.

Стороны и суд самостоятельно исследуют обстоятельства дела непосредственно в тех

процессуальных условиях и в том порядке, которые считают наиболее целесообразными.

Суд в ходе судебного исследования никак не связан выводами органов уголовного преследования в отношении, например, таких вопросов, как о значении отдельных доказательств и их совокупности; во-вторых, суд и стороны не ограничены объемом доказательственного материала, собранного следствием, и они могут собирать новые доказательства; в третьих, только суд вправе окончательно разрешить дело.

Как показывает практика, не всегда совпадают по объему досудебное расследование и судебное следствие. Иногда уже судебное следствие, иногда оно шире досудебного расследования. Это связано с тем, что многие версии предварительного следствия к его концу отпадают, и нет необходимости их исследования на судебном следствии, тогда объем судебного следствия будет уже. В ходе судебного следствия могут возникать версии, которые ранее не были предметом рассмотрения на досудебном расследовании, что влечет за собой увеличение объема судебного следствия.

Законодатель обязывает суд и стороны рассматривать материалы досудебного расследования. Однако это не означает, что единственной целью судебного следствия является дублирование доказательственной информации, полученной на досудебном расследовании, и тем, более повторение выводов, к которым пришло предварительное следствие. Выводы по делу, внутренне убеждение судей могут быть основаны только на тех фактических данных, которые получены и проверены на судебном следствии. Суд – самостоятельный и беспристрастный субъект доказывания.

Собирание доказательств – это преимущественно процессуальная деятельность, розыск доказательств и их источников может производиться и непроцессуальным путем. Суд в случае необходимости по своей инициативе или по инициативе сторон может установить новые источники доказательств, например, допросить новых свидетелей, истребовать документов и т.д. суд, если это, возможно, устраняет пробелы предварительного следствия, что возможно только на судебном следствии. Законодатель статьей 122 УПК устанавливает единые способы собирания доказательств. Суд, как орган, ведущий уголовный процесс, вправе совершать любые действия по процессу доказывания.

На возможность совершения судебных действий или целесообразность их совершения могут повлиять условия разбирательства. Например, вряд ли целесообразно было бы проводить такое следственное действие как обыск. При производстве обыска будет утеряна важная гарантия целесообразности такого действия, как внезапность, так как в этой ситуации суд будет обязан по выяснению мнения сторон вынести мотивированное решение и огласить его в суде. Поэтому следует иметь ввиду невосполнимость результатов данного действия, так как суд не вправе отправить на доследование.

Приступая к рассмотрению дела суд уже имеет в своем распоряжении материалы досудебного расследования. Это дает суду возможность определить спорные, неясные вопросы, выявить в цепи доказательств слабые звенья на проверку которых следует уделить больше внимания.

Непосредственность и устность исследования доказательств – это особенность познания в суде. Есть возможность собрать все источники доказательств одновременно и в одном месте: «Это позволяет в любой момент, с соблюдением правил судебной процедуры, задать каждому из этих лиц возникший по ходу дела вопрос, произвести между ними очные ставки, сопоставит

полученные ответы с другими доказательствами и таким путем обнаружить расхождения, противоречия и несообразности в показаниях, устранить их или выяснить причины их появления» [4]. Устность судебного следствия создаёт условия для успешного исследования доказательств, а гласность судебного следствия создает дополнительные стимулы и вместе с тем гарантии строжайшего соблюдения закона.

Также имеются иные условия, определяющие специфичность судебного следствия: это принципы правосудия, условия, принципы уголовного процесса. Многоступенчатость в решении вопроса о виновности подозреваемого, различие в возможностях установления истины, активное участие сторон в доказывании, процессуальное положение субъектов судебного следствия, характер процессуальных последствий – все это позволяет сделать вывод о том, что судебное следствие существенно отличается от предварительного следствия. В самом деле, если бы возможности установления истины были равны, вряд ли был бы практический смысл в судебном следствии. Нельзя утверждать также, что результаты, достигаемые следователем, дознавателем на пути к истине, всегда равноценны тем, к которым приходит суд в результате анализа доводов сторон и собственных выводов, что по каждому делу достоверность выводов суда и следствия одинакова. Выводы следствия, несмотря на свою обоснованность и убедительность носят предварительный характер. Необходимо стремиться обоснованности виновности подозреваемого, обвиняемого, достоверности установления обстоятельств уже на досудебном расследовании, но, как пишут некоторые авторы, судебное следствие необходимо для усиления достоверности, несмотря на высокие требования к материалам досудебного расследования. Потому необходимы гарантии доказывания в судебном следствии [5].

В ходе производства по уголовному делу доказывание проходит ряд следующих один за другим этапов, смена которых определяется последовательностью процессуальных стадий. Различные этапы доказывания характеризуются и неодинаковой степенью выясненности доказываемых по делу обстоятельств. Но на каждом этапе исследование и оценка доказательств производится от начала и до конца. То есть путь к истине по уголовному делу – это путь неоднократных проверок, уточнений всех обстоятельств дела на новой, более широкой основе для более полного и глубокого познания истины. Только суд принимает окончательное решение по установлению истины. Судебное следствие является, процессуальной формой установления процессуальной истины по уголовному делу, формирования достоверных выводов об обстоятельствах дела.

В настоящее время наблюдается тенденция к сокращению и упрощению судебного следствия по некоторым категориям уголовных дел. Несомненно, такой подход позволяет сократить расходы, способствует реализации принципа процессуальной экономии. В то же время, по правильному замечанию Л.Карнеевой «любое упрощение процесса крайне нежелательно» [6]. Уголовно-процессуальная форма, имеющая целью оградить невиновного, изобличить и наказать виновного, складывалась веками. Но все же в целях экономичности уголовного процесса законодатель, учтя пожелания ученых, предусмотрел сокращенную форму судебного следствия по некоторым категориям дел (ст. 382 УПК), ограничение исследования доказательств (ст. 380 УПК) и другие возможности оптимизации судебного следствия. Хотя в этом направлении можно было пойти дальше, как, например, в американской системе правосудия предусмотрены так называемые «сделки о признании», но в национальном законодательстве они существуют в несколько усеченном виде [7].

Судебное следствие – это важная и основная часть ГСР, которая представляет собой определённую совокупность судебных действий, которыми доказательства собираются, исследуются и оцениваются. То есть в судебном следствии осуществляется весь основной объём работы с доказательствами.

Задачи судебного следствия подчинены задачам ГСР, но имеют свою специфику – это исследование сторонами и судом доказательств на предмет их относимости, допустимости, достоверности и достаточности с целью выявления возможности их дальнейшего использования для обоснования выводов сторон и вынесения приговора.

В судебном следствии, в условиях состязательности, полной реализации принципов и общих условий уголовного процесса, действия гласности, устности, непосредственности исследуются собранные по делу доказательства для достижения основных целей уголовного процесса. Это – установление предмета доказывания, виновности, справедливое разрешение дела.

Несмотря на исчерпанность и полноту, материалы досудебного расследования по-прежнему носят для суда характер предварительный. Суд заново их исследует и только тогда может обосновывать свои решения. Суд свободен в своих выводах и суждениях от выводов, изложенных в обвинительном акте. Также он свободен в том, в каком направлении вести исследование. Суду законом предоставлен свой набор средств доказывания. Например, не проводятся такие следственные действия как эксгумация и обыск. Очень сильно отличается порядок судебного эксперимента, опознания, очной ставки. Судебный допрос – это не «беседа» в кабинете следователя, а публичное действо, где допрашиваемый подвергается расспросам со стороны почти всех участников ГСР.

Судебное следствие традиционно начинается с изложения сущности государственного обвинения государственным обвинителем. Это предусмотрено ст. 364 УПК. По делам частного обвинения излагается жалоба обвинителя.

Далее, в законе эта статья называется «Выяснение позиции подсудимого», председательствующий выясняет, насколько подсудимый понял обвинение, разъясняет ему в чем заключается сущность действий и обстоятельств, которые вменяет ему закон по данному обвинению. Он выясняет желание подсудимого выразить свое отношение к обвинению, которое ему предъявлено.

Следующий этап судебного следствия, который урегулирован ст. 366 УПК, направлен на то, чтобы разработать самый оптимальный для суда и сторон порядок исследования доказательств. Обычно начинает демонстрацию доказательств сторона обвинения, а потом уже – сторона защиты. Такой порядок вытекает из принципа состязательности: начинает тот, кто обвиняет. Сторона сама пытается определить порядок исследования собственных доказательств, основываясь на тактике, методике участия в ГСР по конкретному делу или иных соображениях. При участии в деле нескольких подсудимых последовательность предоставления доказательств определяет суд. Традиционно, если подсудимый признает вину полностью или частично, то суд начинает с его допроса. Таким образом, устанавливается генеральная версия, исследуемая в ходе судебного следствия. Если налицо отрицание вины, то порядок носит иной характер и обычно начинается с исследования доказательств, опровергающих позицию подсудимого, чтобы потом можно было выслушать самого подсудимого на предмет его отношения к доводам стороны обвинения.

Составив план судебного следствия, суд может начать допрос подсудимого (ст. 367 УПК).

Закон регулирует порядок судебного допроса потерпевших и свидетелей. В соответствии со ст. 369 УПК допрос потерпевшего ведется с соблюдением правил допроса свидетеля. Единственное отличие в наличии у потерпевшего права задавать вопросы тому же свидетелю в любой момент (с разрешения председательствующего, конечно), в возможности присутствия в зале судебного заседания на протяжении всего процесса.

Закон устанавливает как должна устанавливаться личность свидетеля, разъясняться права и обязанности, ответственность за отказ от дачи показаний и дачу ложных показаний, как должен проводиться сам допрос, как может использовать свидетель письменные заметки, чертежи, рисунки, графики, когда показания, данные на досудебном расследовании могут быть оглашены в суде. Самостоятельно регламентируется порядок допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших. Правила допроса свидетелей и потерпевших определены в ст. 370 и 371 УПК.

При необходимости, с соблюдением положений ст. 98 УПК, суд может провести допрос в условиях, которые исключают узнавание свидетеля для того, чтобы обеспечить его безопасность. Подсудимый может допросить путем формирования письменных вопросов, или через защитника. Также сейчас активно применяется депонирование показаний.

Оглашение показаний свидетелей и потерпевших по ст. 72 УПК возможно в следующих ситуациях. Если есть существенные противоречия между показаниями, которые были даны на досудебном расследовании и сейчас; когда свидетель или потерпевший отсутствует в судебном заседании.

Воспроизведение аудио-видео записей допроса может быть при условии соблюдения положений ч. 2 второй ст. 368 УПК.

Статья 373 регламентирует порядок производства экспертизы в судебном заседании. Производство экспертизы в суде осуществляется по правилам, изложенным в главе 35 УПК. С учетом требований к судебной экспертизе в судебном разбирательстве. Права и обязанности эксперта предусмотрены положениями ст. 79 УПК. При необходимости, после оглашения заключения эксперта, возможно провести его допрос по правилам ст. 374 УПК для того, чтобы разъяснить, уточнить или дополнить данное заключение, в соответствии со ст. 285 УК.

При наличии оснований, в соответствии со ст. 287 УПК, суд может назначить дополнительную или повторную экспертизу.

Приоритетное право допроса у тех, кто ходатайствовал о назначении экспертизы. В ином случае – сторона обвинения. Исключение – суд, который может задавать вопросы в любой момент допроса.

Такое следственное действие как осмотр вещественных доказательств, регулируемый статьей 375 УПК проводится следующим образом. Осматриваются имеющиеся в деле или представленные вещественные доказательства. При осмотре проводится их предъявление всем сторонам и некоторым третьим лицам. Особенности судебного осмотра некоторых объектов в том, что проводится только в отношении местности и помещения. В нем участвуют стороны и некоторые представители третьей группы, что регламентировано в ст. 378 УПК.

Оглашение протоколов следственных действий и документов проводится в судебном следствии по правилам ст. 376 УПК.

В суде проводятся следующие судебные действия – это опознание, проверка показаний на месте, освидетельствование, эксперимент, изъятие образцов.

В судебном следствии действует правило ограничения исследования доказательств. Это

значит, что гособвинитель может просить ограничиться уже исследованными доказательствами на момент заявления. Суд может удовлетворить просьбе своим решением, принятом после совещания со сторонами. Подобная просьба со стороны защиты обязательна для суда. Он не может отказать. Здесь действует принцип благоприятствования защите.

Заключение.

Таким образом, мы считаем, что тщательная регламентация главного судебного разбирательства в условиях плавного перехода к англо-саксонской модели уголовного судопроизводства является неизбежной необходимостью. Предложения по реформированию судебной системы относительно в рамках 24 шагов требуют детального анализа и обсуждения всей юридической общественностью.

Судебное разбирательство – это, прежде всего, уголовно-процессуальное исследование. Но этот факт не исключает наличия других этапов доказывания. Проверяются и исследуются материалы досудебного расследования, доказательства, собранные в судебном заседании. Под исследованием в данном случае надо понимать изучение, анализ материалов уголовного дела, прежде всего доказательств и их источников, условий получения. Исследование предполагает познание сущности доказательств в их совокупности.

Судебное следствие – это важная и основная часть ГСР, которая представляет собой определённую совокупность судебных действий, которыми доказательства собираются, исследуются и оцениваются. То есть в судебном следствии осуществляется весь основной объём работы с доказательствами.

То есть суд занимается, так называемым, судебным раскрытием уголовного правонарушения. В свете предлагаемых Верховным судом реформ, считаем необходимым поддержать выведение уголовных проступков из уголовного судопроизводства, включить их в административное судопроизводство.

В связи с этим актуальной представляется развернувшаяся дискуссия по поводу предложений Верховного Суда о реформировании судебной системы. В августе Верховный суд представил Концепцию реформирования судебной системы (24 шага), которая вызвала дискуссии и споры.

Надо признать прогрессивность и демократичность многих предлагаемых шагов для реформирования. Такие как планы по отделению института проступков от преступлений, оцифровки формирования списка присяжных заседателей, привлечения исполнительной власти и общественности к решению вопросов в стадии исполнения приговора, к ограничению сфер применения содержания под стражей. В то же время вызывает сомнения исключение процедуры представления материалов дела в судебном разбирательстве.

Так, например, предлагается не представлять в суд материалы уголовного дела, но при этом обязать адвоката-защитника представлять в суд акт защиты. В частности, вызвал спор шаг пятый, в котором предлагается следующее: «Направление в суд только обвинительного акта и акта защиты без материалов уголовного дела позволит снизить «обвинительный уклон». Одновременно следует расширить полномочия адвокатов по сбору доказательств невиновности подзащитного или смягчающих вину обстоятельств» [8]. При этом авторы проекта обосновывают это необходимостью обеспечить реальную состязательность. Но, как справедливо возражают профессора А.Н. Ахпанов, Л.В. Головкин, Г.Ж. Сулейменова [9]. Данная мера не совсем уместна и

приемлема с учетом типа уголовного процесса и особенностей кодифицированного законодательства [10].

На наш взгляд, устойчивость всей системы уголовного процесса, судебного разбирательства обусловлена его идеологией и принципами. Если возникла потребность имплементировать зарубежные аналоги, то надо менять не только общую часть УПК, а также Конституцию и конституционные законы. Потому что возникает необходимость менять систему права, «переводить на рельсы» англо-саксонской правовой семьи [11].

Частичное реформирование отдельных институтов приведет к ожидаемым сбоям в работе всей системы уголовного процессуального права, к юридическим казусам, правовым и фактическим ошибкам на местах. Или не будет эффективно работать в правоприменительной практике. Какой смысл в досудебном расследовании, если его результаты не будут изучаться в судебном разбирательстве? Поэтому считаем, что в контексте предлагаемых изменений, реформирование судебной системы невозможно без реформирования всей системы права и правоохраны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 О судебном приговоре. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 20 апреля 2018 года № 4 [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P180000004S> (дата обращения: 30.07.2022)
- 2 О некоторых вопросах применения законодательства о судебной власти в Республике Казахстан. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 14 мая 1998 года № 1 [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P98000001S_ (дата обращения: 30.07.2022)
- 3 Жамиева Р.М. Роль чрезвычайных и специальных судов в уголовном судопроизводстве РК. Проблемы уголовно-процессуального права: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию кафедры уголовного процесса КарЮИ МВД РК им. Б.Бейсенова 1 июня 2006 г. — Караганда. — 2018. — С. 90-95
- 4 Хмыров А.А. Косвенные доказательства. — М.: Юрид.лит. — 2018. — 250 с.
- 5 Жогина Н.В. Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М.: Юрид.лит. — 2018. — 736 с.
- 6 Карнеева Л. Уголовно-процессуальный закон и практика доказывания. Социалистическая законность. — № 1. — 2019. — 33 с.
- 7 Уильям Б. Введение в право и правовую систему США. Сант-Паул: «Уэст». — 2018. — 742 с.
- 8 Судебное реформирование. Позиция РКА [Электронный ресурс] — URL: <https://www.agka.kz/ru/sudebnoe-reformirovanie-pozicia-rka/> (дата обращения: 30.07.2022)
- 9 Дискуссионные шаги Верховного Суда Республики Казахстан по реформированию уголовного процесса [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37403465&pos=25;-28#pos=25;-28 (дата обращения: 30.07.2022)
- 10 Заключение по шагу № 5 казахстанской реформы главного судебного разбирательства по уголовным делам Л.В. Головки, заведующий кафедрой уголовного процесса, правосудия и прокурорского надзора юридического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова, доктор юридических наук, профессор [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33692812&pos=5;-106#pos=5;-106 (дата обращения: 30.07.2022)
- 11 О предложениях по реформированию судебной системы [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33493243&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения: 30.07.2022)

БАСТЫ СОТ ТАЛҚЫЛАУЫ - ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ ТӨРЕЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ НЫСАНЫ

Андатпа.

Автор қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру тұрғысынан сот талқылауының проблемалық жақтарын зерттейді. Сот төрелігі соттың айрықша құзыреті екендігін, сонымен қатар арнайы және төтенше соттарды құруға Конституциямен тыйым салынғанын атап өтіп, автор сот ісін жүргізуде қылмыстық іс жүргізу қағидаттарын қолданудың ерекше маңыздылығын атап көрсетеді. Қылмыстық процестің мақсаттарына қолжеткізу, тұтастай алғанда, тараптардың аралық мақсаттарына кезең-кезеңмен және қиылысатын жолдармен қолжеткізілетіндігі талданады. Сот талқылауының құрылымы және оның тағайындалуы қарастырылады. Сот талқылауы, ең алдымен, қылмыстық процестік зерттеу болып табылады. Бірақ, бұл факт дәлелдеудің басқа кезеңдерінің болуын жоққа шығармайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру материалдары, сот отырысында жиналған дәлелдемелер тексеріледі және зерттеледі. Бұл жерде зерттеуді қылмыстық іс материалдарын, ең алдымен, дәлелдемелер мен олардың көздерін, алу шарттарын зерттеу, талдау деп түсіну керек. Зерттеу дәлелдемелердің мәнін олардың жиынтығымен білуді қамтиды.

Басты сот талқылауының негізгі бөлігінде сот тергеуінің ерекше рөлі атап өтіледі. Автор басты сот талқылауының түпкілікті реттелуі қылмыстық сот ісін жүргізудің англо-саксондық моделіне үздіксіз көшудің сөзсіз қажеттілігі болып табылады деген қорытындыға келеді. Жиырма төрт қадам шеңберінде сот жүйесін реформалау жөніндегі ұсыныстар бүкіл заң қоғамының егжей-тегжейлі талдауы мен талқылауын талап етеді.

ҚР Жоғарғы Соты ұсынған реформалар аясында теріс қылықтар институтын қылмыстардан бөлу, алқабилер тізімін қалыптастыруды цифрландыру, атқарушы билік пен жұртшылықты үкімді орындау сатысындағы мәселелерді шешуге тарту, күзетпен ұстауды қолдану аясын шектеу жөніндегі жоспарлармен келісімі айтылды. Сонымен бірге, сот талқылауында іс материалдарының ұсынылуын жоққа шығару күмән туғызады.

Негізгі сөздер: сот талқылауы, сот тергеуі, қылмыстық процестің принциптері, сот әрекеттері, қылмыстық процестің мақсаттары, дәлелдеу.

THE COURT EXAMINATION IS THE FORM OF IMPLEMENTATION OF JUSTICE IN CRIMINAL CASES

Abstract.

The author explores the problematic issues of the trial from the standpoint of the implementation of justice in criminal cases. Noting that justice is the exclusive competence of the court, that the establishment of special and extraordinary courts is prohibited by the Constitution, the author emphasizes the particular importance of the principles of criminal procedure in judicial proceedings. The achievement of the goals of the criminal process is analyzed, in general, through the phased and intersecting achievement of the intermediate goals of the parties. The structure of the trial, its purpose is considered. Litigation is, first of all, a criminal procedure study. But this fact does not exclude the presence of other stages of proof. The materials of the pre-trial investigation, the evidence collected in the court session are checked and examined. Under the study in this case, one must understand the study, analysis of the materials of the criminal case, primarily evidence and their sources, conditions for obtaining. The study involves the knowledge of the essence of the evidence in their totality.

The special role of the judicial investigation as the central part of the main trial is emphasized. The author comes to the conclusion that careful regulation of the main trial in the context of a smooth transition to the Anglo-Saxon model of criminal justice is an inevitable necessity. Proposals for reforming the judicial system within the framework of 24 steps require detailed analysis and discussion by the entire legal community.

In the light of the reforms proposed by the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, agreement was expressed with plans to separate the institution of misdemeanors from crimes, digitize the formation of a list of jurors, involve the executive branch and the public in resolving issues at the stage of execution of a sentence, and limit the scope of detention. At the same time, it raises doubts about the exclusion of the presentation of case materials in court proceedings.

Key words: trial, judicial investigation, principles of criminal process, judicial actions, goals of criminal process, proof.

REFERENCES

- 1 O sudebnom prigovore. [*About the judgment*]. Normativnoe postanovlenie Verkhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan ot 20 aprelya 2018 goda № 4. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P180000004S_ [in Russian] (accessed: 30.07.2022)
- 2 O nekotorykh voprosakh primeneniya zakonodatel'stva o sudebnoy vlasti v Respublike Kazakhstan. [*On some issues of application of legislation on the judiciary in the Republic of Kazakhstan*]. Normativnoe postanovlenie Verkhovnogo suda Respubliki Kazakhstan ot 14 maya 1998 goda № 1. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P980000001S> [in Russian] (accessed: 30.07.2022)
- 3 Zhamiyeva R.M. Rol' chrezvychaynykh i spetsial'nykh sudov v ugolovnom sudoproizvodstve RK. [*The role of emergency and special courts in the criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan*]. Problemy ugolovno-protsessual'nogo prava: Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashhennoy 20-letiyu kafedry ugolovnogo protsesssa KarYUI MVD RK im. B.Beysenova 1 iyunya 2006 g. Karaganda. 2018. P. 90-95 [in Russian]
- 4 Khmyrov A.A. Kosvennyye dokazatel'stva. [*Circumstantial evidence*]. M.: Yurid.lit. 2018. 250 p. [in Russian]
- 5 Zhogina N.V. Teoriya dokazatel'stv v sovetskom ugolovnom protsesse. [*The theory of evidence in the Soviet criminal process*] M.: Yurid.lit. 2018. 736 p. [in Russian]
- 6 Karneyeva L. Ugolovno-protsessual'nyy zakon i praktika dokazyvaniya. [*Criminal Procedure Law and Evidence Practice*]. Sotsialisticheskaya zakonnost'. № 1. 2019. 33 p. [in Russian]
- 7 Uil'yam B. Vvedeniye v pravo i pravovuyu sistemu SSHA. [*William Burnham Introduction to the Law and Legal System of the United States*]. Sant-Paul: "Uest". 2018. 742 p. [in Russian]
- 8 Sudebnoye reformirovaniye. [*Judicial reform*]. Pozitsiya RKA. Available at: — URL: <https://www.agka.kz/ru/sudebnoe-reformirovanie-pozicia-rka/> [in Russian] (accessed: 30.07.2022)
- 9 Diskussionnyye shagi Verkhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan po reformirovaniyu ugolovnogo protsesssa. [*Discussion steps of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on reforming the criminal process*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37403465&pos=25;-28#pos=25;-28 [in Russian] (accessed: 30.07.2022)
- 10 Zaklyucheniye po shagu №5 kazakhstanskoy reformy glavnogo sudebnogo razbiratel'stva po ugolovnym delam L.V. Golovko. [*Conclusion on step No. 5 of the Kazakhstani reform of the main trial in criminal cases L.V. Golovko*]. Zaveduyushchiy kafedroy ugolovnogo protsesssa, pravosudiya i prokurorskogo nadzora yuridicheskogo fakul'teta MGU imeni M.V. Lomonosova, doktor yuridicheskikh nauk, professor. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33692812&pos=5;-106#pos=5;-106 [in Russian] (accessed: 30.07.2022)
- 11 O predlozheniyakh po reformirovaniyu sudebnoy sistemy. [*On proposals for reforming the judicial system*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33493243&pos=6;-106#pos=6;-106 [in Russian] (accessed: 30.07.2022)

Information about authors:

Bakytzhan Zhakupov – **corresponding author**, PhD in law, associate professor, Department of “Criminal Procedure”, Karaganda academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Kazakhstan named after B.Beisenova, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: bahyt.al@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4713-0091>

Информация об авторах:

Бакытжан Жакупов – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент, кафедры «Уголовного процесса», Карагандинской академии Министерства внутренних дел Республики Казахстан имени Б.Бейсенова, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: bahyt.al@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4713-0091>

Авторлар туралы ақпарат:

Бақытжан Жақыпов – негізгі автор, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қылмыстық процесс» кафедрасы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер Министрлігінің Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bahyt.al@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4713-0091>

FTAMP 10.79.37

DOI 10.47649/vau.2022.v66.i3.12

ӘОЖ 343.13

М. Кулбаева^{1*} , А. Мухамедина¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: kulbai@mail.ru

ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ПРОЦЕСТІК ШЕШІМДЕРІН САНКЦИЯЛАУ КЕЗІНДЕ СОТ БАҚЫЛАУЫ МЕН ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУДЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ

Андатпа.

Мақалада сотқа дейінгі тергеу сатысындағы сот бақылауы мен прокурорлық қадағалаудың арақатынасы мәселелері қарастырылады. Автор бақылау-қадағалау қызметінің нысандары мен әдістерін тұтастай талдайды, прокурорлық қадағалау мен сот бақылауының мақсаттары мен міндеттерін ажыратады. Тергеу әрекеттерін санкциялау кезінде прокурорлық қадағалауды болдырмау және болдырмау шараларын қолдану кезінде қосарланған санкциялаудың орындылығы мәселелеріне ерекше назар аударылады. Автор прокуратура мен тергеу сотының қызметін құқықтық дауды болдырмау үшін және сотқа дейінгі тергеу сатысында айыпталушы күдіктілердің құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру мақсатында қылмыстық-процестік бұлтартпау шараларына санкция беру мәселелері бойынша дұрыс бөлу қажеттігі туралы дәлелдер келтірді.

Бұдан басқа, 2021 жылдың 27 желтоқсанында қабылданған «Құқық қорғау органдары, прокуратура және сот арасындағы өкілеттіктер мен жауапкершілік аймақтарын ажырата отырып, үш буынды модельді енгізу мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңын қамтитын осы бағыттағы жаңа тенденцияның маңыздылығы атап өтілді, сондай-ақ «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару кодекстерін бір мезгілде түзете отырып, қылмыстық заңнаманы оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы, ол қазір құқықтық шеңберде белсенді талқылануда және жақын арада оны қабылдау жоспарлануда.

Негізгі сөздер: сот бақылауы, тергеу судьясы, прокурорлық қадағалау, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, санкциялау, процестік шешімдер.

Кіріспе.

ҚР Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы сотқа дейінгі тергеп-тексеру және қылмыстық сот төрелігін жүзеге асыру кезінде азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселесінің маңыздылығын атап өтті. Ағымдағы жағдайды талдау әлі күнге дейін адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету

мәселелерінде ведомстволық көрсеткіштердің басым болып отырғанын көрсетеді, бұл жағдай тергеу, прокуратура мен сот арасындағы өкілеттіктері мен жауапкершілік шектерінің арасында нақты қырлардың болмауымен байланысты болып табылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету проблемаларын тиімді шешудің оңтайлы құқықтық тетігі ретінде 2022 жылдан бастап ЭЫДҰ елдерінің халықаралық тәжірибесіне негізделген полицияның, прокуратураның және соттың өзара іс-қимылының үш буынды қылмыстық моделін кезең-кезеңімен енгізу ұсынылды [1].

Қылмыстық сот ісін жүргізудің үш буынды моделін енгізу, біздің ойымызша, қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында іс жүргізу бақылауы мен қадағалауы нысандарының арақатынасының орын алған қайшылықтарын жоймайды, өйткені ҚР ҚПК белгілеген оларды іске асыру құралдары олардың тағайындалуының бірыңғай үрдісіне орай өзара тығыз байланысты, ал кейбір жағдайларда бірін-бірі қайталайды. Жүйелі көзқарас тұрғысынан біз қарайтын бақылау және қадағалау субъектілерінің бірыңғай мақсаты бар – бұл сотқа дейінгі сапалы және объективті іс жүргізу үшін жағдайларды қамтамасыз ету. Қылмыстық процестің осы кезеңіндегі өкілеттіктерді ұтымды бөлу тергеу судьясына да, прокурорға да, тергеу органдары бөлімшесінің бастығына да ортақ міндетті – қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуді ұжымдық шешуге өз үлесін қосуға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Жалпы, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бақылау-қадағалау қызметі – бұл қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың іс-әрекеттерінің Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (ҚР ҚПК) нормаларына сәйкестігін бақылау мен қадағалауды іске асырудың, ал бұзушылықтар анықталған кезде оларды кейіннен жоюдың тұтас тетігі.

Біздің ойымызша, прокурорлық қадағалау немесе сот бақылауының қажеттілігі мен шектері тұрғысынан емес, керісінше, сотқа дейінгі тергеу сатысында сот бақылауы мен прокурорлық қадағалау қандай оңтайлы арақатынаста болуы керек деген мәселе бойынша талқылаған жөн. Бұл мәселедегі мұндай ұстаным анағұрлым қолайлы, өйткені қолданыстағы түбегейлі артықшылықтар жетілмеген және ұтымдылыққа ие емес.

Көбінесе, теорияда процестік бақылау мен қадағалаудың формалары мен әдістері әрдайым дұрыс анықталмайды. Бұл әдіс шындықты теориялық және іс жүзінде игеруге мүмкіндік беретін әдіс деп санаймыз, ал форма бақылау-қадағалау қызметінің мазмұны мен ұйымдастырылуын көрсетеді.

Процестік бақылау мен қадағалаудың нысандары мен әдістерін жақсы түсіну үшін олардың әрқайсысында жеке-жеке толығырақ тоқтаған жөн.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ғылыми танымның диалектикалық әдісі проблеманы объективті және жан-жақты зерттеудің негізгі әдісі ретінде жасалды, оның көзқарасы бойынша зерттеу объектісі мен пәні бір-бірінен оқшауланбай, басқа құқықтық және әлеуметтік құбылыстармен өзара байланысты сот-бақылау институттары мен қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын дамытудың жалпы заңдылықтары аясында қарастырылды.

Зерттеу барысында мынадай арнайы әдістердің кешені пайдаланылды: проблеманы жүйелік-құрылымдық, формальды-құқықтық және логикалық талдау; ұлттық заңнаманың тиісті нормаларын және оны қолдану практикасын сараптамалық бағалау; құқықтық нормаларды

түсіндіру; салыстырмалы-құқықтық зерттеу; зерттелетін проблемаларға тұжырымдамалық тәсілдерді сындарлы-сыни талдау; прокурор болып сайлау мәселелері бойынша тәуекелдер мен шығындарды құқықтық модельдеу және тергеу судьясының осындай қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялауы.

Нәтижелер және оларды талқылау.

(ҚР ҚПК) 58-бабының 1-бөлігіне сәйкес прокурор – бұл белгіленген өкілеттіктер шегінде қылмыстық процестің барлық сатыларында заңдылықты қадағалауды жүзеге асыратын адам [2]. Бекітілген өкілеттіктерді жүзеге асыру кезінде прокурор тәуелсіз және тек заңға бағынады. Прокурорлық қадағалау ҚР Конституциясына және «Прокуратура туралы» ҚР Заңына сәйкес жүзеге асырылады және мемлекеттік қызметтің дербес және ерекше саласы болып табылады. Прокурор заңдардың дәлме-дәл және біркелкі қолданылуына жоғары қадағалауды жүзеге асырады, Қазақстан Республикасы аумағының шегінде барлық нормативтік құқықтық актілердің заң бұзушылықтарын анықтау жөнінде шаралар қолданады.

Айта кету керек, сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында прокурордың рөлі екі бағытта көрсетілген: біріншіден, прокурор мемлекет атынан сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырады; екіншіден, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының (анықтау және тергеу органдарының) қызметін қадағалауды жүзеге асырады. Яғни, прокурордың өкілеттіктері қадағалауға да, қылмыстық қудалауға да қатысты болуы мүмкін.

Прокурордың қызметі мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді қамтамасыз етуде көрінетін қоғамдық болып табылады.

Прокурордан айырмашылығы, тергеу судьясының қызметі қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысына қатысушылардың заңды мүдделерін сотқа дейінгі тергеу органдары мен прокурордың бұзушылықтарынан қорғауға, сондай-ақ қылмыстық істерді тергеу кезінде заңдардың бұзылуын азайтуға бағытталған.

Тергеу судьясы тұлғасында сот бақылауы институтын енгізудің мақсаты, ең алдымен, тергеу соты ведомстволық мүдделермен байланысты емес және сотқа дейінгі тергеуде жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің сенімді кепілі болып табылатын тәуелсіз орган болып табылады.

Сот бақылауының кеңеюінің күтілетін нәтижесі прокурорлық қадағалаудың қисынды түрде ығыстырылуы болды. Бірақ тергеу сотының қызметі сотқа дейінгі тергеу органдары қабылдаған шешімдердің заңдылығына әсер етсе де, қылмыстарды тергеу жөніндегі барлық қызметті толығымен қамтымайтынын атап өткен жөн. Ол қылмыстық процеске қатысушылардың конституциялық құқықтарын қамтамасыз етуге қатысты мәселелерді ғана қозғайды және сотқа дейінгі тергеп-тексеруде тұрақты жұмыс істейтін прокурорлық қадағалауды ешбір жағдайда алмастырмайды.

А.А. Әмірғалиевтің пікірінше, сот бақылауының кеңеюі сотқа дейінгі тергеуде адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауды және сақтауды екі есе арттыруға мүмкіндік берді [3]. Сонымен қатар, оларға прокурорлық қадағалау мен сот бақылауын олардың алдында тұрған міндеттер бойынша ажырату ұсынылады. Бөлінген міндеттер толық емес, бірақ бақылау және қадағалау органдарының сипаттамаларын неғұрлым айқын көрсетуге қызмет ететінін ескере отырып, ол прокурорлық қадағалаудың келесі міндеттерін бөліп көрсетуді ұсынады:

- сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары процестік шешімдер қабылдаған кезде заңдылық қағидатын қамтамасыз ету;
- заңды бұзуға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және оларды жою бойынша тиісті шаралар қолдану;
- заңды бұзудың алдын алу бойынша профилактика жүргізу;
- қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатыларында қылмыстың жай-күйі туралы анық статистикалық мәліметтермен, тергеу жұмысы, анықтау және прокурорлық қадағалау туралы мәліметтермен қамтамасыз ету.

Сот бақылауының міндеті ретінде автор конституциялық құқықтар мен бостандықтарды негізсіз шектеуден қорғауды және ҚР ҚПК-ні дұрыс қолдану мен түсіндіруді атайды [3].

А.А. Әмірғалиевтің келтірілген көзқарасын біз прокурорлық қадағалау мен сот бақылауының жалпы мақсаты – сотқа дейінгі сатыда заңдылықты қамтамасыз ету, ал автор келтірген міндеттер аталған мақсатқа түрлі құзыреттіліктермен міндеттерді шешу арқылы қолжеткізілетінін көрсетеді. Мұндай бөлу бізге оларға қолжеткізу мен шешудің ең тиімді әдісі болып көрінеді.

А.М. Баранов прокурорлық қадағалау мен сот бақылауын бір бақылау функциясына біріктірген дұрыс деп санайды, олардың арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Соған қарамастан, ол сот бақылауын және прокурорлық қадағалауды тағайындаумен келіседі, ол сот бақылауының эпизодтық жағдайларды қоспағанда, жүйелілік, әмбебаптылық және объективтілік белгілерімен сипатталуы керек екендігіне назар аударады [4].

Астрахань қаласының прокуроры А.В. Петровтың пікірі қызықты болып көрінеді, ол прокурор мен судьяның бақылау-қадағалау өкілеттіктерін тағайындау туралы айтқан кезде «сот бақылауды тек сотқа дейінгі тергеу органдарының бастамасы бойынша немесе мүдделі тұлғалардың шағымы бойынша жүзеге асырады, өйткені нақты өтініштер немесе шағымдар келіп түседі, ал прокурордың қадағалауы тұрақты және үздіксіз. Сот бақылауына объективті тән қызмет ету заңдылықтарына байланысты ол прокурорлық қадағалауды алмастыра алмайды және алмастырмауы тиіс» [5].

Концептуалды аппаратқа жүгінсек, қадағалау және бақылау терминдері семантикалық жағынан ұқсас екенін атап өткен жөн. Бірақ олардың арасын ажыратудың нақты критерийлері жоқ, ал құқық қолдану тәжірибесінде олар бірдей ұғымдар ретінде шартты түрде қолданылады. Алайда, біз олардың мазмұнындағы кейбір айырмашылықтарды анықтауға тырысамыз.

Біріншіден, қадағалау үнемі жүзеге асырылатын қызметке, ал бақылау жеке тексеру өкілеттіктеріне қолданылатындығына назар аудару керек. ҚР ҚПК 193-бабының 1-бөлігіне сәйкес қадағалауға қылмыстық құқық бұзушылық туралы хабарлама тіркелген сәттен бастап және прокурор айыптау актісін жасағанға дейін оны үздіксіз іске асыру сияқты белгі тән деп айтуға болады, бұл сот бақылауына тән емес. ҚР ҚПК-нің 55-бабы тергеу сотының бақылау өкілеттіктеріне қатысты шектеулі тізбені белгілейді.

Екіншіден, қадағалау қызметі объектісінен белгілі бір бөлінуді болжайды және жүйенің ішінде жүзеге асырылуы мүмкін бақылаудан айырмашылығы сырттан жүзеге асырылады.

Үшіншіден, бақылауды жүзеге асыру кезінде оны жүргізетін субъект барлық тексерілетін және қабылданатын шешімдерге жауап береді, мысалы, тергеу судьясы бұлтартпау шарасын санкциялау туралы шешім қабылдайды, қадағалау барысында бұл қарастырылмаған.

Төртіншіден, бақылауды жүзеге асыратын лауазымды адамның заңсыз және негізсіз шешімдерді өз бетінше жоюға құқығы жоқ және қадағалауды жүзеге асыратын және осындай өкілеттіктерге ие лауазымды адамға жүгінуге мәжбүр. Бірақ сонымен бірге қадағалаудың тікелей мақсаты бұзушылықты түзету емес, сондықтан қадағалау бұзушылықтарды анықтауға бағытталған және бақылау бұзушылықтарды жоюды мақсат етеді.

Қадағалау қызметінің белгілі бір параметрлерінің болуымен сипатталады, ал бақылау аймағында шектеулер жоқ. Басқаша айтқанда, прокурор қадағалауды жүзеге асыра отырып, қылмыстық іс жүргізу қызметін заңға сәйкестігін тексереді және қадағалаудағы органдар мен адамдардың қызметіне араласуға өкілеттігі жоқ. Сот бақылауын жүзеге асыру кезінде нормативтік актілердің орындалуы тексеріліп қана қоймайды, сонымен қатар қылмыстық іс жүргізу қызметінің сапасы және сотқа дейінгі тергеу сатысында қолданылатын құралдар мен әдістердің орындылығы бағаланады.

Қазақстан Республикасында сот бақылауын кеңейту ғалымдардың алдына прокурорлық қадағалау мен сот бақылауының арақатынасы мәселесінде жаңа міндеттер қойды, бұл мәселені азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен заңды мүдделеріне кепілдік беруге арналған халықаралық нормалар мен ұлттық құқық нормалары негізінде шешу үрдісін белгіледі. 2017 жылы осындай дамудың алғашқы нәтижесі прокурорлық қадағалауды ығыстыру және неғұрлым құқықты шектейтін бұлтартпау шаралары мен тергеу әрекеттерін бақылаудың сот моделіне біртіндеп көшу болды.

Тергеу сотына кең өкілеттіктер беру, прокурордың өкілеттіктерін шектесе де, санкциялар беру және т.б. сияқты оның алғашқы қадағалау қызметінде көрінетін сияқты, бірақ бұл прокурорлық қадағалауды сот бақылауына ауыстыруды білдірмейді. Керісінше, бұл заңдылықтың қосымша кепілі болып табылатын және адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғауға кең мүмкіндіктер беретін сот рәсімдерінің бәсекелестік принципін жүзеге асырудың еркін алаңын жасайды.

Тергеу судьясы мен прокурордың өкілеттіктері қиылысатын, ал кейбір жағдайларда қайталанатын осындай істердің бірі процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялау рәсімі болып табылады.

ҚР ҚПК 55-бабына сәйкес тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қылмыстық іс бойынша күдіктілердің (айыпталушылардың) құқықтары мен бостандықтарын елеулі түрде шектейтін мынадай процестік мәжбүрлеу шараларына: күзетпен ұстауға, ұйқамаққа алуға, лауазымынан уақытша шеттетуге, жақындауға тыйым салуға, экстрадициялық қамауға алуға, кепілге, мүлікке тыйым салуға, сондай-ақ жоғарыда саналмағандарды ұзартуға санкция береді.

Прокурорлық қадағалау жоғарыда көрсетілген процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялау кезінде жүзеге асырылады, бұдан басқа, ҚР ҚПК 106-бабының 1-бөлігіне сәйкес, егер санкциялау процесінде заңдылық қағидатын бұзушылықтарды анықтаса, прокурор қаулыға, тергеу судьясының санкциясына өтінішхат келтіруге құқылы.

Процестік мәжбүрлеу шаралары сотқа дейінгі тергеп-тексерудің неғұрлым құқықтық шектеуші институтымен сипатталады, сондықтан, біздің ойымызша, заң шығарушының прокуратура тарапынан да, тергеу соты тарапынан да «қосарланған санкциялауды» белгілеуі әбден орынды.

Күзетпен ұстау, ұйқамақ және басқа да құқық шектейтін бұлтартпау шаралары сияқты бұлтартпау шараларына санкция беру кезінде тергеу сотының үстемдігін кемітпей, прокурор тарапынан қадағалауды күшейту күдіктілердің (айыпталушылардың) конституциялық құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің ажырамас бұзылу тәуекелдерін барынша азайтады деп санаймыз.

Екінші жағынан, ҚР ҚПК-нің «қосарланған санкция беру» туралы нормаларының ережесі, біздің ойымызша, тергеу судьясының санкциясымен жүргізілетін тергеу әрекеттерін санкциялауға қатысты орынсыз. ҚР ҚПК оларды санкциялау тәртібіне қатаң талаптар қойып отыр. Қосымша рәсім сотқа дейінгі тергеп-тексерудің, ең алдымен дәлелдемелер жинау үшін қажетті бағалы уақытын алатын болады.

Біздің ойымызша, тергеу әрекеттерін санкциялау жағдайында күдіктінің (айыпталушының) құқықтары мен бостандықтарын шектеу іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын қолдану сияқты айқын емес. Бұл әрекеттердің мақсаттары гипотетикалық. Көбінесе бұл әрекеттер жедел және құпия болуы керек. Сондықтан құжаттарды, анықтамаларды жинауда, прокурормен қаулыларды келісуде, қысқа мерзімдерді сақтауда, прокурордың санкциялауды келісуден бас тартуында және басқа да жағдайларда көрінетін қосымша қымбат бюрократиялық процедураларды құрумен емес, прокурорлық қадағалаудың жалпы әдістерімен ғана шектелген жөн. Қазірдің өзінде әлеуметтік қауіпті зардап шеккен жәбірленуші үшін одан да үлкен құқықтық шектеулер елшілердің істері.

Біздің ойымызша, тергеу әрекеттеріне санкция берілген жағдайларда күдіктінің (айыпталушының) құқықтары мен бостандықтарын шектеу іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын қолдану кезіндегідей айқын емес. Бұл әрекеттердің мақсаттары гипотетикалық болып табылады. Көбінесе бұл әрекеттер жедел және құпия болуы керек. Сондықтан, бұл жерде құжаттар, анықтамалар жинау, прокурормен келісу, қысқа мерзімдерді сақтамау, прокурордың санкцияны келісуден бас тартуы және басқа да нюанстар арқылы көрінетін қосымша қымбат бюрократиялық процедураларды құрумен емес, прокурорлық қадағалаудың жалпы әдістерімен ғана шектелген жөн. Қазірдің өзінде қоғамдық тәртіптен зардап шеккен жәбірленуші үшін одан да үлкен құқық шектеулерін тудыратын нюанстар – қауіпті әрекет.

Осыған байланысты біз көрнекті процессуалист ғалым В.В. Калницкийдің пікірімен келісеміз, ол «сот практикасы тергеушінің шешімдері мен іс-әрекеттеріне шағымдану институтының салыстырмалы түрде жоғары тиімділігін көрсетті, керісінше, тергеу іс-әрекеттерін жүргізуге рұқсат алу және соттың рұқсатынсыз ерекше жағдайларда жүргізілген тергеу іс-әрекеттерінің заңдылығын тексеру сот тәртібінің іс жүзінде толық дәрменсіздігі. Бұл қатаң тұжырым сот бақылауының қалыптасуының бастапқы кезеңіндегі қателіктермен емес, соттың осындай қызмет түріне тән органикалық ерекшеліктерімен алдын ала анықталған».

Тергеу әрекеттерінің өндірісін сот бақылауы тиімсіз деген пікірді тергеу әрекеттерінің көпшілігінің нақты заңдылығы туралы дәлелмен жоққа шығаруға болмайды. Сонымен бірге бұзушылықтардың болмауы, сондай-ақ соттың «еңбегі» емес, іс-әрекеттің заңдылығын қамтамасыз еткен тергеу және прокурорлық қадағалау органдарының өзін-өзі бақылауы. В.В. Калницкий мұндай жағдайларда сот іс-әрекеттері есебінен заңдылық сақталмайды деп санайды, «сот бұл жерде ештеңе жоқ, өйткені ол жағдайды зерттемеді, тек өзінің жоғары атымен шешімге «қол қойды». Сотқа берілуі мүмкін ең үлкен рөл – заң бұзушылықтардың жалпы алдын-алу, шешімдер мен әрекеттерді заңсыз деп танудың ықтимал мүмкіндігі» [6].

Шын мәнінде, тергеу соты «ықтималдық деңгейінде» мәселелерді шешуге және қылмыстық қудалауға жанама түрде қатыса отырып, жеке мәселелерді шешуде бастамашылдық танытуға тән емес. Шағым беру институты арқылы тергеу әрекетінің дұрыстығын тексерген жөн.

Осылайша, біз барлық жағдайларда «Қос санкция» жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету тұрғысынан қолайлы емес деп айта аламыз. Егер бірінші жағдайда, процестік мәжбүрлеу шараларына жүгінген кезде, бұл күдікті (айыпталушы) үшін оң бастама болуы мүмкін, ал екінші жағдайда, тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде, осы қылмыстық процеске қатысушы үшін құқықтарға қосымша шектеулер жасай отырып, жәбірленушінің мүдделеріне одан да көп зиян келтіруі мүмкін.

2022 жылы ҚР ҚДЖК-ге «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару кодекстерін бір мезгілде түзете отырып, қылмыстық заңнаманы оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңының жобасымен тергеу Сотынан тергеу іс-қимылдарына санкция беруді (келісу нысанында) прокуратураға беру бөлігінде енгізілетін түзетулер біздің ойымызша, құрамында рационалды астық бар.

Сонымен қатар, біз тергеу судьясының кепілге санкция беру, мүлікке тыйым салу, жақындауға тыйым салу және прокуратура органдарының қарауына уақытша шеттету жөніндегі өкілеттіктерін беру бөлігінде заң шығарушының ұстанымын қолдаймыз.

Сотқа дейінгі іс жүргізуді тікелей және фронтальды сот бақылауы арқылы қылмыстық процесте жеке құқықтарды қорғаудың прогрессивті идеясын абсолюттеу мүмкін емес шығар. Сот процедурасы құқықтық дауды шешудің ең жетілдірілген түрі екенін ұмытпаңыз, ал қатысушылардың құқықтарын елеусіз шектейтін іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын санкциялау процедуралары немесе тергеу әрекеттерін санкциялау тергеу судьясын мәселені терең зерттемей өз ұстанымын білдіруге, қателіктер жіберуге мәжбүр етеді, бұл сәйкесінше тергеу сотының мәні мен беделін еріксіз төмендетеді.

Сонымен бірге, жеке тұлғаның Конституциямен кепілдендірілген құқықтары мен бостандықтарын айтарлықтай шектейтін, мысалы, қамауда ұстау, үй қамағына алу сияқты бұлтартпау шараларын сот бақылауы өте маңызды болып көрінеді.

Талқыланатын проблеманың ретроспективті жағына жүгінсек, Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесінің даму тарихында прокуратураның сот бақылауының жан-жақты институтын қабылдамауы байқалады. Айта кету керек, прокуратура органдары келтірген кейбір дәлелдер Қазақстан Республикасында осы институттың қалыптасуының басында да абсолютті сот санкциясына қарсы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Мысал ретінде, 2001-2011 жылдар аралығында ҚР Президенті жанындағы құқықтық саясат жөніндегі кеңестің қамауға алуға санкция беру мәселелері жөніндегі отырысында осы лауазымды атқарған ҚР Бас прокурорының бұрынғы орынбасары А.Қ. Дауылбаевтың баяндамасы келтірілген. Төмендегі 2005 жылғы жағдай бойынша ҚР Заңдары негізінде прокуратура органдарының дәлелдері келтірілген [7].

Атап айтқанда, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасы демократиялық және құқықтық мемлекет қағидаттарына сәйкес келетін қылмыстық сот ісін жүргізудің осындай жүйесін құру үшін бұрын-соңды болмаған шаралар қабылдағаны атап өтілді. Бұл бағыттағы алғашқы қадамдар 1994 жылғы Мемлекеттік құқықтық реформа бағдарламасында жасалды [8].

Сотты, прокуратураны және қылмыстық қудалау органдарын одан әрі реформалау, оның пікірінше, сотқа дейінгі және сот ісін жүргізу нысандарын ажыратуда, айыптаудың барлық элементтерін сот қызметінен шығаруда, қылмыстық процестің алғашқы кезеңдеріндегі іс жүргізудің заңдылығы мен негізділігіне сот бақылауын кеңейтуде, сот пен прокуратураны тергеу мен анықтаудан бөлуде көрінеді. Сонымен қатар, прокуратура қызметіндегі негізгі бағыттар қылмыстық істерді анықтау мен тергеудің заңдылығын қадағалау, сондай-ақ заңда белгіленген жағдайларда, шектерде және тәртіппен қылмыстық қудалау болуы тиіс.

Қорытынды.

Осылайша, барлық жағдайларда «қос санкциялау» жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету тұрғысынан қолайлы емес деп айта аламыз. Егер бірінші жағдайда, процестік мәжбүрлеу шараларына жүгінген кезде, ол күдікті (айыпталушы) үшін оң бастама болуы мүмкін болса, екінші жағдайда, тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қылмыстық процестің осы қатысушысы үшін құқықтарға қосымша шектеулер жасай отырып, жәбірленушінің мүдделеріне одан да көп зиян келтіруі мүмкін.

Қылмыстарды тергеу кезінде заңдылықтың кепілдіктерін, ең алдымен, адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету жүйесіндегі прокурорлық қадағалау мен сот бақылауының артықшылықтарының ақылға қонымды үйлесімі қылмыстық процесте қоғамдық және жеке мүдделерді қамтамасыз етуге, сондай-ақ сот ісін жүргізуге барлық қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға жақсы ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (қаралу уақыты: 10.06.2022)
- 2 2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі [Электрондық ресурс] — URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/140.htm (қаралу уақыты: 20.07.2022)
- 3 Әмірғалиев А.А. Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізудегі сотқа дейінгі сатылардағы сот бақылауы, прокурорлық қадағалау және ведомстволық іс жүргізу бақылауы арақатынасының өзекті мәселелері [Электрондық ресурс] — URL: http://www.rusnauka.com/10_DN_2018/Pravo/11_131533.doc.htm (қаралу уақыты: 10.07.2022)
- 4 Баранов А.М. Қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудегі заңдылықты қамтамасыз ету құралдарының жүйесі. РФ Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормалары мен институттарын жетілдіру [Электрондық ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/baranov-a-m-obespechenie-zakonnosti-v-dosudebnom-proizvodstve-po-ugolovnym-delam-monografiya-omsk-omskaya-akademiya-mvd-rossii> (қаралу уақыты: 10.07.2022)
- 5 Петров А.В. Прокурорлық қадағалаудың сот және ведомстволық бақылаумен арақатынас [Электрондық ресурс] — URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/70527-sootnoshenie-prokurorskogo-nadzora-sudebnym-vedomstvennym-kontrolem> (қаралу уақыты: 17.07.2022 ж.)
- 6 Кальницкий В. Ресей Федерациясының ҚІЖК 165-бабы бойынша тергеу әрекеттерінің заңдылығы мен негізділігін сот бақылауы тиімді емес. «Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізудегі процестік бақылау: қазіргі заманғы проблемалар мен даму перспективалары» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. — Алматы. — 2020. — Б. 112-114
- 7 ҚР Президенті жанындағы құқықтық саясат жөніндегі кеңестің мұрағаттық материалдары. Ғылыми консультанттың, ҚР Президенті жанындағы құқықтық саясат жөніндегі кеңестің бұрынғы мүшесі (2003-2007 жж.) з. ғ.д., профессор А.Н. Ахпановтың мұрағаты. — 2019. — 126 б.

8 Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы Құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы» Қаулысы, 1994 жылғы 12 ақпан №1569 [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569> (қаралу уақыты: 17.07.2022 ж.)

О СООТНОШЕНИИ СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ И ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ПРИ САНКЦИОНИРОВАНИИ СЛЕДСТВЕННЫМ СУДЬЕЙ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ РЕШЕНИЙ ОРГАНОВ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация.

В статье рассматриваются вопросы соотношения судебного контроля и прокурорского надзора в стадии досудебного расследования. Автор анализирует формы и методы контрольно-надзорной деятельности в целом, разграничивает цели и задачи прокурорского надзора и судебного контроля. Особое внимание обращается вопросам целесообразности двойного санкционирования при применении мер пресечения и исключения прокурорского надзора при санкционировании следственных действий. Автором приведены доводы о необходимости правильного распределения функции прокуратуры и следственного суда по вопросам санкционирования мер уголовно-процессуального пресечения, чтобы избежать правового спора и в целях гарантирования прав и свобод подозреваемых, обвиняемых в стадии досудебного расследования.

Кроме того, отмечается важность нововведений, которая содержит в себе Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам внедрения трехзвенной модели с разграничением полномочий и зон ответственности между правоохранительными органами, прокуратурой и судом» от 27.12.2021 г., а также Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства с одновременной коррекцией Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов», который сейчас активно обсуждается в правовом кругу и в скором времени планируется его принятие.

Ключевые слова: судебный контроль, следственный судья, прокурорский надзор, досудебное расследование, санкционирование, процессуальные решения.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN JUDICIAL CONTROL AND PROSECUTORIAL SUPERVISION WHEN AN INVESTIGATING JUDGE AUTHORIZES PROCEDURAL DECISIONS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION BODIES

Abstract.

The article deals with the relationship between judicial control and prosecutorial supervision at the stage of pre-trial investigation. The author analyzes the forms and methods of control and supervisory activities in general, differentiates the goals and objectives of prosecutorial supervision and judicial control. Particular attention is paid to the expediency of double authorization in the application of preventive measures and the exclusion of prosecutorial supervision in the authorization of investigative actions. The author presents arguments about the need for the correct distribution of the functions of the prosecutor's office and the investigative court on the issues of authorizing measures of criminal procedural restraint in order to avoid a legal dispute and in order to guarantee the rights and freedoms of suspects accused at the stage of pre-trial investigation.

In addition, the importance of the innovation is noted, which contains the Law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the implementation of a three-tier model with the delimitation of powers and areas of responsibility between law enforcement agencies, the Prosecutor's Office and the court» dated 27.12.2021 as well as the Law «On Amendments and Additions to some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the optimization of criminal legislation with simultaneous correction of the Criminal Procedure and Penal Enforcement Codes», which is now being actively discussed in the legal community and is planned to be adopted soon.

Key words: judicial control, investigative judge, prosecutorial supervision, pre-trial investigation, sanction, procedural decisions.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń 2021 jylǵy 15 qazandaǵy № 674 Jarlyǵymen bekıtilgen Qazaqstan Respublikasynyń 2030 jylǵa deingı qúqyqtyq saiasat tıjyrymdamasy. [Concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030, approved by Decree No. 674 of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 15, 2021]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> [in Kazakh] (accessed: 10.10.2021)
- 2 2014 jylǵy 4 şildedeǵı Qazaqstan Respublikasynyń Qylmystyq prosetik kodeksi. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014]. Available at: — URL: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protssualnyj_kodeks/140.htm [in Kazakh] (accessed: 20.07.2022)
- 3 Ämirǵaliev A.A. Qazaqstan Respublikasynyń qylmystyq sot ısın júrgızudeǵı sotqa deingı satylardaǵy sot baqylaıy, prokurorlyq qadaǵalau jáne vedomstvolıyq ıs júrgızu baqylaıy araqatynasynyń ózektı máseleleri. [Current problems of the relationship between judicial control, prosecutorial supervision and departmental control of proceedings at the pre-trial stages of the criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: http://www.rusnauka.com/10_DN_2018/Pravo/11_131533.doc.htm [in Kazakh] (accessed: 10.10.2022)
- 4 Baranov A.M. Qylmystyq ister boıynsa sotqa deingı ıs júrgızudeǵı zańdylyqıy qamtamasyz etu qúraldarynyń júiesi. [System of means of ensuring legality in pre-trial proceedings in criminal cases]. RF Qylmystyq ıs júrgızu kodeksiniń normalary men instituttaryn jetildirıu. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/baranov-a-m-obespechenie-zakonnosti-v-dosudebnom-proizvodstve-po-ugolovnym-delam-monografiya-omsk-omskaya-akademiya-mvd-rossii> [in Kazakh] (accessed: 10.10.2022)
- 5 Petrov A.V. Prokurorlyq qadaǵalauıyń sot jáne vedomstvolıyq baqylaımen araqatynas. [Relationship of prosecutorial supervision with judicial and departmental supervision] Available at: — URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/70527-sootnoshenie-prokurorskogo-nadzora-sudebnym-vedomstvennym-kontrolem> [in Kazakh] (accessed: 17.07.2022)
- 6 Kálniski V. Resei Federasiasynyń QIJK 165-baby boıynsa tergeu äreketteriniń zańdylyǵy men negızdılıǵın sot baqylaıy tiımdı emes. [Court control over the legality and reasonableness of investigative actions under Article 165 of the Criminal Code of the Russian Federation is not effective]. “Qazaqstan Respublikasynyń qylmystyq sot ısın júrgızudeǵı prosetik baqylau: qazırǵı zamanǵy problemalar men damu perspektivalary” Halyqaralyq ğylymi-praktikalıy konferenciasynyń materialdary. Almaty. 2020. P. 112-114 [in Kazakh]
- 7 QR Prezidenti janyndaǵy qúqyqtyq saiasat jónindeǵı keńestiń múraǵattyq materialdary. [Archive materials of the Council on Legal Policy under the President of the Republic of Kazakhstan]. Ğylymi konsúltantıyń, QR Prezidenti janyndaǵy qúqyqtyq saiasat jónindeǵı keńestiń búrynǵy мүшесi (2003-2007) z.ğ.d., professor A.N. Ahpanovtyń múraǵaty. 2019. 126 p. [in Kazakh]
- 8 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń “Qazaqstan Respublikasyndaǵy Qúqyqıyq reformanyń memlekettik baǵdarlamasy”. [“State Program of Legal Reform in the Republic of Kazakhstan” of the President of the Republic of Kazakhstan]. Qaulısy, 1994 zhylǵy 12 aqpan №1569. Available at: — URL: Qatynau rejimi: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569> [in Kazakh]. (accessed: 17.07.2022)

Information about the authors:

Maya Kulbaeva – **corresponding author**, master of law, senior lecturer of the Department of “Criminal legal disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6042-6551>

Asel Mukhamedina – master of law, senior lecturer of the Department of “Criminal legal disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aboshjan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5826-3565>

Информация об авторах:

Майя Кулбаева – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовых дисциплин» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6042-6551>

Асель Мухамедина – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовых дисциплин» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aboshjan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5826-3565>

Авторлар туралы ақпарат:

Майя Кулбаева – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің, «Қылмыстық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: kulbai@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6042-6551>

Асель Мухамедина – заң ғылымдарының магистрі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің, «Қылмыстық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: aboshjan@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5826-3565>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
21.09.2022
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

